

**TECHNICAL
TRANSACTIONS**

**CZASOPISMO
TECHNICZNE**

ARCHITECTURE

ARCHITEKTURA

**ISSUE
1-A (111)**

**ZESZYT
1-A (111)**

**YEAR
2014 (111)**

**ROK
2014 (111)**

**WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI
KRAKOWSKIEJ**

TECHNICAL TRANSACTIONS

ARCHITECTURE

ISSUE 1-A (1)
YEAR 2014 (111)

CZASOPISMO TECHNICZNE

ARCHITEKTURA

ZESZYT 1-A (1)
ROK 2014 (111)

Chairman of the Cracow
University of Technology Press
Editorial Board

Jan Kazior

Przewodniczący Kolegium
Redakcyjnego Wydawnictwa
Politechniki Krakowskiej

Chairman of the Editorial Board

Józef Gawlik

Przewodniczący Kolegium
Redakcyjnego Wydawnictw
Naukowych

Scientific Council

**Jan Błachut
Tadeusz Burczyński
Leszek Demkowicz
Joseph El Hayek
Zbigniew Florjańczyk
Józef Gawlik
Marian Giżejowski
Sławomir Gzell
Allan N. Hayhurst
Maria Kusnierova
Krzysztof Magnucki
Herbert Mang
Arthur E. McGarity
Antonio Monestiroli
Günter Wozny
Roman Zarzycki**

Rada Naukowa

Architecture Series Editor

Dariusz Kozłowski

Redaktor Serii Architektura

Section Editor
Editorial Compilation
Typesetting
Cover Design

**Dorota Sapek
Aleksandra Urzędowska
Anna Pawlik
Michał Graffstein**

Sekretarz Sekcji
Opracowanie redakcyjne
Skład i łamanie
Projekt okładki

Pierwotną wersją każdego Czasopisma Technicznego jest wersja on-line
www.czasopismotechniczne.pl www.technicaltransactions.com

REDAKTORZY NAUKOWI/SCIENTIFIC EDITORS

Jacek Gyurkovich, Anna Agata Kantarek
Mateusz Gyurkovich, Agnieszka Wójcik

PRZEKŁAD/TRANSLATION

Paweł Franaszek, Alicja Franaszek et. al.

The authors bear full responsible for the text, quotations and illustrators
Za tekst, powołania i materiały ilustracyjne odpowiadają autorzy

*With profound gratitude
to Professor Witold Cęckiewicz
in the year of his ninetieth birthday*

*Z serdecznym podziękowaniem
Panu Profesorowi Witoldowi Cęckiewiczowi
w roku jubileuszu Jego 90. urodzin*

FUTURE OF THE CITIES – CITIES OF THE FUTURE

**The research programme is conducted under the patronage
of the Rector of the Cracow University of Technology and the Committee of Architecture
and Urban Studies of Polish Academy of Sciences**

PRZYSZŁOŚĆ MIAST – MIASTA PRZYSZŁOŚCI

Program badań realizowany pod patronatem
Rektora Politechniki Krakowskiej i Komitetu Architektury i Urbanistyki Polskiej Akademii Nauk

FUTURE OF THE CITIES – CITIES OF THE FUTURE

Introduction

The city is contemporary man's natural living environment – with such a conviction, we began a series of international research projects devoted to the city. The outcomes of these projects, were published within special issues of Technical Transactions:

CITY WITHIN THE CITY	2004
PUBLIC SPACE OF CONTEMPORARY CITY	2005
LIVING IN THE CITY	2007
THE HEART OF THE CITY	2008
PUBLIC SPACE IN THE HOUSING ENVIRONMENT WITHIN THE CITY	2010
FUTURE OF THE CITY – CITY OF THE FUTURE	2012

The outlines of previous research project *Future of the City – City of the Future* was presented and published in April 2012. Its broadly outlined theme mainly concentrated around six topics: the future of modernist residential complexes; the multipurpose character of urban structures; issues related to public space; possibilities of the development of existing urban forms and the appearance of new ones with their mutual relations; the dynamic of the growth and degradation of urban complexes; the role of the design and urban composition of cities of the future.

We want to continue this scientific reflection. Two years which have passed since the previous publication is certainly a short time to consider visions of the future. Nevertheless, it was a period when the number of questions about the future of the cities but also – more widely – the world we build intensified, while the discussion on the sense of globalization processes became much more dynamic. We clearly talk about the perspective of a crisis.

Contemporary utopian visions of the cities of the future and the principles of shaping an urban living environment make an attempt to respond to such a crisis situation. Civilization development proceeds in the face of dynamic transformations of the environment we live in – climate change, rising water level in the seas and oceans, reserves of natural energy resources running out, a search for alternative energy sources and production systems

as well as the distribution of food for future city dwellers. The incredible growth of the cities is shown by the data: in 2008, the number of the inhabitants of cities exceeded 50% of the global population (3.3 billion), whereas forecasts say that by 2030 urban population will reach 5 billion, in 2050 the total will be 9 billion, including 70% (6.3 billion) living in the cities.

To what extent do visions influence city shaping today? What impact can they have in the nearest predictable future? Is thinking about the future just the dimension of a vision of possible happiness or also a question about solving existing conflicts in the long run?

Sustainable Development

The idea of sustainable development is a philosophy which aims at limiting the destructive impact of the development of contemporary civilization on the living conditions on Earth. Being aware of the participation of our civilization in global climatic conditions, one must not forget about natural cycles of changes resulting from mutual relations between Earth and the Sun as well as forecasted changes in these relations. Is it needed and possible today to search for some global strategies of *surviving* in the field of shaping a living environment?

Global urbanizing processes oblige us to reflect on the principles of shaping and developing cities. The concept of sustainable development draws our attention to the necessity of protecting non-urbanized areas and limiting the territorial expansion of cities. In this context, the spatial organization of a compact city and the pursuit of the optimal use of urbanized areas is certainly one of the strategies of solving contemporary and future problems of urbanization. To what degree can the idea of a compact city face these challenges?

Metropolises

A characteristic phenomenon in previous decades has been the development of urban settlement networks through the combination of neighbouring urban agglomerations into so-called “megalopolises” or “urban corridors” which form multi-million settlements with polycentric layouts and with 1.5 to nearly 100 million inhabitants.

Is (and to what extent) this strategy related to the idea of sustainable development and a compact city? What results – positive and negative for urban structures and their surroundings – can this strategy bring?

In the metropolization process, are small cities doomed to peripheralization or, in the time of information civilization, stand a chance of economic activation owing to potential possibilities of guaranteeing better living conditions for their inhabitants in an environment more strongly related to nature and less exposed to the negative results or urbanization processes? What spatial, programmatic and functional actions within small cities could support this chance? To what extent does it depend on the question if they are located or not in areas of the influence of the abovementioned metropolises?

The Axiology of the City

Crises in the civilization dimension usually result from a crisis of values. These days, the relativization of values is becoming a powerful danger and it is not just a philosophical issue. Slogans which condition the rules of civilization lead us towards numerous concrete and necessary solutions, whereas many of them have already become an obvious norm. Thus, we must find some new perspectives, search for a more profound meaning for our activities. The question about the axiology of the city is fully justified today.

The Immaterial Dimension of the Culture of a Community

More questions arise when we look at the city from the social perspective. The Shakespearian definition of a city does not indicate a place or a developed space but people who are the city. Both the level of interpersonal relations and the personal dimension become the basis for verifying our beliefs concerning requirements imposed on an urbanized environment.

Through a community, man – people create a culture whose dimensions cannot be expressed in simple classifications. We usually sum up a reflection on the cultural, immaterial dimension of a city in categories of a phenomenon limiting it too often to measurable and rationalized problems related to economy, law or politics. Is it a futuristic approach?

Relations between the form and content of architecture, including functions and meanings in a contemporary, multicultural city are changing today. How to define them?

The Mission of an Architect

This question is posed frequently but usually remains without an answer – what is the real role of an architect and an urbanist – a builder, an artist and a scientist – while shaping the image of contemporary and future cities? What are the chances for creating visions of the cities of the future or working on problems generated by contemporary cities with our professional predispositions, our creative sensitivity and an individualistic approach to the necessity of multilevel actions, in multidisciplinary teams, under the pressure of dynamically changing reality.

Form as Synthesis

Such extensive problems should be viewed mainly through broadly understood issues of the composition of an urban space, i.e. through the physical form of a city and urban public spaces. Regarding problems of composition as especially important in the process of the continuous transformation of cities results from the conviction that the physical features of a built environment, necessary for spatial orientation, security and identification –

recognizing places, are strongly related to eye perception for which the form, the scale, mutual relations between spaces and buildings, proper distribution of accents and characteristic elements – mighty forms, are the source of desirable stimuli in the system of visual information. The physical form of an urban living environment has a strong impact on the dwelling conditions and makes an answer to global and local conditions. Since the dawn of time, city silhouettes have been recognized owing to some characteristic structures or compositions of numerous objects forming a unique whole. In medium and big contemporary, territorially extensive cities, this kind of stimuli is related to sequences of internal structures. Owing to special features of compositions, the characteristic climate of public spaces and buildings which form an urban living environment makes it possible to identify places. To what extent will processes such as rehabilitation and revitalization of existing urban structures or their fragments influence the form of cities? Through compositional order and balanced relations with the natural environment and aesthetical values, a built space where we stay every day, where the personality of the youngest city dwellers is shaped, can guarantee attractive places for working, residing, relaxing and for various activities for adolescents as well as adult users offering spots meant for meetings, direct instead of virtual contacts between people – actors and extras in the urban spectacle of life. Is this ideal image of the city still desirable and possible to maintain and conduct creative continuation? Do hybrid spaces that appear in many cities, created both by architectural and urban complexes as well as single objects or even hybrid mega-structures make one of the possible manners of a creative continuation of forms well-known from history? What role is played by changeability and temporariness so characteristic of contemporary civilization and culture while creating a contemporary form of the city?

Anna Agata Kantarek

Jacek Gyurkovich

PRZYSZŁOŚĆ MIAST – MIASTA PRZYSZŁOŚCI

Wprowadzenie

Miasto jest naturalnym środowiskiem życia współczesnego człowieka – z tym przekonaniem przed dekadą rozpoczęliśmy cykl międzynarodowych badań naukowych poświęconych miastu. Ich dotychczasowe wyniki zostały opublikowane w formie dwujęzycznych zeszytów specjalnych Czasopisma Technicznego:

MIASTO W MIEŚCIE	2004
PUBLICZNA PRZESTRZEŃ WSPÓŁCZESNEGO MIASTA	2005
MIESZKAĆ W MIEŚCIE	2007
SERCE MIASTA	2008
PUBLICZNA PRZESTRZEŃ W MIEJSKIM ŚRODOWISKU ZAMIESZKANIA	2010
PRZYSZŁOŚĆ MIASTA – MIASTO PRZYSZŁOŚCI	2012

Wyniki poprzednich badań *Przyszłość Miasta – Miasto Przyszłości – Future of the city – City of the future* zostały przedstawione i opublikowane w kwietniu 2012 roku. Szeroko zakreślona tematyka koncentrowała się głównie wokół 6 tematów. Były nimi: przyszłość modernistycznych zespołów mieszkaniowych, wielofunkcyjność struktur urbanistycznych, zagadnienia związane z przestrzenią publiczną, możliwości rozwoju istniejących form urbanistycznych i pojawianie się nowych oraz ich wzajemne relacje, dynamika wzrostu i degradacji zespołów miejskich, a także rola projektowania i kompozycji urbanistycznej miast przyszłości.

Chcemy kontynuować tę naukową refleksję. Dwa lata, jakie minęły od poprzedniej publikacji, to z pewnością krótki czas, gdy rozważa się wizje przyszłości. A jednak był to okres, w którym spotęgowała się liczba pytań o przyszłość nie tylko miast, ale i – szerzej – budowanego przez nas świata, a dyskusja nad sensem procesów globalizacyjnych nabrała dynamiki. Jasno mówimy o perspektywie kryzysu.

Współczesne utopijne wizje miast przyszłości i zasad kształtowania miejskiego środowiska życia są próbą odpowiedzi na taką właśnie sytuację kryzysu. Rozwój cywilizacyjny odbywa się w obliczu dynamicznych przeobrażeń środowiska, w którym żyjemy – zmiany klimatyczne, podnoszenie się poziomu wód w morzach i oceanach, wyczerpywanie zasó-

bów naturalnych surowców energetycznych, poszukiwanie alternatywnych źródeł energii oraz systemów produkcji i dystrybucji żywności dla przyszłych mieszkańców miast. Niebywały rozrost miast obrazują dane – w 2008 roku liczba mieszkańców miast przekroczyła 50% globalnej populacji, tj. 3,3 mld, prognozy przewidują, że do 2030 roku osiągnie ona 5 mld, a w 2050 na Ziemi będzie – 9,0 mld ludzi, z czego 70% – czyli 6,3 mld, będzie zamieszkiwało w miastach.

W jakim stopniu wizje mają już dzisiaj wpływ na kształtowanie miast i jakie mogą mieć w najbliższej przewidywalnej przyszłości? Czy myślenie o przyszłości to jedynie wymiar wizji możliwej szczęśliwości, czy także pytanie o to, jak rozwiązywać istniejące konflikty w długofalowej perspektywie?

Zrównoważony rozwój

Idea zrównoważonego rozwoju jest filozofią zmierzającą do ograniczenia destrukcyjnego wpływu rozwoju współczesnej cywilizacji na warunki życia na Ziemi. Mając świadomość udziału naszej cywilizacji w globalnych zjawiskach klimatycznych, nie należy zapominać o naturalnych cyklach zmian wynikających z wzajemnych relacji pomiędzy Ziemią i Słońcem, a także o prognozowanych zmianach tych relacji. Czy potrzebne i możliwe jest już dzisiaj poszukiwanie globalnych strategii *przetrwania* w zakresie kształtowania środowiska życia?

Globalne procesy urbanizacyjne zobowiązują do refleksji nad zasadami kształtowania i rozwoju miast. Koncepcja zrównoważonego rozwoju zwraca uwagę na konieczność ochrony obszarów niezurbanizowanych i ograniczenia terytorialnej ekspansji miast. W tym kontekście przestrzenna organizacja miasta zwartego i dążenie do optymalnego wykorzystania terenów już zurbanizowanych jest z pewnością jedną ze strategii rozwiązywania współczesnych i przyszłych problemów urbanizacji. W jakim stopniu idea miasta zwartego może sprostać tym wyzwaniom?

Metropolie

Zjawiskiem charakterystycznym dla ostatnich dekad jest rozwijanie się miejskich sieci osadniczych przez zrastanie się, zlewanie sąsiadujących ze sobą aglomeracji miejskich w tzw. megalopolis lub korytarze miejskie, tworzące wielomilionowe zespoły osadnicze o układach policentrycznych, liczące od 1,5 do niemal 100 milionów mieszkańców.

Czy i w jakim stopniu ta strategia również wiąże się z ideą zrównoważonego rozwoju i miasta zwartego? Jakie skutki – pozytywne i negatywne – dla miejskich struktur i ich otoczenia może mieć ta strategia?

Czy w procesie metropolizacji małe miasta są skazane na peryferyzację, czy też w dobie cywilizacji informacyjnej mają szansę na aktywizację gospodarczą dzięki potencjalnym możliwościom zapewnienia lepszych warunków życia swoim mieszkańcom w środowisku silniej związanym z naturą, w mniejszym stopniu narażonym na ujemne skutki procesów urbanizacyjnych? Jakie działania przestrzenne i programowo-funkcjonalne w obrębie małych miast mogą sprzyjać tej szansie? W jakim stopniu zależy to od tego, czy znalazły się, czy nie, w obszarach wpływu wspomnianych metropolii?

Aksjologia miasta

Kryzysy w wymiarze cywilizacyjnym są zwykle skutkiem kryzysu wartości. Relatywizacja wartości staje się dziś potężnym niebezpieczeństwem i nie jest to jedynie zagadnienie filozoficzne. Hasła warunkujące zasady cywilizacyjnego rozwoju prowadzą nas w kierunku konkretnych i koniecznych rozwiązań, a wiele z nich stało się już oczywistą normą. Trzeba zatem znajdować nowe perspektywy, szukać głębszego sensu dla naszych aktywności. Pytanie o aksjologię miasta jest dziś w pełni uprawnione.

Niematerialny wymiar kultury społeczności

Kolejne pytania pojawiają się, gdy spojrzymy na miasto z perspektywy społecznej. Szekspirowska definicja miasta nie wskazuje na miejsce, przestrzeń zbudowaną, ale na ludzi, którzy są miastem. Zarówno poziom relacji międzyludzkich, jak i wymiar osobowy stają się podstawą do weryfikacji naszych przekonań, dotyczących wymagań stawianych środowisku zurbanizowanemu.

Ludzie przez społeczność tworzą kulturę, której wymiary trudno zamknąć w prostych klasyfikacjach. Refleksję nad kulturowym, niematerialnym wymiarem miasta podsumujemy zwykle w kategoriach fenomenu, koncentrując ją zbyt często do jedynie wymiernych i zracjonalizowanych problemów związanych z ekonomią, prawem czy polityką. Czy to przyszłościowe podejście?

Zmieniają się dziś relacje formy i treści architektury – w tym funkcji i znaczeń we współczesnym, wielokulturowym mieście. Jak je określić?

Misja architekta

Pytanie o misję stawiane jest często, ale zwyczajowo pozostaje bez odpowiedzi. Jaka jest rzeczywista rola architekta i urbanisty – budowniczego, artysty i naukowca – w kształtowaniu oblicza współczesnych i przyszłych miast? Jakie są szanse na tworzenie wizji miast przyszłości czy też na podjęcie pracy nad problemami, które generują miasta współczesne? Jak wiąże się to z naszymi predyspozycjami zawodowymi, naszą twórczą wrażliwością i indywidualistycznym podejściem wobec konieczności działań wielopoziomowych, w interdyscyplinarnych zespołach, pod presją dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości.

Forma jako synteza

Na tak rozległe nakreśloną problematykę spojrzeć należy przede wszystkim przez pryzmat szeroko rozumianych zagadnień kompozycji miejskiej przestrzeni – a więc przez fizyczną formę miasta i miejskich przestrzeni publicznych. Uznanie problemów kompozycji za szczególnie istotne w procesie nieustannej transformacji miast wynika z przekonania, że cechy fizyczne środowiska zbudowanego, niezbędne do orientacji przestrzennej, zapew-

nienia poczucia bezpieczeństwa i identyfikacji – rozpoznawania miejsc, w znacznym stopniu wiążą się z percepcją wzrokową, dla której forma, skala, wzajemne relacje przestrzeni i budynków, właściwe rozłożenie akcentów i elementów charakterystycznych – form mocnych, są źródłem pożądaných bodźców w systemie informacji wizualnej. Fizyczna forma miejskiego środowiska życia w istotny sposób wpływa na warunki zamieszkiwania, stanowiąc jednocześnie odpowiedź na globalne i lokalne uwarunkowania. Od zarania dziejów sylwety miast rozpoznawane były dzięki charakterystycznym budowlom lub kompozycjom wielu obiektów tworzących unikalną całość. W średnich i dużych współczesnych miastach, rozległych terytorialnie, ten rodzaj bodźców wiąże się z sekwencjami wewnętrznej struktury. Dzięki szczególnym cechom kompozycji specyficzny klimat przestrzeni publicznych i budynków, tworzących miejskie środowisko życia, umożliwia nam identyfikację miejsc. W jakim stopniu procesy, takie jak: rehabilitacja i rewitalizacja zastanych struktur urbanistycznych lub ich fragmentów, będą wpływały na formę miast? Przestrzeń zbudowana, w której przebywamy codziennie, w której kształtuje się osobowość najmłodszych mieszkańców miasta, przez ład kompozycyjny i zrównoważone relacje ze środowiskiem przyrodniczym oraz walory estetyczne, może zapewniać atrakcyjne miejsca pracy, zamieszkiwania, wypoczynku i różnorodnych aktywności zarówno młodzieży, jak i dorosłym użytkownikom, oferując miejsca służące spotkaniom, bezpośrednim, nie wirtualnym kontaktom ludzi – aktorów i statystów miejskiego spektaklu życia. Czy ten idealny obraz miasta jest nadal pożądaný i możliwy do zachowania i twórczej kontynuacji? Czy pojawiające się w wielu miastach hybrydowe przestrzenie, kreowane zarówno przez zespoły architektoniczno-urbanistyczne, jak i pojedyncze obiekty czy wręcz hybrydowe megastruktury, to jeden z możliwych sposobów twórczej kontynuacji znanych z historii form? Jaką rolę w kreowaniu współczesnej formy miasta odgrywają zmienność i tymczasowość, tak charakterystyczne dla współczesnej cywilizacji i kultury?

Anna Agata Kantarek

Jacek Gyurkovich

JACEK GYURKOVICH*

WATER IN THE CITY OF THE FUTURE

WODA W MIEŚCIE PRZYSZŁOŚCI

Abstract

The future of cities and societies is burdened with uncertainty as well as numerous unknowns which make it difficult to predict it precisely. In the author's opinion, the basis for actions in the formation of an urban housing environment at present and in the future can be some timeless values related to the broadly understood ecology of a space of residence. Messestadt Riem in Munich makes a model example of consistent planning and investment activities which aim at obtaining a high-quality sustainable living environment in harmony with nature and a sustainable social environment. It is also a prime example of town-planning and architectural solutions related to the philosophy of treating water as a vital resource conducive to optimal utilization.

Keywords: water, sustainable development, the city of the future

Streszczenie

Przyszłość miast i społeczeństw obarczona jest niepewnością i wieloma niewiadomymi, utrudniającymi precyzyjne jej przewidywanie. Podstawą działań w kształtowaniu miejskiego środowiska życia dzisiaj i w przyszłości mogą być zdaniem autora ponadczasowe wartości związane z szeroko rozumianą ekologią przestrzeni zamieszkania. Messestadt Riem w Monachium jest modelowym przykładem współczesnych konsekwentnych działań planistycznych i inwestycyjnych, zmierzających do uzyskania wysokiej jakości zrównoważonego środowiska życia w harmonii z naturą i zrównoważonego środowiska społecznego. Jest również modelowym przykładem rozwiązań urbanistycznych i architektonicznych związanych z filozofią traktowania wody jako istotnego zasobu i sprzyjających optymalnemu jej wykorzystaniu

Słowa kluczowe: woda, zrównoważony rozwój, miasto przyszłości

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. Jacek Gyurkovich, Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

Visions of the Cities of the Future – where water becomes the dominating environment related to their existence and operation – make examples of a fascinating search within the scope of solving the problems of an intense increase in the global population and the corresponding urbanization processes.

Fantastic cities floating on the world's seas and oceans – “Giant Water Lilies”, “Lilypad – 2010” or “Aquatown – 2050”¹ – make attempts to involve an immense area of open water surfaces (nearly 71% of the global area) in the creation of man's new dwelling environment. In the presented concepts, the functioning of the cities of the future is related to the application of the contemporarily known methods, systems and technologies of using energy from renewable sources and guaranteeing appropriate living conditions for the inhabitants. The unusual dynamics of the contemporary development of knowledge and new technologies will probably bring along some unheard-of possibilities of solving the problems of shaping man's housing environment. Without going into the complex interdependences between global and local policy and economy which undoubtedly have a crucial impact upon the formation of the future, including the future of the cities where our discipline of knowledge – *architecture and urban design* – participates together with the domains of the social, economic and spatial problems of the operation and development of societies through the specification of plans, strategies or visions in various temporal horizons, we must pay attention to some recognized aspects of the lives of individuals and human communities which still do not make commonplace, good practice in the design, realization and maintenance of buildings, urban complexes and cities.

Water – the phenomenon of the Blue Planet. Water appeared on the surface of the Earth, which is about 4.5–5 billion years old, relatively late – certainly after the formation of our satellite, the Moon, which includes trace quantities of it (several dozen million years later). According to contemporary theories, water was brought onto Earth by asteroids, rich in this substance, which bombarded it before the formation of the strong magnetosphere – our planet's protective coat². Open waters – oceans, rivers and lakes – cover 70.8% of the Earth surface; 2.5% are taken up by glaciers. The hydrosphere is characterized by stable water reserves (c. 1.3 billion km³). These resources of the *hydrosphere* make just 0.05% of the Earth's mass. Saltwaters form a counterweight. Freshwaters are just 2.5% of the volume of the hydrosphere. Open freshwaters make 1% of these reserves. Most freshwater is stored

¹ “Giant Water Lilies” – Architect: The Why Factory – Ulf Hackauf, Prijo Hailola, Gonzalo Rivas – Delft University of Technology – 2003; “Lilypad – 2010” – Architect: Vincent Callebaut Architecture; “Aquatown – 2050” – Architect: NH Architecture & Andrew Mackenzie [in:] Feireiss L. (author), Klanten R., Feireiss L. (ed.), *Utopia Forever: Visions of Architecture and Urbanism*, Gestalten, Berlin 2011.

² <http://www.swiatnauki.pl/8,483.html>; “Not long ago, it seemed that the main belt's planetoids were waterless (or nearly waterless) but observations made in recent months prove that quite big objects with a considerable amount of water circulate between Mars and Jupiter. The largest planetoid discovered so far is Themis – diameter: 200 km, mass: $4 \times 1,016$ tonnes (...) i.e. the same as (...) in glaciers, lakes, rivers, marshes, any kinds of underground reservoirs and watercourses as well as in the atmosphere (...); (...) the Earth's ocean includes $1.3 \times 1,018$ tonnes of water (...) its comparable amount is fixed in hydrated minerals (...)”, writes Michał Różycka, Prof. D.Sc. of the Copernicus Astronomical Centre, Polish Academy of Sciences; see also Świat Nauki 2/2009.

in glaciers (69%) and underground (30%)³. The amount of water on our planet is constant – **we drink the water which once quenched dinosaurs' thirst**⁴.

Reports from the World Health Organization (WHO) inform us about the deteriorating access to drinking water around the world as a result of river pollution (two million tonnes of pollution get to the world's water reserves yearly; every minute, seven people die as a consequence of the unavailability or low quality of drinking water⁵), water consumption in agriculture (70%) and industry (22%) as well as climate change. More than one billion people across the world have no access to drinking water, while 2.6 billion live under bad sanitary conditions resulting from the limited availability of water. In an average American and European household, one person uses 150–500 litres of water a day (in Poland – 190 litres) but only 10–20 litres are needed for drinking and cooking meals⁶.

The dynamic growth of the population in various regions and the urbanization processes have a strong impact upon the exploitation of available drinking water reserves and the necessity to reduce its consumption. Demographic forecasts say that in the year 2050 the urban population will exceed 70% of the global population which means that more than 6.3 billion people will be living in the cities. The possibility of providing drinking water for the cities will be limited and related to a considerable increase in the costs.

Contemporary technologies make it possible to manage freshwater reserves rationally and to use them in an economical manner. A broad application of these technologies in households as well as industry and agriculture is a necessity – it can reduce water consumption even by 40%⁷.

Drinking water makes a special value. It takes a lot of energy to produce – gain/bring out, prepare/condition and deliver it to the recipients. A reduction in drinking water consumption and water used in households may strongly influence the limitation of greenhouse gas emission related to the processes of preparing and delivering (pumping) water as well as decreasing the greenhouse effect which is of high importance for the global strategy of protecting the environment. It also has an impact upon the state of drinking water reserves in other regions of the world.

A commonplace practice in most cities across the world, including Poland of course, is to discharge rainwater from urbanized areas – hardened surfaces of streets, squares, pedestrian sequences and the roofs of cubature objects – to stormwater or waterway canalization, that is to quickly get rid of water from areas where it should be kept and used. This manner of disposing of rainwaters increases the flooding danger in cities which still lack effective flood control systems – as practice shows, it does not only refer to Poland. The territorial expansion of cities and the urbanization of new areas intensify this phenomenon. Stormwater is still treated as a nuisance and a threat to the functioning of cities and urban complexes. It is necessary to popularize different attitudes where stormwater in the city is

³ <http://www.woda.ovh.org/Hydrosfera.htm>

⁴ http://www.krakow.rzgw.gov.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=333%3Askd-sie&

⁵ http://fed.home.pl/teg/images/lpah_woda-wstep.pdf

⁶ <http://sos.wwf.pl/problemy?id=9>

⁷ http://fed.home.pl/teg/images/lpah_woda-wstep.pdf op. cit.

regarded as a valuable natural resource. We obviously need proper legal regulations and some economic stimuli. Fees for discharging rainwater from the roofs and hardened surfaces may act as an “incentive” for investors as well as the owners and managers of objects and complexes to change their manner of stormwater management. The regulated amount of fees could make an effective stimulus. Using rainwater brought out and kept on the spot decreases demand for water delivered from the city supply system and reduces its consumption mainly to drinking and cooking meals in households. Fees to deliver drinking water may be another economic stimulus for changing attitudes towards water management. Stormwater kept and brought out on urbanized grounds can replace drinking water previously used in households, residential buildings and public buildings (WC flushing; washing machines, Laundromats), numerous technical and technological processes (car washing, technical device cooling) as well as for irrigating and maintaining biologically active areas (gardens, greens, parks).

Within the *smart city* strategies which are getting more and more popular, local communities’ awareness will be of special importance as they will have an increasing share in urban management. Thus, it is also necessary to popularize solutions applicable in the process of designing, implementing and maintaining buildings and urban complexes which are conducive to the reduction of the consumption of water, drinking water in particular, through suitable stormwater management and utilization.

The new district of Messestadt Riem in Munich⁸ was built in the eastern part of the city at a distance of 7–11 kilometres from its centre, on the grounds of the former Riem Airport. The urban plan for this district was prepared in accordance with the “Agenda 21” principles⁹ as a concept of a sustainable dwelling environment remaining in harmony with nature and its sustainable social environment. An ecological approach to the design of this urban complex was not a utopian “return to nature” but a comprehensive and interdisciplinary solution to the problems of shaping a living environment – work, residence and recreation in the open – for the optimal use of a given area as well as light, air, warmth and water provided by nature¹⁰. The main idea of the urban concept for this new district in the city was to integrate its elementary functions – residence, work and rest. This assumption is based upon the good accessibility of the area by means of public transport, the creation of a wide offer of workplaces in the vicinity of the place of residence, the guarantee of necessary services related to work and residence as well as the possibility of using facilities and grounds for leisure and recreation¹¹.

⁸ Gyurkovich J., *Miejsce do życia – nowa dzielnica Messestadt Riem w Monachium/The Place to live – a new district Messestadt in Munich*, [in:] Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, Chair of Housing Environment, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, 10/2012, p. 68-73; Seruga W., Jagiełło-Kowalczyk M. (ed.).

⁹ <http://www.agenda21.waw.pl>

¹⁰ <http://www.messestadt-riem.info/index.html>

¹¹ <http://www.plan4-21.com> **Assessment of the sustainable development of the market town of Riem**. “Since the very beginning, the development of the district of Messestadt Riem, located on the grounds of the former Munich airport, has been a carefully planned work distinguished by numerous international and national assemblies. Distinctions for the holistic concept of Messestadt Riem include an award conferred at the 17th international conference “Making Cities Livable” (Freiburg 1995) or an award for unique quality in the domain of free space, neighbourhood and metropolis conferred at the world conference on settlement Habitat II (Istanbul 1996)”.

Two underground stations (U2 and U7) are located in the district centre at an interval of about 1,000 metres securing pedestrian access to all the elements of the structure of this complex within its 500-metre isochrone. The district is additionally serviced by five bus lines giving convenient access to workplaces, residential buildings, schools and the recreational zone.

The system of public pedestrian sequences and bicycle paths enables the residents to get to the shopping centre, churches and other public buildings, schools and the recreational zone of Riemer Park on foot or by bike without the necessity of using cars. Such a solution makes it possible to limit transport nuisances and reduce air pollution. A strategic car park is located in the vicinity of the underground station in the eastern part of this area which stops traffic on the city outskirts and limits the motion of individual vehicles in Munich. Those who leave their cars here can get to the city centre or any other place using efficient public transport.

A district offering flats for 16,000 permanent inhabitants with a number of objects within the programme accompanying residential buildings, public and commercial objects as well as the extensive leisure and recreation zone came into being on an area of 560 hectares. From the east, the south and the west, the residential zone is surrounded by Riemer Park (200 ha). An important element and attraction in this recreational zone is a big artificial lake (10 ha). An analysis of the impact of this body of water upon the environment influenced the decision to keep the water surface at the level of 2.5 metres below the surrounding ground in order to protect the developed areas against the fluctuations of the groundwater level. There was also a necessity to apply a system of infiltration ponds, filters and silt pumps related to rainwater utilization.

New Munich Trade Fair with the Congress Centre, the Riem Arcaden Trade Centre¹² (Munich's third biggest shopping centre), the offices as well as the public objects, the schools, the kindergartens and the crèches in the housing zone all form a rich offer of workplaces for almost 14,000 people with the possibility of local employment. The workplace zone surrounds the internal open public space with two large artificial reservoirs equipped with fountains and filled with stormwater. An extensive circular plaza is situated at the entrance to Riem Arcaden and the west underground station.

Vehicular traffic inside the housing zone is based on the system of access roads forming a network of local loops and perpendes with permissible movement along the "green corridors" for privileged vehicles and buses. The grid of public pedestrian sequences and bicycle paths forms an efficient system of inner transport. The housing zone is separated by the "green corridors" which connect the residential buildings with the central zone in the north and with Riemer Park in the south. The widest one, situated on the axis of the abovementioned public squares, opens attractive views of the outlines of the Alpine peaks in the distance with a 100-metre meadow.

A significant component of the high standard of this housing environment is greenery: 17 m² of public greenery and 15 m² of private greenery and greenery shared inside the complexes connected by the system of "green corridors" fall to one resident. The schools are located on the edges of the housing zone in direct contact with the open areas of Riemer Park. Their recreational and sports grounds open towards the park greenery¹³.

¹² <http://www.riem-arcaden.de>

¹³ Architects: Mahler, Gunster, Lisa – Stuttgart; Landscape architects: Stötzer + Neher, Sindelfingen, Teutsch + Partner, Munich.

Seventeen crèches and kindergartens are situated in the internal green courtyards within the residential complexes and at the meeting point with the park on the south side. Owing to such a location, comfort and safety, a direct connection with the place of residence as well as green and recreational grounds are guaranteed. Additional social infrastructure for the residents is formed by such objects as: the Family Centre, the Care Centre, the Support Centre, the Youth Centre¹⁴, the Senior Centre, the Community Centre or the ecumenical complex of the sacral objects of Pfarrkirche St. Florian (2004)¹⁵.

All the buildings were designed in accordance with the ideas of sustainable development so as to secure high energy effectiveness. The introduced solutions make it possible to gain renewable energy – for instance, the roofs of the fair trade buildings rank among the world's largest areas of photovoltaic cells installed on rooftops. Most of the roofs of the service and residential buildings are “green”.

In Messestadt Riem, rainwater is collected from all the roofs into special containers and then reused for communal purposes and for irrigating the green areas¹⁶.

The “green” roofs retain up to 30% of stormwater and deliver partially filtered water into the containers.

An important assumption in the ecological concept of harmony with nature realized comprehensively in this urban complex is to reduce clean drinking water consumption for utilitarian purposes wherever a high degree of water purity is not required. Munich receives quality drinking water from intakes at the foot of the nearby Alps. The municipal authorities took a decision on the necessity of protecting this kind of water and reducing its consumption. The applied economic stimuli support such ecology-promoting behaviours with respect to drinking water. Within maintenance costs for a four-person family living in a 120-m² flat, the costs of water consumption are the highest (on average, one person uses 140 litres daily). The decision-makers stated that the quality of rainwater was sufficient for watering the gardens, flushing the toilets and washing clothes. Stormwater is collected in special tanks mostly situated beneath the open area, partially in the basements, too. The latter solution, however, is more expensive and limits the possibility of using the cellars for other purposes. The tanks are equipped with special filters which remove organic and mechanical pollutions. Water from the tanks is discharged through systems with pumps to the toilets cisterns, the shared laundries or individual washing machines in the residential buildings. The tenemental flats have some appliances (washing machines, dishwashers, showers) with technological solutions that secure optimal water use. Washing machines include fully automated devices which deliver a measure of water adequate to a given phase: rainwater from the tanks for the first wash; a mixture of rainwater and drinking water for the main wash and the first rinse; clean drinking water for the final rinse only. Water from the tanks is also used for

¹⁴ Architect: Schneider – Schumacher, Frankfurt; Landscape architect: Pismo Prechter, Stuttgart.

¹⁵ Architect: Florian Nagler, Munich; Landscape architect: Real Green, Munich; see also the ecumenical Church of St. Maria Magdalena in Freiburg (2002–2004) – Gyurkovich J., *Architektura sakralna – współczesne tendencje w kościołach zachodnim/Sacral Architecture – Contemporary Tendencies in Western Church*, [in:] *Przegląd i Forma/Space and Form* '12, Szczecin 2009, p. 171-184.

¹⁶ <http://www.muenchen.de/rathaus/Stadtverwaltung/Referat-fur-Stadtplanung-und-Bauordnung/Projekte/Messestadt-Riem/Evaluierung-Messestadt-Riem-.html>

watering the lawns, shrubs and trees – after being spread in the ground, it returns into natural circulation. Similar systems and devices are applied in public and commercial buildings, in workshops and laboratories. The applied systems make it possible to save drinking water at the 40–50% level. Stormwater surpluses are distributed in the ground.

The new residential district of Messestadt Riem is a concept of creating a sustainable urban complex with a legible, strong connection between the places of work and residence as well as the zone of rest and recreation and nature through spatial, functional and compositional solutions. The human scale of the buildings and the space they define, the rich programme for the facilities and objects in the social and service infrastructure conveniently connected with the residential complexes and buildings, the greenery that fills the housing zone – all of these determine the attainment of the high quality of the housing environment. Limited individual traffic on the grounds of this district giving way to pedestrian movement and cycling within the complex and public transport helps to solidify desirable behaviours in contacts with the city. Such solutions combined with ecology-promoting measures for energy generation and protection as well as drinking water frugality and rainwater utilization make it possible to decrease the extent of the unfavourable impact of the investment upon the environment. Its sustainable social structure, the comfort of all the inhabitants' lives, special attention to families and children's needs allow us to state that Messestadt Riem makes **a place to live in harmony with nature** – a model housing environment which is still a dream about a prevalent practice in the future.

III. 1–4. Munich, Messestadt Riem – bodies of water in the public zone outside New Munich Trade Fair (photo by author)

II. 1–4. Monachium, Messestadt Riem — akwenty w publicznej strefie przed New Munich Trade Fair (fot. autor)

- III. 5. Munich, Messestadt Riem – Riem Arcaden: south view of the estate’s main public space (photo by author)
- II. 5. Monachium, Messestadt Riem — Riem Arcaden: widok od strony południowej na główną osiedlową przestrzeń publiczną (fot. autor)

- III. 6. Munich, Messestadt Riem – main “green” public space within the residential complex, one of six “green corridors” on the axis of Platz der Menschenrechte (photo by author)
- II. 6. Monachium, Messestadt Riem – główna publiczna przestrzeń „zielona” wewnątrz zespołu mieszkaniowego, jeden z sześciu „zielonych korytarzy” na osi Platz der Menschenrechte (fot. autor)

References

- [1] Feireiss L. (Author), Klanten R., Feireiss L. (ed.), *Utopia Forever: Visions of Architecture and Urbanism*, Gestalten, Berlin 2011.
- [2] Gyurkovich J., *Miejsce do życia – nowa dzielnica Messestadt Riem w Monachium/The Place to live – a new district Messestadt Riem in Munich*, [w:] Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, 10/2012; Seruga W., Jagiełło-Kowalczyk M. (red.).
- [3] Gyurkovich J., *Architektura sakralna – współczesne tendencje w kościele zachodnim/Sacral Architecture – Contemporary Tendeances in Western Churech*, [w:] Przestrzeń i Forma '12, Szczecin 2009.

Źródła internetowe:

<http://sos.wwf.pl/problemy?id=9>

http://www.krakow.rzgw.gov.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=333%3Askdsie&..

<http://www.woda.ovh.org/Hydrosfera.htm>

<http://www.swiatnauki.pl/8,483.html>;

http://fed.home.pl/teg/images/1pah_woda_wstep.pdf

<http://www.riem-arcaden.de>

<http://www.muenchen.de/rathaus/Stadtverwaltung/Referat-fur-Stadtplanung-und-Bauordnung/Projekte/Messestadt-Riem/Evaluierung-Messestadt-Riem-.html>

<http://www.agenda21.waw.pl>

<http://www.messestadt-riem.info/index-.html>

<http://www.plan4-21.com>

Wizje Miast Przyszłości – w których woda staje się dominującym środowiskiem związanym z ich istnieniem i funkcjonowaniem, są przykładami fascynujących poszukiwań w zakresie rozwiązywania problemów gwałtownego wzrostu populacji globalnej i związanych z nimi procesów urbanizacyjnych.

Fantastyczne miasta pływające po morzach i oceanach świata – „Giant Water Lilies”, „Lillipad – 2010” czy też „Aquatown – 2050”¹ to próby większego zaangażowania ogromnej powierzchni otwartych wód (niemal 71% powierzchni globu) do tworzenia nowego środowiska życia człowieka. W omawianych koncepcjach funkcjonowanie miast przyszłości wiąże się z zastosowaniem współcześnie znanych metod, systemów i technologii

¹ „Giant Water Lilies” – Architect: The Why Factory – Ulf Hackauf, Prijo Hailola, Gonzalo Rivas – Delft University of Technology – 2003; „Lillipad – 2010” – Architect: Vincent Callebaut Architecture; czy też „Aquatown – 2050” – Architect: NH Architecture & Andrew Mackenzie [w:] Feireiss L. (Author), Klanten R., Feireiss L. (ed.), *Utopia Forever: Visions of Architecture and Urbanism*, Gestalten, Berlin 2011.

wykorzystania energii ze źródeł odnawialnych i zapewnienia właściwych warunków życia mieszkańcom tych miast. Niezwykła dynamika współczesnego rozwoju wiedzy i związanych z nią nowych technologii przyniesie zapewne nieznanne dotychczas możliwości rozwiązywania problemów kształtowania środowiska życia człowieka. Nie wdając się w złożone zależności pomiędzy globalną i lokalną polityką i gospodarką, które mają bez wątpienia zasadniczy wpływ na kształtowanie się przyszłości (w tym także przyszłości miast, w których nasza dyscyplina wiedzy – *architektura i urbanistyka* – uczestniczy wraz z dyscyplinami zajmującymi się społeczno-gospodarczymi i przestrzennymi problemami funkcjonowania i rozwoju społeczeństw, poprzez definiowanie planów, strategii lub wizji w różnych horyzontach czasowych) z pewnością warto zwrócić uwagę na te aspekty życia jednostek i zbiorowisk ludzkich, które choć rozpoznane, wciąż nie stanowią powszechnej, dobrej praktyki w projektowaniu, realizacji i funkcjonowaniu budynków, zespołów urbanistycznych i miast.

Woda – fenomen Błękitnej Planety. Na powierzchni liczącej około 4,5–5,0 miliardów lat Ziemi woda pojawiła się stosunkowo późno – z pewnością już po powstaniu naszego satelity – Księżyca, który zawiera niewielkie jej ilości (po pierwszych kilkudziesięciu milionach lat). Według współczesnych teorii wodę przyniosły na Ziemię bogate w tę substancję asteroidy, bombardujące ją przed utworzeniem się silnej magnetosfery – ochronnego płaszcza naszej planety². Wody otwarte – oceany, rzeki i jeziora pokrywają 70,8% powierzchni Ziemi, kolejne 2,5% powierzchni zajmują lodowce. Hydrosferę cechuje stałość zasobów wodnych (ok. 1,3 mld km³). Te zasoby *hydrosfery* stanowią jedynie 0,05% masy Ziemi. Przewagę stanowią wody słone. Wody słodkie to jedynie 2,5% objętości hydrosfery. Otwarte wody słodkie stanowią 1% tych zasobów. Najwięcej wód słodkich magazynują lodowce (69%) i wody podziemne (30%)³. Ilość wody na naszej planecie jest stała – **obecnie pijemy tę samą wodę, którą pili dinozaury**⁴.

Raporty WHO (Światowej Organizacji Zdrowia) informują o pogarszającym się dostępie do wody pitnej na świecie, na skutek zanieczyszczenia rzek (2 miliony ton zanieczyszczeń rocznie trafia do światowych zasobów wody; na świecie co minutę umiera 7 osób na skutek braku dostępu do wody pitnej lub jej złej jakości⁵), zużycia wody przez rolnictwo (70%) i przemysł (22%) oraz w efekcie zmian klimatycznych. Na świecie ponad miliard ludzi nie ma dostępu do wody pitnej, a 2,6 miliarda żyje w złych warunkach sanitarnych,

² <http://www.swiatnauki.pl/8,483.html>; „Jeszcze niedawno wydawało się, że planetoidy głównego pasa są bezwodne (lub niemal bezwodne), ale obserwacje przeprowadzone w ostatnich miesiącach dowodzą, że między Marsem a Jowiszem krążą całkiem duże obiekty o znacznej zawartości wody. Największym z dotychczas odkrytych jest planetoida Themis o średnicy 200 km i masie 4×10^{16} ton (...) czyli tyle, ile (...) znajduje się w lodowcach, jeziorach, rzekach, bagnach, wszelkiego rodzaju zbiornikach i ciekach podziemnych oraz w atmosferze (...); (...) ocean ziemski zawiera 1.3×10^{18} ton wody (...) jej porównywalna ilość jest związana w uwodnionych minerałach (...)” pisze prof. dr hab. Michał Różycka z Centrum Astronomicznego PAN im. Mikołaja Kopernika; zobacz też Świat Nauki 2/2009.

³ <http://www.woda.ovh.org/Hydrosfera.htm>

⁴ http://www.krakow.rzgw.gov.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=333%3Ask-sie&

⁵ http://fed.home.pl/teg/images/1pah_woda_wstep.pdf

wynikających z ograniczonego dostępu do wody. W przeciętnym gospodarstwie domowym w USA i UE jedna osoba zużywa dziennie od 150 do 500 litrów wody (w Polsce przeciętnie 190 l). Z tego tylko 10–20 litrów stanowi woda potrzebna do picia i gotowania posiłków⁶.

Na eksploatację dostępnych zasobów wody pitnej i konieczność ograniczenia jej zużycia istotny wpływ ma dynamiczny wzrost populacji ludności w wielu regionach świata, w tym szczególnie procesy urbanizacyjne. Prognozy demograficzne przewidują, że w 2050 roku liczba ludności miast na świecie przekroczy 70% ludności globu, a więc w miastach będzie mieszkało ponad 6,3 miliarda mieszkańców. Możliwości zapewnienia wody pitnej w miastach są ograniczone i związane z dostępnymi zasobami. Dostarczenie wody pitnej będzie się wiązało prawdopodobnie ze znacznym wzrostem kosztów.

Współczesne technologie pozwalają na racjonalne gospodarowanie zasobami wody słodkiej i oszczędne jej zużywanie. Szerokie wykorzystywanie tych technologii w gospodarstwach domowych oraz przemyśle i rolnictwie jest konieczne, może zmniejszyć zużycie wody nawet o 40%⁷.

Szczególną wartość stanowi woda pitna. Jej wytworzenie – ujęcie/wydobycie, przygotowanie/uzdatnienie do picia i dostarczenie do odbiorców pochłania dużo energii. Ograniczenie zużycia wody pitnej oraz wody zużywanej w gospodarstwach domowych może w istotny sposób wpłynąć na ograniczenie emisji gazów cieplarnianych związanej z procesami przygotowania i dostarczania (pompowania) wody i ograniczenia efektu cieplarnianego, co z kolei ma ogromne znaczenie dla globalnej strategii ochrony środowiska i równocześnie wpływa na stan zasobów wody pitnej w innych regionach świata.

Powszechną praktyką większości miast na świecie, także w Polsce, jest odprowadzanie wód opadowych z terenów zurbanizowanych – utwardzonych nawierzchni ulic, placów, ciągów pieszych i dachów obiektów kubaturowych do kanalizacji opadowej lub ogólnospławnej, a więc szybkie pozbywanie się wody z obszarów, na których powinna być zatrzymana i wykorzystana. Ten sposób pozbywania się wód opadowych zwiększa zagrożenia powodziowe miast, które jak wykazuje praktyka nie tylko w Polsce, wciąż nie mają skutecznych systemów obrony przeciwpowodziowej. Ekspansja terytorialna miast, urbanizowanie nowych obszarów powoduje pogłębianie się tego zjawiska. Woda opadowa traktowana jest ciągle jako uciążliwość i zagrożenie dla funkcjonowania miast i miejskich zespołów urbanistycznych. Niezbędna jest popularyzacja odmiennych postaw, w których woda opadowa w mieście uznawana jest jako wartościowy zasób, naturalne bogactwo. Potrzebne są z pewnością właściwe regulacje prawne i bodźce ekonomiczne. Opłaty za odprowadzanie wód opadowych z dachów i utwardzonych nawierzchni mogą być z pewnością jednym z elementów „zachęty” inwestorów, właścicieli oraz zarządców obiektów i zespołów zabudowy do zmiany sposobów zagospodarowywania wód opadowych. Regulowana wysokość opłat może być skutecznym bodźcem. Równocześnie wykorzystanie wody opadowej ujętej i zatrzymanej na miejscu i wykorzystanie jej jako wody użytkowej zmniejsza zapotrzebowanie na dostarczaną wodę z sieci miejskich wodociągów i ograniczenie jej zużycia niemal wyłącznie do ilości niezbędnej do picia i przygotowywania posiłków przede wszystkim w go-

⁶ <http://sos.wwf.pl/problemy?id=9>

⁷ http://fed.home.pl/teg/images/1pah_woda_wstep.pdf, *op. cit.*

spodarstwach domowych. Opłaty za dostarczenie wody pitnej mogą być kolejnym bodźcem ekonomicznym dla zmiany postaw w gospodarowaniu wodą. Woda opadowa zatrzymana i ujęta na obszarach zurbanizowanych może być wykorzystana jako woda użytkowa, zastępując dotychczas stosowaną wodę pitną – w gospodarstwach domowych i budynkach mieszkalnych oraz budynkach publicznych (spłukiwanie w WC; pranie – pralki domowe, pralnie) oraz w wielu procesach technicznych i technologicznych (mycie samochodów, chłodzenie urządzeń technicznych), a także do podlewania i utrzymywania zieleni na powierzchniach biologicznie czynnych (ogrody, zieleńce, parki).

W strategiach *smart city*, zyskujących coraz większą popularność, szczególnie ważna będzie świadomość lokalnych społeczności, które będą miały coraz szerszy udział w zarządzaniu miastem. Konieczne jest więc również popularyzowanie rozwiązań możliwych do wykorzystania w procesie projektowania, realizacji i eksploatacji budynków i zespołów urbanistycznych, które sprzyjają ograniczeniu zużycia wody, szczególnie wody pitnej, poprzez właściwe zagospodarowanie i użytkowanie wód opadowych.

Nowa dzielnica Messestadt Riem w Monachium⁸ powstała we wschodniej części miasta, w odległości 7–11 kilometrów od jego centrum, na terenach dawnego lotniska „Riem Airport. Plan urbanistyczny dzielnicy został opracowany zgodnie z zasadami „Agendy 21”⁹ – jako koncepcja zrównoważonego środowiska życia w harmonii z naturą i zrównoważonego środowiska społecznego. Ekologiczne podejście do projektowania tego zespołu urbanistycznego nie było dążeniem do utopijnego „powrotu na łono natury”, lecz oznaczało kompleksowe i interdyscyplinarne rozwiązywanie problemów kształtowania środowiska życia – pracy, zamieszkania i wypoczynku – wspólnie z naturą, dla optymalnego wykorzystania obszaru opracowania a także światła, powietrza, ciepła i wody, dostarczanych przez naturę¹⁰. Główną ideą koncepcji urbanistycznej nowej dzielnicy w mieście była integracja podstawowych funkcji – zamieszkiwania, pracy i wypoczynku. Założenie to opiera się na dobrej dostępności obszaru za pomocą transportu publicznego, stworzeniu szerokiej oferty miejsc pracy w pobliżu miejsca zamieszkania, zapewnieniu niezbędnych usług związanych z pracą i zamieszkiwaniem oraz możliwości korzystania z urządzeń i terenów do wypoczynku i rekreacji¹¹. W centrum dzielnicy zostały zlokalizowane dwie stacje metra U2 i U7 w odstępnie około 1000 m, zapewniające piesze dojście do wszystkich elementów struktury tego zespołu w izochronie 500 m. Dzielnica jest obsługiwana dodatkowo przez pięć linii

⁸ Gyurkovich J., *Miejsce do życia – nowa dzielnica Messestadt Riem w Monachium/The Place to live – a new district Messestadt Riem in Munich*, [w:] Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, 10/2012, s. 68-73; Seruga W., Jagiełło-Kowalczyk M. (red.).

⁹ <http://www.agenda21.waw.pl>

¹⁰ <http://www.messestadt-riem.info/index.html>

¹¹ <http://www.plan4-21.com> **Ocena zrównoważonego rozwoju miasta targowego Riem.** „Rozwój dzielnicy Messestadt Riem położonej na terenie byłego lotniska monachijskiego od początku było dokładnie zaplanowanym, wyróżnionym przez wiele międzynarodowych i krajowych gremiów dziełem planistycznym. Do wyróżnień za całościową koncepcję Messestadt Riem należy m.in. nagroda uzyskana na 17-tej międzynarodowej konferencji „Making Cities Livable” (Freiburg 1995) lub na światowej konferencji osadnictwa Habitat II (Instanbul 1996) za wyjątkową jakość w dziedzinie wolnej przestrzeni, sąsiedztwa i wielkowiejskości”.

autobusowych, dających dogodny dojazd do miejsc pracy, zabudowy mieszkaniowej, szkół i strefy rekreacyjnej.

System publicznych ciągów pieszych i ścieżek rowerowych pozwala mieszkańcom na dotarcie pieszo lub rowerem do pracy, na zakupy do centrum handlowego, kościołów i innych budynków publicznych, szkół i strefy rekreacyjnej Riemer Park bez konieczności korzystania z samochodów. Takie rozwiązanie pozwala na ograniczenie uciążliwości komunikacyjnych i zmniejszenie zanieczyszczeń powietrza. We wschodniej części obszaru, w sąsiedztwie stacji metra zlokalizowany został także strategiczny parking, pozwalający na zatrzymanie ruchu na obrzeżach miasta i ograniczenie ruchu pojazdów indywidualnych w Monachium. Podróżni pozostawiający tu swoje samochody mogą sprawnym transportem publicznym dotrzeć do centrum lub w dowolny punkt miasta.

Na obszarze 560 ha powstała dzielnica oferująca mieszkania dla 16 000 stałych mieszkańców z licznymi obiektami programu towarzyszącego zabudowie mieszkaniowej, budynkami publicznymi, komercyjnymi i obszerną strefą wypoczynku i rekreacji. Od wschodu, południa i zachodu strefę mieszkaniową otacza Riemer Park o powierzchni 200 ha. Ważnym elementem i istotną atrakcją tej strefy rekreacyjnej jest rozległa tafla sztucznego jeziora o powierzchni 10 ha. Analiza oddziaływania tego akwenu na środowisko wpłynęła na decyzję o konieczności utrzymania lustra wody na poziomie 2,5 metra poniżej poziomu terenu otaczającego, dla zabezpieczenia terenów zabudowanych przed wahaniami poziomu wód gruntowych. Konieczne było również zastosowanie systemu stawów infiltracyjnych, filtrów i pomp do szlamu, związanych z wykorzystaniem wód opadowych.

Centrum Wystawiennicze New Munich Trade Fair wraz z Centrum Kongresowym, Centrum Handlowym Riem Arcaden¹² – trzecim co do wielkości centrum handlowym w Monachium – oraz usytuowane w tej strefie biura, a także obiekty publiczne, szkoły, przedszkola i żłobki w strefie zabudowy mieszkaniowej tworzą łącznie bogatą ofertę miejsc pracy – dla niemal 14 000 pracowników, zapewniającą wielu mieszkańcom dzielnicy możliwość pracy na miejscu. Strefa miejsc pracy otacza wewnętrzną otwartą przestrzeń publiczną z dwoma dużymi sztucznymi zbiornikami wodnymi wyposażonymi w fontanny, zasilanymi przez wody opadowe. Obszerny kolisty plac usytuowanym jest przy wejściu do Riem Arcaden i zachodniej stacji metra.

Komunikacja kołowa wewnątrz strefy mieszkaniowej oparta jest na systemie dróg dojazdowych, tworzących siatkę lokalnych pętli i sięgaczy z dopuszczeniem przejazdów przez wewnętrzne „zielone korytarze” dla pojazdów uprzywilejowanych i autobusów. Sieć publicznych ciągów pieszych i ścieżek rowerowych tworzy sprawny system komunikacji wewnętrznej. Strefa zamieszkiwania rozdzielona jest „zielonymi korytarzami” łączącymi budynki mieszkalne ze strefą centrum na północy i Riemer Parkiem na południu. Najszerszy z nich, usytuowany na osi wspomnianych publicznych placów otwiera rozległą 100 metrowej szerokości łąką atrakcyjne widoki na zarysy ukazujących się w oddali szczytów Alp.

Istotnym składnikiem wysokiego standardu jakości środowiska zamieszkania są tereny zieleni – na 1 mieszkańca przypada 17 m² zieleni publicznej oraz 15 m² zieleni prywatnej i wspólnie użytkowanej wewnątrz zespołów zabudowy, łączących się z systemem „zielonych korytarzy”. Na obrzeżach strefy mieszkaniowej, w bezpośrednim kontakcie z terenami

¹² <http://www.riem-arcaden.de>

otwartymi Riemer Parku usytuowane są szkoły – tereny rekreacyjne i sportowe szkół otwierają się w stronę zieleni parku¹³.

W wewnętrznych zielonych dziedzińcach zespołów zabudowy mieszkaniowej oraz na styku z parkiem po stronie południowej usytuowano 17 żłobków i przedszkoli. Dzięki takiej lokalizacji zapewniono komfort i bezpieczeństwo, bezpośrednie powiązanie z miejscem zamieszkania oraz terenami zieleni i rekreacji. Społeczną infrastrukturę dla mieszkańców tworzą dodatkowo takie obiekty, jak: Centrum Rodzin, Centrum Opieki, Centrum Wsparcia, Centrum Dzieci i Młodzieży¹⁴, Centrum Usługowe dla Osób Starszych, Dom Kultury oraz ekumeniczny zespół obiektów sakralnych Pfarrkirche St. Florian (2004)¹⁵.

Wszystkie budynki w ramach idei zrównoważonego rozwoju zostały zaprojektowane tak, aby zapewnić wysoką efektywność energetyczną. Wprowadzono rozwiązania pozwalające na pozyskiwanie energii odnawialnej – m.in. dachy budynków targowych to jedna z największych na świecie powierzchni ogniw fotowoltaicznych usytuowanych na dachach budynków. Większość dachów budynków usługowych i mieszkalnych to dachy „zielone”.

W Messestadt Riem woda opadowa ze wszystkich dachów zbierana jest do specjalnych zbiorników i wykorzystywana ponownie do celów komunalnych i nawadniania terenów zielonych¹⁶.

Dachy „zielone” zatrzymują do 30% wody opadowej i dostarczają do zbiorników wodę częściowo przefiltrowaną.

Istotnym założeniem w ekologicznej koncepcji harmonii z naturą zrealizowanej kompleksowo w tym zespole urbanistycznym jest ograniczenie zużycia czystej wody pitnej do celów użytkowych – wszędzie tam, gdzie nie jest wymagany wysoki stopień czystości wody. Monachium jest zaopatrywane w wodę pitną o wysokiej jakości, pochodzącej z ujęć u podnóża pobliskich Alp. Władze miejskie podjęły decyzję o konieczności ochrony tej wody i ograniczenia jej zużycia. Takim proekologicznym zachowaniem w odniesieniu do wody pitnej sprzyjają zastosowane bodźce ekonomiczne. W rozliczeniu opłat eksploatacyjnych dla czteroosobowej rodziny mieszkającej w mieszkaniu o powierzchni 120 m² koszty zużycia wody stanowią najwyższą pozycję (średnie zużycie wody na 1 osobę dziennie wynosi tu 140 litrów). Przyjęto zasadę, że do podlewania ogrodów, splukiwania toalet i prania odzieży wystarczająca jest jakość wody deszczowej. Woda deszczowa zbierana jest w specjalnych zbiornikach usytuowanych na ogół pod powierzchnią terenu otwartego, częściowo także w piwnicach budynków, jednak to drugie rozwiązanie jest droższe i ogranicza możliwość wykorzystania piwnic na inne cele. Zbiorniki zaopatrzone są w specjalne filtry do usuwania

¹³ Architekci: Mahler, Gunster, Lisa – Stuttgart; Architekci krajobrazu: Stötzer + Neher, Sindelfingen, Teutsch + Partner, Monachium.

¹⁴ Architekt: Schneider –Schumacher, Frankfurt; Architekt krajobrazu: Pismo Prechter, Stuttgart.

¹⁵ Architekt: Florian Nagler, Monachium; Architekt krajobrazu: Real Green, Monachium; zobacz także kościół ekumeniczny pw. Św. Marii Magdaleny we Freiburgu (2002–2004) – Gyurkovich J., *Architektura sakralna – współczesne tendencje w kościołach zachodnim/Sacral Architecture – Contemporary Tendances in Western Churech*, [w:] *Przestrzeń i Forma* ‘12, Szczecin 2009, s. 171-184.

¹⁶ <http://www.muenchen.de/rathaus/Stadtverwaltung/Referat-fur-Stadtplanung-und-Bauordnung/Projekte/Messestadt-Riem/Evaluierung-Messestadt-Riem-.html>

zanieczyszczeń organicznych i mechanicznych. Ze zbiorników woda dostarczana jest przez systemy wyposażone w pompy do spluczek w toaletach, pralni zbiorowych lub pralek indywidualnych w budynkach mieszkalnych. W mieszkaniach czynszowych instalowane są urządzenia gospodarstwa domowego (pralki, zmywarki, prysznice) o rozwiązaniach technologicznych zapewniających optymalne wykorzystanie wody. Przed pralkami montowane są w pełni zautomatyzowane urządzenia, dostarczające do pralek odpowiednią dla fazy prania mieszankę wody: wodę deszczową ze zbiorników do prania wstępnego, mieszankę wody deszczowej i pitnej do prania zasadniczego i płukania wstępnego oraz czystą wodę pitną wyłącznie do płukania końcowego. Woda ze zbiorników używana jest także do podlewania trawników, krzewów i drzew, skąd po rozszczeniu w gruncie wraca do naturalnego obiegu. Podobne systemy i urządzenia stosowane są w budynkach publicznych, komercyjnych, warsztatach i laboratoriach. Zastosowane systemy pozwalają na oszczędność wody pitnej na poziomie 40–50%. Nadwyżki wody opadowej rozszcane są w gruncie.

Nowa dzielnica mieszkaniowa Messestadt Riem to koncepcja tworzenia zrównoważonego zespołu urbanistycznego o czytelnym, silnym powiązaniu miejsc pracy i zamieszkiwania ze strefą wypoczynku i rekreacji – z naturą, poprzez rozwiązania przestrzenne, funkcjonalne i kompozycyjne. Humanistyczna skala zabudowy i definiowanej przez nią przestrzeni, bogaty program urządzeń i obiektów infrastruktury społecznej i usługowej, dogodnie powiązanej z zespołami i budynkami mieszkalnymi, nasycenie strefy mieszkaniowej zielenią w istotnym stopniu decyduje o uzyskaniu wysokiej jakości środowiska zamieszkania. Ograniczenie ruchu pojazdów indywidualnych na terenie dzielnicy, na rzecz ruchu pieszego i rowerowego wewnątrz zespołu i transportu publicznego w kontaktach z miastem sprzyja utrwalaniu się pożądanых zachowań. Te rozwiązania w połączeniu z proekologicznymi działaniami na rzecz pozyskiwania i ochrony energii oraz oszczędzania wody pitnej i wykorzystania wód opadowych do celów użytkowych pozwalają na ograniczenie stopnia niekorzystnego oddziaływania inwestycji na środowisko. Zrównoważona struktura społeczna, dbałość o wygodę i komfort życia wszystkich mieszkańców, szczególna troska o potrzeby rodzin i dzieci pozwala stwierdzić, że Messestadt Riem to – **miejsce do życia w harmonii z naturą** – modelowe środowisko zamieszkania, które wciąż jest marzeniem o powszechnej praktyce w przyszłości.

SŁAWOMIR GZELL*

THE CITY OF THE FUTURE I WOULD NOT LIKE TO LIVE IN

MIASTO PRZYSZŁOŚCI, W JAKIM NIE BĘDĘ CHCIAŁ MIESZKAĆ

Abstract

The existing trends in city development indicate that cities of the future will not be any better than those that we live in today. In order to reverse this trend, it is essential to identify the imperfections in current city development strategies and devise tactics to eliminate them. These imperfections are: increasing social and economic stratification; divergence from pure principles of sustainable development; the state of cities as money factories; the rejection of the notion of cities as being objects of beauty; ignoring citizens' initiatives. Finally, one cannot forget about New Planning which will determine changes in urban planning. Those changes should aim at diversification of space in conformity with the growing demand for this diversity.

Keywords: city, city development, city development imperfections, New Planning

Streszczenie

Istniejące dziś trendy rozwoju miast wskazują na to, że miasto przyszłości (miasto w przyszłości) nie będzie lepsze niż to, w jakim mieszkamy. Aby tak nie było, istotna jest analiza występujących dziś niedociągnięć i próba ich eliminacji. Ale zacząć trzeba od nazwania tego co jest brakiem: pogłębiające się rozwarstwienie społeczne i ekonomiczne, odchodzenie od czystych zasad równoważenia rozwoju, zamiana miasta w fabrykę pieniędzy, odrzucanie pojęcia piękna w mieście, lekceważenie inicjatyw obywatelskich. Wreszcie nie obejdzie się bez Nowego Planowania, które określi zmiany w urbanistyce zmierzające do dywersyfikacji przestrzeni w zgodzie z rosnącym zapotrzebowaniem na owo zróżnicowanie.

Słowa kluczowe: miasto, rozwój miasta, błędy w rozwoju miasta, Nowe Planowanie

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. Sławomir Gzell, Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology.

1.

I do not want to live in a bizarre dual city of the future with its increasingly plain division into the City of the Rich and the City of the Poor because I do feel like travelling between the Joy and Despair Stations. I do not want such division to get fixed because then the areas of wealth will profit, whereas the areas of poverty will lose all the time. As a result, besides the city of satisfied rich men, there will be the city of disappointed and resigned people staring at the richness behind the fence with envy or anger. This split must lead to the formation of the Cities of Creative Progress and the uncreative Cities of Lost Chances, the cities of togetherness and the cities of lonely crowds.

In such cities, what used to unite people will divide them: the sellers will step aside from the buyers, the expansive from the passive, the managers from the subordinates. Even today, it is expressed with wealthy people's escape from intensely developed areas to the so-called urbanized zones where they separate and fence themselves from the unaesthetic views of poverty. These days, they make residential islands; in the future, the almighty rich people will take their workplaces and recreational grounds with them. Electronic networks and transport will flourish so that we will not even remember why we stopped meeting face-to-face without the participation of a webcam and a screen.

However, electronics will not stop the expansion of the fans of mega stars manufactured by mega advertising – celebrities who talk more and more frequently, more and more willingly, more and more stupidly. We can see it right now and this trend is intensifying. So, gatherings at show halls will soon serve to deliver a rush of adrenaline only. Combined with steroidal sport competitions and professional political debates, they will replace or imitate terrorist hunts provided that global peace will last. They will exonerate our souls inflicting pain on other spectators or offering sex in public because more and more will be done with impunity, against the old churches or for the glory of new ones.

Apart from workplaces, the rich will take today's museum, philharmonic hall, cinema, university, park and cemetery trying to transfer architectural monuments, including the Order of Resurrection and the Manggha Centre in Krakow perhaps. The Cities of Fulfillment – quiet and sophisticatedly beautiful, keeping posh discotheques and other mass meeting places on the edge. Paradoxically, resembling the streets and squares of old city centres abandoned in previous generation, they will be filled with maximally simplified beauty.

The City of the Poor, full of confusion and noise or motionlessness in turns, will be called the City of Waiting Rush. It will include equivalents of today's wholesale discounts, slaughterhouses, brothels, stadiums and landfill sites as well as places where corpses are left neighbouring on utilization plants meant for goods which bored rich men after one year of using; several years later, they do not serve the poor, either. The industry we call heavy or enormous aerodromes must be located somewhere if we reach the stage of bringing products from beyond the Earth.

2.

I do not want to live in the city of the future where the slogan of sustainable development does not stand the test of time. It will happen when ecology becomes a science of planting a forest instead of maintaining it, when we extend botanical and zoological gardens so that an artificial natural environment could exist close to the cities. It will be built so that it would

not suffer from the larks of weather and a climate other than Californian or Mediterranean together with rich people and their properties. Perhaps a material or virtual cover will appear above the City of the Rich to protect this new paradise against all the worst and separating it from the Purgatory of the Poor. However, the awareness of living in paradise may not appear at all – the distance between the rich world and the poor world will distort the comprehension of their qualities, especially that it will be a world of developed manipulating skills within democracy and then cyberdemocracy.

I do not want to live in the city-state of the future. These days, such a situation is caused by competitiveness between the expanding megalopolises. The inner Cities of the Rich will make multinational communities with an enthusiastically cosmopolitan attitude, whereas the Cities of the Poor – even multinational – will be rather gloomily nationalistic. Life will be subordinated to the authorities of worldwide corporations which will bring us closer to the global homogenization of culture rather than the formation of local cultures of good taste. In the polycentric world of city-states, local cultures will not have great opportunities unless they xenophobically revel in familiarity.

How will it all end? Today, we are struggling against the city of the industrial age even though it is inhabited by the community of Toffler's third wave. The fourth wave is slowly getting to cities created by the third wave people – by ourselves. Afterwards, the territories of man's escape from himself will comprise other planets or new coats laid upon the Earth in layers. Maybe the transfer to the virtual space will be enough for us – cloned beings with no family who still think and feel. Most probably, everything will happen at the same time with divine providence.

3.

I do not want to live in a city whose space becomes exhausted instantly and perhaps irreversibly because planning is regarded as a tool of oppression, while private land ownership – as an unalterable thing. Planning, which acts as the coordinator within the scope of the economy and ecology of cities expanding beyond the borders of imagination, has been rejected just like the notion of public interest which would facilitate market regulation. In Poland, there is always a lot of talk about the supposedly communist provenance of any regulation.

I do not want to live in a city which challenges the need for urban design, especially in places where it should lead to the creation of public spaces. In relation to the rejected comprehension of urbanism as an art, planning refers to every geodesic division of an area into plots with residential houses only, without any other unprofitable functions. This is supported with slogans propagating the design of "flexible plans" which, when approved, make it possible to build anything anywhere. Because of such plans together with elaborate financial mechanisms accelerating money inflow to the simplest and quickest manners of developing grounds, control over investments and locations was taken over by banks and developers from the municipal authorities.

In many cases, it means the death throes of the city in the physical aspect. In the metaphorical meaning, its agony has already finished – the traditional city is dead and gone. We are dealing with the new city which received the abovementioned name of a *megalopolis*. One of its features is the endless extension of the developed area which is professionally

defined as the formation of overlapping amorphous urbanized zones (close to the cities). These are sets of detached houses, produced quickly and randomly, without any streets, squares, directions or axes, without the features of urbanity or recollections of rurality, not moving imagination, insignificant for the theory of a place and not creating urban motivation for architectural design. These zones come into being regardless of what exists in the city. It is the construction of “parallel reality” in relation to the actual reality – the remains of the former city for themselves, we for ourselves. In the neoliberal doctrine binding in the city I do not want to live in, the city is a money factory. Therefore, it cannot be an image of collective memory – it is consciously devoid of the bonds between its contemporary layer and the past. That is why the notion of chaos is introduced as a method of creating an urban space. That is why the method of “research by design”, which may be translated into the military “reconnaissance by combat”, is introduced to urbanism, especially in urban compositions. Ordinary greed is behind all of this in the unwanted city.

4.

I do not want to live in a city which is a bastion of militant neoliberalism. In the future, I do not want to be told that its loss will mean the victory of populist fundamentalists. Quite the contrary, we must ask if neoliberalism makes any sense when we talk about economy in the space of the cities.

The key question concerns the dilemma whether the authorities, in particular the state authorities, defending neoliberal principles in economy have a purpose with reference to the cities. Urbanism, understood as the science and art of city building, suggests a goal but the state's measures do not seem to be based upon these suggestions. We can see unwillingness, even to take stock of conflicts as it could (by accident) be the beginning of the formulation of new rules.

It seems that the consolidation of consumerist tendencies in the social system of values is convenient for the authorities. Communities which think this way are satisfied with stereotypic announcements formulated like Valentine cards instead of ambitious projects which would really improve the quality of life in the long run. The long run means risk which could distort safe living on politics and would require genuine government instead of management. Genuine meaning a system where the role of the authorities (that is all of us) becomes reality and where reality does not depend on the behaviours of people who should be mere clients. In the case of the cities, the abovementioned banks and developers are included. Their impact upon the kind of contacts between the rulers and the ruled turns out to be crucial these days. As a result, the state policy – the rudimentary attribute of power – is privatized. This is the real triumph of Polish neoliberalism which does not foreshadow a good future for the cities.

At present, the authorities in Poland are trying to be modernly soft pretending that they do not notice the fact that their subjects, who are getting tougher and tougher, take advantage of it. It is not about imposing commands which concern the subjects' interests. The essence is the introduction of a system of norms, a law into the world of mutually exclusive values and interests. As a consequence, dissimilar values and conflicted interests will exist side by side.

In order to do so, the authorities need deep concentration. However, in November 2008, within one political group, they prepared three competitive bills on spatial planning! If we

assume that the main objective of this regulation was to prevent the dispersion of the cities, the overall picture would be quite amusing. Unfortunately, it all concerns space – a unique value which is destroyed at an increasing pace.

It means that the discourse around management in space is involved in a game naively presented as reality which reveals its nature. We can see that the authorities do not make a reliable partner and do not take any intellectual effort to oppose “spontaneous order”. Without this effort, we just copy old order without controlling the changes. Thus, it is not surprising that urbanism – whose task is to plan and realize changes in space in harmony with the public interest – is treated by the participants in this game as an opponent earmarked for elimination.

5.

In the city I do not want, the authorities sometimes explain themselves: their powerlessness is caused by global phenomena. Real power is elsewhere – it belongs to international, global and exterritorial concerns, while our poor little authority is local and territorial which means an increasing gap between the space for settling matters important for mankind and the possibility of institutional control wielded by a sovereign state.

Things stand like this. Let us remember that the deliverer of capital to the city can be virtually anyone with the right to locate it in any place across the world where the highest profit lies. Because of this pursuit of profit, the transferable sums are huge; they incapacitate governments and force respect for the following, simple neoliberal principles: low budget (minimization of the welfare state), resignation from demand regulation (protection of money only), privatization, aversion to political democracy. Some call it pragmatism without any rules.

However, the future of such pragmatism, understood as an assessment of the results, is not promising. In particular, it is about the uncertainty which cannot be relieved by the foregoing principles. There is not much room for planning, spatial planning included. Instead, we have life as a series of short-term events. In urbanism, it is the creation of a reality which accepts the principle of the impermanence of the world, of culture which ignores everything that is not fleeting and passing, that can be consumed at once. In such a life, the destinations change places; there is no time for a better tomorrow because people want a better today. This life lacks the limit of possibilities. Without it, the next project may be followed by emptiness. In the future, I would not like to live in a city where such a process goes on.

6.

Indisputably, planning is creation since it is directly related to the formation (creation) of a built environment. However, when we said that the city was not just its form, we rejected the life of a designer – a creator becoming a participant in the planning procedures.

Nonetheless, let us not forget that – no matter what – a plan resulting from these procedures should be also a three-dimensional design of a space if we want to care for its harmonious development. It also ought to be a record of an action leading a 3D design to realization if we want to care for the realness of intentions in a space.

A city built according to such a plan will sustain the image of the European City as a traditional, compact one consolidating its existing structure. It is not easy because, as we

know, processes causing the appearance of dispersed cities or regions will intensify rather than decline. Therefore, what we call “suburban areas” today may become the city proper in the future. What we call “the dispersion of cities” with a negative connotation will still exist yet without such a connotation as this phenomenon will be commonplace. Thus, everything amounts to one question: will this expansion be spontaneous or controllable?

Perhaps we should focus our attention on new opportunities facilitated by the occurring processes instead of the changing reality. We ought to aim at creating new “cityscapes” in the space between the previous urban centres we used to call open, sometimes empty or negative. Doing so, we raise it to the rank of developed areas. Maybe, owing to this, the distance between what is full and what is empty will disappear. It would be better than the constant easiness of using open space turning against the morphology of both of them. Obviously, these theoretical yet justified ruminations proceed under the investment pressure on the development of green areas, a lack of a clear policy with respect to the future of farmlands, a lack of specified expectations with regard to the participation of naturalists in the definition of the condition, usability and future of green zones in the city, especially a lack of coordination in their frequently fragmented management. Only as a result of such coordination, a harmonious urban space will be formed.

7.

A harmonious urban space – or rather its formation – requires the specification of a sequence of actions in accordance with the logic of attaining a desirable spatial result. At the commencement of a design, an IDEA, which makes the basis for the formulation of strategic and operational objectives, must be defined. In other words: without a precise outlook on the city we really want (and why we want it), there is no chance of its rational development, not to mention sustainable development. The IDEA should give birth to a CONCEPT. Only on the basis of clear spatial concepts, one can design a PLAN which sanctions the CONCEPT legally.

The following conclusion comes to mind: we ought to work on the basis of the adopted set of assumptions – clear and comprehensible as well as synthetical and concrete. Today, the general objective of the process of spatial planning and urban design – a logical arrangement of functions and objects in a space leading to the creation of spatial harmony – is rarely specified in a satisfactorily correct manner, therefore it is often criticized by people who do not understand its meaning. This criticism usually makes them assume that the premises of a given plan reflect its author’s unjustified whim. The sense of adopting “some rigid settlements” is negated in the name of the acknowledgment that spontaneity and changeability are more interesting, while planning makes an obstacle to investing.

Another conclusion is that it is necessary to indicate a clear relationship between the previously adopted IDEA and the individual resulting spatial decisions. Thus, a significant assignment will be to accentuate features which build the notion of spatial harmony in the structure of a city. They are as follows: the expressive character of complexes, the legibility of borders and junctions, the limited scale (size) of spatial units perceptible and imaginable to the community which inhabits or uses it, the local specificity (identity) of an urban fabric resulting from a synthesis of the elements of the geographical, natural and cultural environment.

In order to create a harmonious urban space, we must:

- settle/enhance complete self-government in morphologically units with borders accepted by local communities,
- cooperate with nature, i.e. reconcile the development of a city with the maintenance and restoration of environmental values as well as saving energy consumption,
- use the existing reserves (the city's property) so as to guarantee equal chances in everything that concerns the inhabitants' lives, with their participation and their consent (in accordance with the principle of controlled allowances for market mechanisms); it is about obeying such principles as: the principle of producing conditions for the concentration of investing measures in urban areas chosen according to the criterion of public interest and aiming at creating a "whole" as opposed to the dispersion of investments and nuisances resulting from a city under constant construction; the principle of protecting green areas before construction for the needs of the development of "urban" grounds, i.e. the principle of realizing developmental needs, mostly by complementing the existing city; the principle of the priority of public transport and the limitation of car traffic, including the location of workplaces and services in the "dormitory" zones.

8.

The existence of the above expectations with respect to the city of the future I would like to live in, contributing to the formation and stagnation of the (new?) society of the new city, confirms the need for New Planning. This term defines changes in urbanism which aim at varying spaces in harmony with the rising demand for diversity. The term was invented to give a name to what requires renewal and is being renewed in city planning and designing. New Planning should be planners' answer to the accelerating changes in the world that surrounds us. It is related to the fact that we often lose control over these events.

The source of inspiration for the formulation of the New Planning doctrine is the sum of professional experience but *de facto* bills concerning spatial planning, which have appeared in Poland in recent years, are of highest importance. They liquidate public control over spatial processes. At first sight, it seems that its authors lack elementary knowledge of the urbanization processes but it is not a display of ignorance – in fact it is a well thought-out, cynical motion of politicians who are ready to destroy the space of their country in order to multiply the profits of a small group of people making money on the construction of houses anywhere at all. This is the time of cholera we have to work in. Its symptoms can be seen with the naked eye behind every window. The following question arises here: did the twentieth century not teach us anything in the domain of city building?

Actually, the twentieth century taught us that urban development had to be "durable" and "sustainable" promoting "ecodevelopment". These notions could be replaced with "harmonious development" which tells us more about keeping balance in a sustainable approach to the reconciliation of the interests of the natural environment and the built environment. Harmony means planning which anticipates events without exposing the inhabitants to the deteriorating living conditions assessed within long periods. So, the objective of policies prepared in the cities need not be to take part in the race for the construction of optimal structures and forms (one of the goals of the twentieth century) – rather to exercise continuous control over the main urban systems.

The twentieth century taught us that the city should be:

- green and healthy even though we know that a friendly environment is not the only guarantee of the durability of urban life and does not secure rational efficiency of urban structures and systems,
- beautiful even though the best-composed image of a city does not tell us anything about the processes which go on within,
- complaisant; unfortunately, conflicts will always spring up – what really matters is the ability to solve them effectively, especially when the opposites are plain to see: rich-poor, cheap-expensive, far-close, sensible-senseless etc.

If we remember about all the lessons we have learnt, our cities will be characterized by the diversification of functions within individual complexes meant for as many urban journeys/actions as possible at short distances with good connections with other layouts and the city centre, good organization of central spaces attracting investors with the easy location and composition of this space inimitable in other complexes and compactness facilitating the development of the borders separating one place from the remaining ones, e.g. a green zone.

The foregoing ruminations suggest that today's urbanism needs the doctrine of harmonious urban development which can be formulated like this: activities bringing changes in the space of a city with their intensity cannot go beyond its level adopted in the process of constant urban planning and design as a harmonious relationship between the built environment and the natural environment as well as between both of them and their inhabitants' economic and social needs.

9.

Individual fragments of this paper were written in the years 2000, 2004, 2006, 2009 and then slightly altered. Do we recognize what they forecasted and what has already happened? Do we recognize the increasingly vivid trends? First and foremost, do we recognize the propositions of improvements which have not taken place? If things keep going on like this, it is all wrong and I do not want to live in such a city of the future.

1.

Nie chcę w przyszłości mieszkać w dziwnym mieście dualnym, z wyraźnym, coraz wyraźniejszym podziałem na Miasto Bogatych i Miasto Biednych, bo nie chcę podróżować po swoim mieście między przystankami Radość i Rozpacz. Nie chcę, aby utrwał się taki podział, bo wtedy obszary bogactwa będą stale zyskiwać, a biedy – tracić. W rezultacie obok miasta zadowolonych bogaczy będzie istnieć miasto ludzi zawiedzionych i zrezygnowanych, którzy zawistnie lub z gniewem będą wpatrywać się w bogactwo za płotem. Ten podział musi doprowadzić do powstawania Miast Twórczego Postępu i nietwórczych Miast Przejadania Szans, miast bycia razem i miast samotnego tłumu.

W takich miastach to, co kiedyś ludzi zbliżało, będzie dzielić: sprzedający odsuną się od kupujących, ekspansywni od biernych, zarządzający od podwładnych. Już dziś wyraża się to ucieczką osób zamożniejszych z obszarów intensywnej zabudowy do tzw. stref zurbanizowanych, gdzie przez liczne grodzienia separują się od nieestetycznych widoków nędzy. Dziś są to w zasadzie wyspy wyłącznie mieszkaniowe, w przyszłości wszechmocni bogaci zabiorą ze sobą swoje miejsca pracy i wypoczynku. Tam zaś rozkwitną elektroniczne sieci i taka komunikacja, że brak powodów do spotykania się twarzą w twarz, bez pośrednictwa kamery i ekranu, będzie nam obojętny.

Natomiast elektronika nie przeszkodzi gromadzeniu się fanów megagwiazd, fabrykowanych przez megareklamę, celebrytów wypowiadających się coraz częściej, chętniej i głupiej na każdy temat. Widzimy to już teraz i trend ten rośnie. Tak więc wkrótce zgromadzenia w halach widowiskowych służyć będą tylko dostarczaniu zastrzyku adrenaliny i wraz z zawodami sterydowego sportu oraz dyskusjami zawodowych polityków zastąpią lub będą naśladować – jeśli trwać będzie globalny pokój – polowania i zwalczanie terrorystów. Będą oczyszczać nasze dusze, choćby przez zadawanie bólu innym widzom lub publiczne uprawianie seksu, bo coraz więcej będzie można robić bezkarnie, wbrew starym lub dla chwały nowych kościołów.

Oprócz miejsc pracy bogaci zabiorą to, co dziś jest muzeum, filharmonią, pachnącym kinem, uniwersytetem, parkiem i cmentarzem, próbując też przenieść zabytki architektury, w tym krakowski Zakon Zmartwychwstańców i Centrum Manggha, być może. Tak będą budowane Miasta Spełnienia, ciche i wyrafinowanie piękne, na skraju utrzymujące ekskluzywne dyskoteki i inne miejsca bardziej masowych spotkań, które paradoksalnie – przypominając ulice i place, porzucone w poprzednich pokoleniach stare śródmieścia – wypełni piękno maksymalnie uproszczone.

Miasto Biednych, pełne na przemian zamieszania i hałasu lub bezruchu, nazywane będzie Miastem Gorączki Oczekiwania. Tu będą odpowiedniki dzisiejszych hurtowni, rzeźni, burdeli, stadionów i wysypisk śmieci oraz miejsca porzucania zwłok, sąsiadujące z likwidatoriami dóbr, które po roku używania znudziły się bogatym, a po kolejnych kilku przestały służyć biednym. Gdzieś też w końcu musi być ulokowany przemysł, który dziś nazywamy ciężkim, albo wielkie aerodromy, jeśli dojdziemy do etapu przywożenia produktów spoza Ziemi.

2.

Nie chcę w przyszłości mieszkać w mieście, w którym hasło równoważenia rozwoju nie wytrzyma próby czasu. Będzie to wtedy, gdy ekologia stanie się nauką o sadzeniu lasu, nie o jego utrzymaniu, i gdy powiększać będziemy ogrody botaniczne i zoologiczne, aby w pobliżu miast istnieć mogło sztuczne środowisko naturalne. Tak będzie budowane, żeby wraz z ludźmi bogatymi i ich dobrami nie cierpiało z powodu niespodzianek pogody i klimatu innego niż kalifornijsko-śródziemnomorski. Może więc nad Miastem Bogatych pojawi się osłona, materialna lub wirtualna, chroniąc od wszystkiego złego ten nowy raj, odcinająca go od czyścica Biednych. Ale świadomość, iż żyje się w raju może się nie pojawić, oddalenie się światów bogatego i ubogiego stępi rozumienie ich właściwości. Zwłaszcza że, mimo życia w świecie demokracji, a potem cyberdemokracji, będzie to świat rozwiniętych umiejętności manipulowania ludźmi.

Nie chcę w przyszłości mieszkać w mieście-państwie, co już dziś jest powodowane konkurencją między rozrastającymi się magalopolisami. Wewnątrz nich Miasta Bogatych będą społecznościami wielonarodowymi o nastawieniu entuzjastycznie kosmopolitycznym, a Miasta Biednych, jeśli nawet będą wielonarodowe, to będą raczej ponuro nacjonalistyczne. Nastąpi podporządkowanie życia władzy światowych korporacji, co raczej zbliży nas do globalnej homogenizacji kultury niż do powstawania lokalnych kultur gustu. W policentrycznym świecie miast-państw lokalne kultury nie będą miały wielkich szans, chyba że będą ksenofobicznie zachłyśnięte swojskością.

Jak to się wszystko skończy? Dziś zmagamy się z miastem epoki uprzemysłowienia, mimo że zaludnia je społeczność toflerowskiej trzeciej fali. Fala czwarta pomału trafia do miast wymyślonych przez trzeciofalowców, czyli przez nas. Dopiero potem terytoria ucieczki człowieka przed samym sobą powiększy się o inne planety albo nowe płaszcze nakładane warstwowo na Ziemię. A może wystarczy nowym nam, wciąż myślącym i czującym, ale klonowanym i bezrodzinnym, przeniesienie się do przestrzeni wirtualnej. Najpewniej wszystko nastąpi razem. O ile zdąży, o ile Bóg pozwoli.

3.

Nie chcę mieszkać w mieście, w którym przestrzeń wyczerpuje się błyskawicznie i być może bezpowrotnie, bo uznano w nim, że planowanie to narzędzie opresji, za to przyjęto prywatną własność terenów za rzecz nienaruszalną. Odrzucono planowanie, pełniące rolę koordynatora w zakresie ekonomii i ekologii miast, rozlewających się poza granice wyobraźni. Odrzucono też pojęcie interesu publicznego, bo zapowiadało ono regulowanie rynku, a w Polsce mówi się stale o jakoby komunistycznej proveniencji jakiegokolwiek regulacji.

Nie chcę mieszkać w mieście, w którym kwestionuje się potrzebę projektowania urbanistycznego, tam zwłaszcza, gdzie prowadzić powinno do kreacji przestrzeni publicznych. Przez odrzucenie rozumienia urbanistyki jako sztuki, planowaniem nazywa się każdy geodezyjny podział terenu na działki wyłącznie z domami do mieszkania, bez śladu innych funkcji, bo one zysku nie przynoszą. Pomagają temu hasła nawołujące do projektowania „planów elastycznych”, które po uchwaleniu pozwalają na stawianie w każdym miejscu co kto chce. Plany takie, wraz z wymyślnymi mechanizmami finansowymi, przyspieszającymi dopływ pieniędzy do najprostszych w formie i najkrótszych w czasie sposobów zabudowywania terenów, spowodowały, że kontrola nad inwestycjami i lokalizacjami przeszła z rąk władzy miejskiej w ręce banków i deweloperów.

W wielu przypadkach oznacza to przedłużającą się agonię miasta w sensie fizycznym. W sensie przenośnym bowiem agonია ta skończyła się, tradycyjne miasto umarło. Mamy do czynienia z miastem nowym, dla którego wiele lat temu wymyślono wspomnianą wyżej nazwę *megalopolis*. Jedną z jego cech jest bezustanne powiększanie powierzchni zabudowanej, co fachowo określamy jako powstawanie zachodzących na siebie (przy bliskości miast) amorficznych stref zurbanizowanych. Są to zbiory domów jednorodzinnych, produkowane szybko i przypadkowo, bez ulic, placów, kierunków i osi, bez cech miejskości albo wspomnień wiejskości, nie poruszające wyobraźni, bez znaczenia dla teorii miejsca i nie tworzące motywacji urbanistycznej dla projektowania architektonicznego. Strefy te powstają bez zwracania uwagi na to, co istnieje w mieście. Jest to budowa „rzeczywistości równoległej” do istniejącej – resztki dawnego miasta sobie a my sobie. W neoliberalnej doktrynie

obowiązującej w mieście, w którym nie chcę mieszkać, miasto jest fabryką pieniędzy. Nie może być więc obrazem zbiorowej pamięci, świadomie pozbawiane jest wiązania warstwy współczesnej z przeszłością. Po to wprowadza się pojęcie chaosu jako metody tworzenia przestrzeni miejskiej i temu służy wprowadzanie do urbanistyki, zwłaszcza tam, gdzie mówi się o kompozycji miejskiej, metody *research by design*, co można zamienić na wojskowe określenie „rozpoznanie walką”. Za tym wszystkim w niechcianym mieście stoi po prostu zwykła chciwość.

4.

Nie chcę mieszkać w mieście, które jest bastionem walczącego neoliberalizmu. Nie chcę w przyszłości słuchać, że jego utrata będzie zwycięstwem fundamentalistów populizmu. Odwrotnie, trzeba pytać, czy neoliberalizm ma sens wtedy, gdy mówimy o gospodarce w przestrzeni miast.

Pytanie główne dotyczy tego, czy władza, zwłaszcza państwowa, broniąca neoliberalnych zasad w gospodarce ma jakiś cel w odniesieniu do miast? Urbanistyka, rozumiana jako nauka i sztuka budowy miast, cel taki podpowiada, ale nie widać, żeby działania państwa na tych podpowiedziach się koncentrowały. Widać niechęć nawet do inwentaryzowania konfliktów, bo to mogłoby stać się (niechcący) początkiem sformułowania nowych reguł.

Wydaje się że ugruntowanie się konsumpcyjnych tendencji w społecznym systemie wartości jest władzy na rękę. Do tak myślących społeczności wystarczy bowiem wysłać stereotypowe komunikaty, formułowane jak walentynkowe kartki, nie trzeba za to proponować ambitnych projektów, które w długiej perspektywie faktycznie poprawiały by jakość życia. Długa perspektywa oznacza ryzyko, co mogłoby zakłócić bezpieczne życie z polityki i wymagałoby prawdziwego rządu w miejsce zarządzania. Prawdziwego, to znaczy takiego, w którym wola władzy (czyli nas wszystkich) staje się rzeczywistością i w którym rzeczywistość nie zależy od zachowań tych osób, które powinny być jedynie usługodawcami. W przypadku miast zaliczamy do nich już wspomniane banki i deweloperów. Ich wpływ na rodzaj kontaktów rządzących i rządzonych okazuje się dziś zasadniczy, a przez to polityka państwowa, rudymenatny atrybut władzy, zostaje sprywatyzowana. To prawdziwy tryumf neoliberalizmu polskiego, który nie rokuje dobrze przyszłości miast.

Dziś władza w Polsce stara się być w sposób ponowoczesny miękka, udając, że nie dostrzega, iż coraz twardsi rządzeni to wykorzystują. Nie chodzi tu o narzucanie nakazów dotyczących interesów rządzonych. Istotą jest, żeby do świata wykluczających się wartości i interesów wprowadziła system norm, prawo, dzięki któremu odmienne wartości i skonfliktowane interesy będą obok siebie istniały.

Żeby tego dokonać, potrzeba skupienia i koncentracji. Tymczasem np. w listopadzie 2008 r. władza, w jednym obozie politycznym, rękami przedstawicieli jednej partii politycznej, przygotowała trzy konkurencyjne projekty ustawy o zagospodarowaniu przestrzennym! Jeżeli przyjmiemy, że głównym zadaniem tej ustawy miało być zapobieganie rozpraszaniu się miast, to obraz byłby dość humorystyczny, gdyby wszystko nie dotyczyło przestrzeni, dobra unikatowego i w coraz szybszy sposób niszczonego.

Oznacza to, że dyskurs wokół gospodarowania w przestrzeni jest uwikłany w grę, którą władza naiwnie przedstawia jako rzeczywistość, co odsłania naturę tej rozgrywki. Widać, że władza nie jest wiarygodnym partnerem i nie podejmuje wysiłku intelektualnego, aby

przeciwstawić się „ładowi samorzutnemu”. Bez tego wysiłku jedynie powielamy stary porządek i nie panujemy nad zmianami. Nic dziwi więc, że urbanistyka, której zadaniem jest planować i realizować zmiany w przestrzeni w zgodzie z interesem publicznym, jest przez uczestników opisanej wyżej gry traktowana jako przeciwnik do zwalczenia.

5.

W mieście, którego nie chcę, władza się czasem tłumaczy: to globalne zjawiska powodują jej niemoc. Ona już nie jest władzą, prawdziwa władza jest gdzie indziej, mają ją międzynarodowe koncerny, globalne i eksterytorialne, podczas gdy nasza biedna, mała władza jest lokalna i terytorialna, czyli zwiększa się rozziew między przestrzenią, w której rozstrzygane są kwestie istotne dla ludności a możliwością instytucjonalnej kontroli, jaką dysponuje suwerenne państwo.

Fakt, tak jest. Trzeba przypomnieć, że dostarczycielem kapitału do miasta może być praktycznie każdy, bo ma prawo lokowania go w dowolnym miejscu na świecie, tam, gdzie osiągnie się największy zysk. Pogoń za zyskiem powoduje, że przemieszczające się sumy są olbrzymie, ubezwłasnowolniając rządy i wymuszając respekt dla neoliberalnych zasad. Zasady te są proste: mały budżet (minimalizacja państwa opiekuńczego), rezygnacja z regulowania popytu (z poprzestaniem na ochronie pieniądza), prywatyzacja, niechęć do politycznej demokracji – z tym, że to wszystko niektórzy nazywają pragmatyzmem bez zasad.

Ale przyszłość takiego pragmatyzmu rozumiana jako ocena rezultatów nie jest zachęcająca. Chodzi zwłaszcza o niepewność, jakiej nie rozpraszają wymienione zasady jej panowania. Nie ma wśród nich wiele miejsca na planowanie, także przestrzenne. W zamian za to mamy życie jako pasmo krótkotrwałych wydarzeń. W urbanistyce jest to tworzenie rzeczywistości akceptującej zasadę nietrwałości świata, nietrwałość kultury, lekceważącej wszystko, co nie jest płynne i przemijające – bo tylko takie nadaje się do natychmiastowego spożycia. Punkty docelowe w takim życiu przemieszczają się, nie ma czasu na lepsze jutro, bo żąda się innego dziś. Opisanemu życiu brakuje granicy możliwości. Bez niej za kolejnym projektem może być pustka. Jeśli tak będzie i w przyszłości, to nie chciałbym mieszkać w mieście, w którym taki proces nastąpi.

6.

Planowanie to bezsprzecznie kreacja, gdyż planowanie jest wprost związane z powstawaniem (kreacją) środowiska zbudowanego. Ale kiedy stwierdziliśmy, że miasto to nie tylko forma, porzuciliśmy życie projektanta-twórcy, stając się uczestnikiem procedur planistycznych.

Pamiętamy wszakże, że niezależnie od wszystkiego plan powstający w wyniku tych procedur powinien być także trójwymiarowym projektem przestrzeni – jeśli chcemy dbać o jej harmonijny rozwój. Powinien też być zapisem akcji doprowadzającej trójwymiarowy projekt do realizacji – jeśli chcemy dbać o realność zamierzeń w przestrzeni.

Miasto budowane według takiego planu podtrzymywać będzie obraz Miasta Europejskiego, tradycyjnego, zwarteo, konsolidującego istniejącą strukturę miasta. Nie jest to proste, bo jak wiemy jednocześnie procesy powodujące pojawianie się rozproszonych miast-regionów raczej przybiorą na sile niż osłabną. Stąd, to co dziś nazywamy „obszarami podmiejskimi”, może stać się w przyszłości miastem właściwym. Po drugie, to co dziś

nazywamy rozpraszeniem się miast, opatrując proces konotacją negatywną, dalej będzie istniało, tyle że z powodu spowszednienia zjawiska bez takiej konotacji. Wszystko więc sprowadza się do tego, czy owo rozszerzanie będzie nadal spontaniczne czy uda się je kontrolować.

Tak więc być może koncentrować się powinniśmy nie na zmianie rzeczywistości, ale na ujawnianiu nowych możliwości, jakie dają zachodzące procesy. Kierunkiem działania być powinno tworzenie nowych „krajobrazów miejskich” w przestrzeni znajdującej się pomiędzy dotychczasowymi centrami miejskimi, którą dotychczas nazywaliśmy otwartą, a czasem pustą lub negatywną. Tym samym tę pustą dotychczas przestrzeń podnosimy do rangi takiej samej, jaką mają obszary zabudowane. Być może dzięki temu zaniknie kontrast pomiędzy tym co pełne i tym co puste, ale lepiej żeby tak się stało niż żeby istniejąca stale łatwość użytkowania przestrzeni otwartej obracała się przeciwko morfologii ich obu. Oczywiście te teoretyczne, ale uprawnione rozważania toczą się w warunkach istnienia presji inwestycyjnej na zajmowanie terenów zielonych pod zabudowę, braku jasnej polityki co do przyszłości terenów rolnych, braku sprecyzowanych oczekiwań co do udziału przyrodników w określaniu stanu, przydatności i przyszłości terenów zielonych w mieście, a zwłaszcza braku koordynacji pomiędzy często rozdrobnionym podmiotowo zarządzaniem nimi. Tylko w wyniku takiej koordynacji powstawać będzie harmonijna przestrzeń miejska.

7.

Harmonijna przestrzeń miejska, a raczej jej powstawanie, wymaga ustalenia sekwencji działań zgodnych z logiką dochodzenia do pożądanego przestrzennego rezultatu. Tak więc na początku projektowania powinna zostać określona IDEA, która jest podstawą formułowania celów strategicznych i operacyjnych. Mówiąc inaczej, bez merytorycznie opracowanego poglądu, jakie miasto chcemy mieć i dlaczego, nie ma mowy o racjonalnym jego rozwoju, a tym bardziej rozwoju zrównoważonym. Z IDEI powinna powstawać KONCEPCJA. Dopiero na podstawie klarownych koncepcji przestrzennych można projektować PLAN, prawnie sankcjonujący koncepcję.

Wynika z tego wniosek, że pracować powinniśmy w oparciu o przyjęty zestaw założeń, jasnych i zrozumiałych, a zarazem syntetycznych i konkretnych. Dziś ogólny cel procesu planowania przestrzennego i projektowania urbanistycznego, jakim jest logiczne rozmieszczenie funkcji i obiektów w przestrzeni, a przy tym takie, aby w wyniku tego działania równocześnie powstawała przestrzenna harmonia, rzadko jest precyzowany w wystarczająco trafny sposób i dlatego łatwo jest krytykowany przez osoby, które nie rozumieją jego sensu. Krytyka ta zwykle prowadzi do uznania, że zapisy planu stanowią nieuzasadnione widzimisię jego autora. Negowany jest sens przyjmowania „jakichś sztywnych ustaleń” w imię uznania, że spontaniczność i zmienność są bardziej interesujące oraz że planowanie stanowi przeszkodę dla inwestowania.

Kolejny wniosek jest taki, że konieczne jest wykazanie wyraźnego związku pomiędzy przyjętą wcześniej IDEĄ a wynikającymi z niej poszczególnymi decyzjami przestrzennymi. Istotnym zadaniem będzie więc akcentowanie w strukturze miasta cech tworzących pojęcie harmonii przestrzennej, którymi są: wyrazistość charakteru zespołów, czytelność granic i punktów węzłowych, ograniczona skala (wielkość) jednostek przestrzennych, możliwa do uchwycenia i wyobrażenia przez zamieszkującą ją lub użytkującą społeczność, lokalna spe-

cyfika (tożsamość) tkanki urbanistycznej wynikająca z syntezy elementów środowiska geograficznego, przyrodniczego i kulturowego.

Aby mogła powstawać harmonijna przestrzeń miejska, należy:

- ustanowić/wzmocnić pełną samorządność w jednorodnych morfologicznie jednostkach, o granicach akceptowanych przez zamieszkujące je społeczności,
- współpracować z naturą, czyli godzić rozwój miasta z zachowaniem i przywracaniem wartości środowiska i z oszczędnym użytkowaniem energii,
- tak wykorzystywać istniejące zasoby (majątek miasta), aby zapewnić mieszkańcom równe szanse we wszystkim, co dotyczy ich życia, przy ich udziale i za ich przyzwoleniem (zgodnie z zasadą kontrolowanego uwzględniania mechanizmów rynkowych). Chodzi tu o przestrzeganie takich zasad, jak: tworzenie warunków do koncentracji działań inwestycyjnych w rejonach miasta wybranych według kryterium interesu publicznego i interesu oraz dążenie do tworzenia „całości” w przeciwieństwie do rozpraszania inwestycji i uciążliwości wynikających z miasta w ciągłej budowie; ochronę terenów zielonych przed zabudową do czasu wykorzystania dla potrzeb rozwoju terenów „miejskich”, czyli zasada realizacji potrzeb rozwojowych przede wszystkim przez uzupełnianie istniejącego miasta; priorytet transportu publicznego i ograniczanie ruchu samochodowego, w tym lokalizowanie miejsc pracy i usług w strefach „sypialni” osiedlowych.

8.

Istnienie wymienionych oczekiwań, aby powstało miasto przyszłości, w jakim chciałbym mieszkać, przyczyniających się do tworzenia i krzepnięcia (nowego?) społeczeństwa nowego miasta potwierdza potrzebę Nowego Planowania. Termin Nowe Planowanie określa te zmiany w urbanistyce, które zmierzają do dywersyfikacji przestrzeni w zgodzie z rosnącym zapotrzebowaniem na owo zróżnicowanie. Termin ten powstał, aby nadać nazwę temu, co w planowaniu i projektowaniu miast wymaga odnowienia i jest odnawiane. Nowe Planowanie powinno być odpowiedzią planistów na coraz szybciej zachodzące zmiany w otaczającym nas świecie i jest związane z faktem, że często tracimy kontrolę nad wydarzeniami.

Źródłem inspiracji dla sformułowania doktryny Nowego Planowania jest suma profesjonalnych doświadczeń, ale *de facto* największe znaczenie mają pojawiające się w Polsce w ostatnich latach projekty ustaw dotyczące planowania przestrzennego. Likwidują one kontrolę publiczną nad procesami przestrzennymi. Nie pierwszy rzut oka wydaje się, że jego autorzy nie mają elementarnej wiedzy o procesach urbanizacyjnych. Ale nie jest to popis ignorancji, to przemyślany, cyniczny ruch polityków, gotowych zniszczyć przestrzeń kraju dla pomnożenia zysków niewielkiej grupy osób, zarabiających na budowaniu domów wszystko jedno gdzie. To jest właśnie ta zaraza, w czasach której przyszło nam pracować i której objawy widać gołym okiem za każdym oknem. Pojawia się więc pytanie: czy wiek XX nic nas w dziedzinie budowy miast nie nauczył?

Otóż wiek XX uczył nas, że rozwój miasta ma być „trwały” i zrównoważony” albo też kazał mówić o „ekorozwoju”. Ale lepiej zastąpić te określenia przez „rozwój harmonijny”, bo to więcej mówi o zachowaniu równowagi w zrównoważonym podejściu do godzenia interesów środowiska naturalnego i zbudowanego. Harmonia oznacza planowanie wyprzedzające zdarzenia, czuwające, aby mieszkańcy nie byli narażeni na pogarszanie się warunków życia, ocenianych w długich okresach. Zatem celem polityk przygotowywanych w miastach

nie musi być udział w wyścigu o zbudowanie optymalnych struktur i form (o co tak walczył wiek XX), ale raczej stała kontrola głównych miejskich systemów.

Wiek XX uczył nas, że miasto powinno być równocześnie:

- zielone i zdrowe, ale wiemy, że przyjazne środowisko nie jest jedynym gwarantem trwałości życia w mieście i samo z siebie nie zapewnia racjonalnej wydajności struktur i systemów miejskich,
- piękne, z tym że najlepiej skomponowany obraz miasta nie mówi nic o procesach, które w mieście zachodzą,
- pozbawione konfliktów. Niestety, konflikty będą istnieć zawsze – ważna jest umiejętność ich efektywnego rozwiązywania, zwłaszcza wtedy, gdy wyraźnie widać przeciwieństwa: bogactwo-nędza, tanio-drogo, daleko-blisko, umiejętnie-bez sensu itp.

Jeśli będziemy pamiętać o ww. naukach, to miasta nasze charakteryzować się będą dywersyfikacją funkcji wewnątrz poszczególnych zespołów, aby jak najwięcej podróży/akcji miejskich zachodziło na krótkich dystansach, dobrym skomunikowaniem między zespołami i ze śródmieściem, dobrą organizacją przestrzeni centralnych, przyciągających inwestorów magnesem łatwej lokalizacji i kompozycją tej przestrzeni, niepowtarzalną w innych zespołach, zwartością, aby faktycznie można było wykształcić granice zespołu, odgradzając go od innych, np. zielonym terenem.

Z powyższych rozważań wynika, że urbanistyce potrzebna jest dziś doktryna harmonijnego rozwoju miast, która może brzmieć tak: Działania niosące zmiany w przestrzeni miasta, nie mogą swą intensywnością wyjść poza przyjęty dla niego poziom, ustalany w procesie ustawicznego planowania i projektowania urbanistycznego jako harmonijny związek między środowiskiem zbudowanym i naturalnym oraz pomiędzy obydwoma a potrzebami ekonomicznymi i socjalnymi mieszkańców.

9.

Poszczególne fragmenty tego tekstu, dziś tylko minimalnie zmienione, pisane były w latach 2000, 2004, 2006, 2009. Czy rozpoznajemy to, co zapowiadały i co już się stało? Czy rozpoznajemy coraz wyraźniejsze trendy, a zwłaszcza czy rozpoznajemy propozycje ulepszeń, które nie nastąpiły? Jeśli tak będzie dalej, to nie jest dobrze i ja w takim mieście jutra mieszkać nie chcę.

MAREN HARNACK*

THE MODE OF PASTORAL IN URBAN DEVELOPMENT

NURT RUSTYKALNY W ROZWOJU URBANISTYCZNYM

Abstract

Currently many cities are experiencing a so-called urban renaissance. This has led to large scale rehabilitation of historical centres and living quarters, inflated property prices and to what is generally known as gentrification. Whilst we have seen many attempts to explain these processes through the housing market – focusing either on the demand of the supply side of the market – in this paper I will seek to establish the urban pastoral as a specific mode of urban life, which expresses itself in many ways, one of which might be gentrification.

Keywords: urban pastoral, gentrification, landscape, urban aesthetics

Streszczenie

Wiele miast przeżywa obecnie tak zwany renesans urbanistyczny, który doprowadził do rehabilitacji wielkiej skali w zabytkowych śródmieściach oraz w dzielnicach mieszkaniowych, jak również do wzrostu cen nieruchomości oraz zjawiska określanego jako gentryfikacja, czyli podnoszenie statusu biednej dzielnicy lub ulicy poprzez osiedlanie się tam bogatszej ludności. Odnotowano liczne próby wyjaśnienia tychże procesów poprzez analizę rynku mieszkaniowego, które zawsze skupiały się na aspekcie popytu bądź podaży. W artykule niniejszym zamierzam przedstawić nurt rustykalny w życiu miasta, który znajduje odzwierciedlenie w wielu zjawiskach – jednym z nich może być właśnie gentryfikacja.

Słowa kluczowe: nurt rustykalny, gentryfikacja, krajobraz, estetyka urbanistyczna

* Prof. Dr. Maren Harnack, Architecture Civil Engineering Geomatics, Fachhochschule Frankfurt am Main, University of Applied Sciences.

1. Introduction

In 1999 the British art historian Julian Stallabrass published a critical book about the so-called Young British Artists (YBAs). Within this neo-Marxian take on the London art-scene of the 1990s he discussed the phenomenon of the “urban pastoral” as a means of understanding contemporary urban developments.

As an art critic Stallabrass certainly focusses on the role of the “urban pastoral” within the art world, but he also hints at the possibility that processes like gentrification might not only be linked with the production and trade of art works, but also with the urban pastoral itself¹. This paper will try to explore in what ways the notion of urban pastoral might help us to better understand urban processes which might typically be explained through the lense of social sciences, economics or political science.

Stallabrass draws heavily on the writings of the literary critic William Empson. In his 1935 book *Some versions of pastoral* Empson introduces the urban pastoral as a way of understanding class dynamics in contemporary culture. A classic pastoral, according to Empson, describes rural life in a highly aestheticised and idealised manner². To make this work, the difference between the observer and the described object has to be sufficiently large³. In fact the observer will always be socially superior, but pretending to prefer the “simple truths” of the object’s life. In the urban pastoral, the relationship between object and observer is the same, with the “simple but honest” working-class population forming the background for the “real”, “authentic” urban life of the middle classes. This imagined “real” and “authentic” urban life is idealised in a way similar to the classic pastoral, as its “roughness” is cushioned by affluence and social separation⁴.

2. The English Landscape

Before the emergence of urban pastoral, the working poor made their way in to the more classical rural landscape painting. During the 18th and early 19th century, the rural landscape was a popular topic in English painting. The English pastoral was different form previous depictions of rural life in the sense that it did not show an idealised Arcadian landscape, but the very English countryside with picturesquely ragged rural workers. John Barrell discusses the emergence of this specific English type of pastoral in relation to new forms of agricultural economies and uses its depictions in paintings to reveal, what place in society the rural poor occupied at the time, what (moral and aesthetic) constraints shaped the depictions and why they suddenly started to appear in art at all. Notably, during the time in question was the high time of enclosure, during which the less wealthy rural population had lost or was loosing whatever independence they might have enjoyed previously, degrading them to a kind of rural proletariat⁵.

¹ [12], p. 245 f.

² [4], p. 6 ff.

³ *Ibidem*, p. 13.

⁴ *Ibidem*, p. 19 f.

⁵ [2], p. 4.

English pastoral painting was certainly not aimed at the depicted labourers. They would probably noticed at a glance that the depicted “simple but honest” life of the rural workers had nothing to do with their everyday lived reality. The beautified presentation of rural work was the way “how the labouring, the vagrant and the mendicant poor could be portrayed so as to be an acceptable part of the *décor* of the drawing room of the polite, when in their own person they would have been unlikely to gain admission even to the kitchens”⁶.

Barrell also suggest, that the rural poor started to appear in paintings to “in a way offer reassurance that the poor of England were, or were capable of being, as happy as the swains of Arcadia, their life as delightfully simple and enviable”⁷ whilst in fact they had just been deprived of the right to use commons, which caused hardship and made it difficult for them to support their families. Hence the classic English pastoral with its idealised depictions of the rural working class Barrell studies “could satisfy the rich and the leisured in their capacity also as the largeminded and benevolent patrons of England’s agricultural, mercantile and industrial progress. In order to do this, it was necessary to find a way of admitting into the Pastoral exactly those everyday concerns of work, organisation and management, that are hidden in the landscapes imported from Italy (...)”⁸.

If we transfer Empson’s and Barrell’s observations to an urban context we have to keep a few important characteristic in mind:

- Firstly, pastoral is not limited to rural contexts, it is an attitude.
- Secondly, pastoral implies a very clear social power relation between the superior observer and the inferior object. In this sense, pastoral is a class relationship that can occur anywhere in any stratified society.
- Thirdly, pastoral is not engaging with the depicted objects in a critical way. It is the opposite of social awareness.
- Fourthly, pastoral is an aesthetic strategy. It allows the middle class to appropriate new motifs into their culture, such as rural workers (in 19th century England) or other imagery of associated with socially disadvantaged groups.
- Fifthly, drawing from these characteristics, pastoral can be understood as a certain mode of experience and consumption.

Having discussed the sources of the pastoral, we can now set out to explore how it might be influencing contemporary urban developments.

Different from Empson’s times, in Europe the pastoral mode of experience has by now almost entirely shifted to the urban context. This is only partly due to the increasing urbanisation of Europe. Also, the rural landscape and the agricultural economy are highly engineered and offer little in terms of picturesque workers (or ethical husbandry). Industrial livestock farming, genetically modified crops, fertilizers, pesticides and gigantic machinery prevail, whilst traditional farmers markets spring up in towns where they cater for the environmentally aware, who can afford buying there rather than in discount chain-supermarkets. Apart from questions of industrial agriculture, most of the countryside is no longer dominated by agriculture at all. Around the smaller or larger cities, many villages

⁶ *Ibidem*, p. 5.

⁷ *Ibidem*, p. 6.

⁸ *Ibidem*, p. 12.

have become homogenous suburbs housing identical middle class families⁹. They are less suitable for the purposes of pastoral, i.e. the experience of an aestheticised, lower class environment.

3. Lifestyles of immersion

The transition of the pastoral from rural to urban in the practice of art is linked to societal changes in a different way. During the 19th century artist, formerly dependent on and paid for by the nobility, had to become economic entrepreneurs and to sell their work on the evolving market for painting, sculpture or literature. This led to the development of a bohemia, mostly concentrated in large urban centres where there was a sufficient concentration of publishing houses, galleries, theatres, bars combined with a potential audience. The independence from those benefactors was often complemented with an ostentatiously anti-bourgeois lifestyle regardless of their actual financial circumstances or class background, still the defining characteristic of today's bohemia¹⁰.

At the same time the bohemia solidarised with the disadvantaged and marginalised people Marx subsumed under "lumpenproletariat", glamourising them as their soulmates, with a similarly freer morale and outsider position in society¹¹. Through their lifestyle the bohemia implicitly criticised the bourgeois as well as the petit-bourgeois, which, as the idealisation of the urban poor, was rooted in their supposed cultural and intellectual superiority.

Solidarity with the disadvantaged urban poor was not exclusive to the world of art though. Parallel to the industrialisation of agriculture and the suburbanisation of the countryside the life of the urban poor started to attract the middle classes. This phenomenon can be traced back to the late 19th century, when middle and upper class city dwellers engaged in "slumming"¹², a leisure activity that took them to the slums to study the poor for educational, scientific or social reasons.

At the same time, social scientists started to research the slums. From 1849 onwards Henry Mayhew wrote *Labour and the poor* about the working poor in London, in 1889 Charles Booth published his famous first *Descriptive Map of Eastend Poverty*. The Chicago School in particular produced seminal studies about the everyday life of marginal groups, such as Nels Anderson's *The Hobo* (1923), Paul Cressey's *The Taxi Dance Hall* (1932) or William Whyte's *Street Corner Society* (1942).

In his Study *Walks on the Wild Side* about the history of urban research Rolf Lindner not only explores the scientific history of urban research, but also the motivations of many urban researchers. He shows how covert participatory observation can a special thrill for many researchers, who were – or are – exploring the "dark sides" of European cities as well as for their audiences. It was made explicit, and it was a unique selling point that the authors of these reports had obtained their knowledge through immersion into the world they aimed

⁹ For a discussion about the proliferation of urban living see Lefebvre 2003 (orig. 1970) p. 212 ff.

¹⁰ [7], p. 43.

¹¹ *Ibidem*, p. 50.

¹² See New York Times September 14th 1884.

to research. The disguise used by writers and researchers alike often revealed as much about their preconceptions as it helped to gain information about the objects of their research¹³. It remains questionable though, how authentic the immersion can be, as the marked class difference between observer and field makes it always an ersatz-experience, unless perhaps in cases like Loic Wacquant who trained as a boxer until he reached professional level only to write about this particular sub-culture¹⁴.

4. Conceptualising the urban pastoral

So far we have followed the pastoral from an ideal Arcadia to everyday life, and from rural to urban contexts. To understand the dynamics of urban pastoral in the contemporary urban development we have to understand how it moved from specific sub-cultures into the urban mainstream.

As we have seen, the pastoral attitude is related to a certain amount of wealth and social status, although it may display an anti-bourgeois surface. This antagonism makes it almost impossible to link it to quantitative data or to locate it on a continuous scale, as well as it is difficult to integrate into urban theories looking through specific lenses, i.e. the social, spatial, infrastructural, political etc.

In contemporary cities, the strive for pastoral experiences possibly has led to the influx of middle and upper-middle class professionals into working class neighbourhoods, a process commonly described as gentrification. The assumption underlying mainstream gentrification theory is, that pioneer gentrifiers are welcoming the upgrading of their neighbourhoods until they might themselves become victims of rising housing costs and forced to leave¹⁵. Determining forces have been seen either in new modes of capital accumulation (with Neil Smith as the main protagonist) or changed patterns on the demand side, that favoured inner city housing for social or practical reasons (represented by the work of David Ley or Alan Warde).

Without questioning that all three forces might be promoting the renewed popularity of formerly run-down urban neighbourhoods, they fail to explain a few characteristics of contemporary urban developments:

- Firstly, gentrification evokes aversion and opposition especially among its very protagonists.
- Secondly, and contrary to theory, gentrification is not exclusively moving forward in stages. Research by Dangschat and Alisch has shown that in many cases pioneers, gentrifiers and other groups are moving into a gentrifying neighbourhood at the same time¹⁶.
- Thirdly, anti-gentrification activists frequently belong to the first group of pioneers but do not see themselves as part of the problem.

¹³ [10], p. 36 ff.

¹⁴ *Ibidem*, p. 190 f.

¹⁵ For an excellent overview see: Lees, Slater, Wyly 2008. For Clay's stage model see *ibidem*, p. 31 ff.

¹⁶ Dangschat 1988, Dangschat & Alisch 1996.

For the purpose of this paper pastoral is conceptualised as an attitude or a sensibility, a certain way of experiencing the city and its differences in classes and cultures. It describes the excitement of immersion into the worlds of others (of lower social status) and the related pleasure of experiencing oneself's social superiority – not only with regard to those of lower status, but also compared to one's own social group. In this sense, urban pastoral provides authenticity and distinction to the ones engaging in it. This specific distinction is based on choice rather than the necessity to become part of a socially inferior culture, albeit only for a short amount of time. Similar to the classic pastoral or the English landscape, a certain amount of wealth and the absence of significant everyday worries are preconditions for the pleasurable experience of pastoral. The increased and relatively evenly spread wealth Europe experienced in the second half of the 20th century made the pursuit of pastoral attitudes attractive and achievable for large portions of society, whilst the decreased attractiveness of rural environments inevitably directed the demand for pastoral to the cities.

What makes the pursuit of the urban pastoral difficult and complicated in this situation is its widespread popularity. As long as only a few artists and urban researchers enjoyed the pastoral view onto certain neighbourhoods and cultures, there were plenty of opportunities to do so. They could easily become what is known as a pioneer of gentrification and enjoy the close proximity of working class people as well as interact with them on a daily basis – without giving up the comfort and the amenities of middle class life. As the pursuit of urban pastoral has reached the mainstream, the pioneers of pastoral (or gentrification) are threatened not only by rising housing cost, they are also losing the pastoral environment that used to provide distinction and authenticity. Having this in mind it is not surprising, that anti-gentrification activists often could be classified as pioneer gentrifiers, although it seems likely that they would strongly resist the notion of being part of the very process they are trying to oppose.

5. Broadening picture

The scope of this paper does not allow a detailed discussion of the gentrification research of the past decades. Instead, it aims to draw attention to the aesthetic dimension of location decisions hitherto neglected in a debate that has been dominated by economical, political and social science explanations. Whilst the role of artists and their aesthetic practices has been considered in a few cases¹⁷, the proliferation of these practices into the urban mainstream has been largely ignored. Artists, it is maintained, have due to their own social status and middle class background, either attracted capital investment or been attractors for gentrifiers themselves, who wish to locate themselves near cultural elites. Contrary to this conception this paper argues that artists are pioneers of pastoral aesthetic practices, which consequently become mainstream. The gentrifiers would therefore develop the same aesthetic preferences and engage in the urban pastoral in much the same way artists do. As Stallabrass puts it: “A little edge, just the right amount, is energising, and is necessary to spark off pastoral fantasy: simple rural folk enjoying rustic pleasures have become replaced by the characters of the inner city, similarly devoted in middle-class fantasy to the joys of politically incorrect

¹⁷ [3, 5, 6, 9].

humour, the circulation of obscenities, the joys of violence, crime and vandalism, carefree sexual encounters and drug-taking”¹⁸.

As an aesthetic practice, the pastoral is by no means limited to gentrification or, more broadly, to locational choices. Similar developments can be observed in fashion and music, where the aesthetic practices of deviant sub cultures have been adopted by mainstream consumers – “baggy pants”, the combination of sneakers and suits, the proliferation of body-tattoos, the influence of jazz, or more recently rap music, to name but a few.

Although location decisions are more fundamental than choices in music or fashion, we may argue that they are at least partly subject to the same influences. New, exciting neighbourhoods are certainly not as easily manufactured as a new pair of trainers, but if we understand that housing choices are not entirely determined by abstract factors such as demand, supply and financial power, we can conceive alternatives to the seemingly unstoppable upgrading of urban neighbourhoods. Homogenous, middle-class areas are not suitable for the pursuit of pastoral aesthetics. The aesthetic avant-garde will without any doubt find alternative strategies, which will then set the tone for new mainstream practices. Whether this will be prefabricated housing estates, suburban single family dwellings or something completely different – we can be certain that as long as sufficiently affluent people are making location choices, pastoral aesthetic will guide them, but not in which disguise it will reappear.

Ill. 1. Classic Pastoral: Adrian Ludwig Richter. Frühlingsabend (1844). Source: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Adrian_Ludwig_Richter_011.jpg

¹⁸ [12], p. 246.

III. 2. Classic Paroral: Caspar David Friedrich: Landschaft mit Regenbogen (c. 1810). Source: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Caspar_David_Friedrich_027.jpg

III. 3. English Pastoral: George Stubbs. Reapers (1795). Source: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:George_Stubbs_-_Reapers_-_Google_Art_Project.jpg?uselang=de

III. 4. Urban Pastoral: Richard Billingham: *Ray's a laugh* (1996). Source: www.recfail.com

III. 5. Urban Pastoral. Bone china plates displaying London post-war Council Housing. Source: [people will always need plates](http://people.willalwaysneedplates.com)

References

- [1] Anonymus, *Slumming in this town*, "The New York Times", 14. September 1884 (<http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9A04E3D91338E033A25757C1A96F9C94659FD7CF> [29.1.2014]).
- [2] Barrell, J., *The dark side of the landscape*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- [3] Deutsche R., Ryan C.G., *The fine art of Gentrification*, October 31, 1984, 91-111.
- [4] Empson W., *Some versions of Pastoral*, New Directions, New York 1974.
- [5] Harris A., *Art and gentrification: pursuing the urban pastoral in Hoxton*, Transactions of the Institute of British Geographers, London 2012, 226-241.
- [6] Jager M., *Class definition and the aesthetics of gentrification: Victoriana in Melbourne*, [in:] Smith N. & Williams P. (eds.), *Gentrification of the city*, Allen and Unwin, London 1986.
- [7] Kreuzer H., *Die Boheme*, J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1968.
- [8] Lees L., Slater T., Wylie E., *Gentrification*, Routledge, Oxon/New York 2008.
- [9] Ley D., *Artists, aestheticisation and the field of gentrification*, Urban Studies 40, 2003, 2527-44.
- [10] Linder R., *Walks on the Wild side*, Campus, Frankfurt am Main/New York 2004.
- [11] Smith N., *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*, Routledge, New York 1996.
- [12] Stallabrass J., *High Art Lite*, Verso, London/New York 1999.
- [13] Williams R., *The Country and the City*, Oxford University Press, New York 1973.

KARIN HOFERT FEIX*

RECYCLING INDUSTRIAL HERITAGE

ODZYSKIWANIE DZIEDZICTWA PRZEMYSŁOWEGO

Abstract

Due to several factors, cities in Europe and North America are stopping to grow. At the same time industrial processes are being delocalized and substituted by “clean industries”. Two new necessities arise: Where can the new labour and leisure activities be located close to the centre? What shall be done with the obsolete industrial tissues?

The answer to these questions, if added, is obvious: part of the future city life will take place in the recycled industrial heritage.

The paper uses 22@ plan in Barcelona as a case study.

Keywords: industrial heritage, revitalization, 22@Barcelona

Streszczenie

Kilka czynników uniemożliwia dalszy rozrost miast europejskich oraz północnoamerykańskich. Jednocześnie procesy przemysłowe pozbawiane są lokalnego charakteru i zastępowane przez gałęzie „czystego przemysłu”. Pojawiają się tu dwie zasadnicze kwestie: Gdzie można lokalizować nowe działania związane z pracą i wypoczynkiem tak, by pozostawały w pobliżu centrum? Co zrobić z przestarzałymi tkankami przemysłowymi? Odpowiedź na oba pytania jest oczywista: życie w mieście przyszłości będzie po części toczyć się w obrębie odzyskiwanego dziedzictwa przemysłowego. W artykule niniejszym wykorzystano studium przypadku barcelońskiego planu 22@.

Słowa kluczowe: dziedzictwo przemysłowe, rewitalizacja, 22@Barcelona

* Karin Hofert Feix, Profesor Titular E.U., Departament de Projectes Arquitectònics DPA, Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona ETSAB, Universitat Politècnica de Catalunya UPC.

The future of cities lies in their past and present. Cities are living organisms. Once the very first act of settlement has been done, often in an “unplanned” way in antique times, every new intervention will establish a relation with the existing. Even if the new proposal does not take in account the pre-existing, past and present (which was future when it was planned) will have to cohabit; they will relate to each other, like it or not. That means that in abstract terms the future of cities always depends on their past. But this statement can be also brought to a particular way of thinking and developing the future of cities: the idea of adapting the already existing fabric to new realities. The causes might be diverse: no space for enlarging the city, no necessity to make it grow (stable or shrinking population), convenience of city maintenance and/or refurbishment. In the developed countries often all these facts come together.

A good number of European towns, for instance, are growing beyond their administrative boundaries, extending to the neighbour municipalities. It would be a mistake to think that this does not affect the morphology of the town at the end. It starts to be common that towns decide to get advantage of their “recyclable sites”, trying to avoid situations that they have to handle out with their neighbours or are not able to control.

The previous circumstance might not affect for instance the American cities, both north and south. But while the South American bigger towns are still rising, as the inner migration from the countryside to the city does not stop, some of the North American cities are no longer growing, moreover decreasing in number of inhabitants. This is a common feature of the northern developed societies: a general tendency towards shrinking birth rates can be observed. And despite living in smaller family units that consume more space than the families of previous generations, the necessary residential amount of total square meters looks to be becoming less.

Retail and services are changing too. Not only the production centres and factories try to shorten their stocks. Also retail is avoiding storage: nowadays immediacy in transportation makes it unnecessary to keep part of the ware hidden in the back store. And more and more the front store also becomes unnecessary: products are shown virtually by pictures and videos in the Internet. The same happens with service offerings. Physical space consumption is decreasing while digital space is growing exponentially.

Industrial production is moving mainly to Asia, while Europe and North America base their economy more and more on services. The Western world commercializes, but produces less and less; and it offers all kind of services, as support to the business world and its administrative and also human necessities. Sectors like Tourism, Education or Culture, the so-called “clean industries”, are growing at an unforeseen speed. Only the first of these activities needs a really good amount of space. The others are also starting their “conversion” to being virtually.

At the same time towns are becoming older and older. Usually only natural disasters like fire or earthquakes and their consequences, as well as wars, destroy cities and consequently “provide the possibility” to build (parts of) them from the bottom. Towns that are not touched by these circumstances have to deal with their built fabric. They have to decide what to keep and what to tear down, what to protect and to maintain. The natural trend in the developed societies is to look after and keep most of the built fabric. Even those buildings and spaces that are not outstanding examples in terms of architecture or art are often valuable in other

terms; they belong to our memory, and have social, cultural, or historical weights that justify their permanence. If the substance is not definitively rotten, architects, planners and even politicians more and more prefer to rather intervene on the built, to re-build it, then to destroy it; only the promoters and the construction companies sometimes regret the lost possibility of “building up from zero”. This “holding” attitude also is strongly influenced by and grows because of an increasing consciousness and responsibility of being sustainable. Quite a lot of people feel that the planet’s peel should not be scratched more. But society and its necessities keep on developing and changing. In quantitative terms daily living wants more space, working needs less space, while educational, cultural and leisure activities are shooting up both referring time and space.

On the other hand, as we have seen, by various reasons a manifest desire to stop the extending skin cancer that affects our planet is shared by the western world. How can we conciliate these apparently colliding realities? An answer has already been appointed: by transforming the existing. “Re” is the new motto: smart cities recast, remodel, renew, reclaim, reform, restore, renovate, refurbish; and doing that they consider and take care of their heritage.

Heritage is not understood like something finished or dead; it is taken like an opportunity to give a proper shelter to changes, by adapting it to new circumstances with a respectful attitude.

This open minded flexible positioning towards heritage is easy to explain: the built fabric to be reused usually is not older than two centuries and has a modest historical-artistic value. There is no sense in freezing it, like we use to do with ancient heritage. The value of the consecrated heritage is testimonial, to be watched. The value of the recent and/or humble heritage is practical, to be utilized.

A good part of the mentioned recent heritage is industrial. Everywhere in the so-called industrial countries (most of them are losing this property) we find examples of interesting industrial remains. Some are under protection, listed in official catalogues that establish the allowed grade of intervention upon them. Others are not, but have popular or other kind of values. And others may just fit to the new purposes.

The common result is that they are kept, introducing the necessary adaptations to fulfil the new requirements. The decision to keep them often is voluntary and not conducted by regulations, and therefore is steady. The free will to respect and even underline the “outstanding” characteristics frequently leads to unpredictable good results. And the fitting to a specific new use avoids artificial or void overdesigned interpretations of past values.

To illustrate the foregoing assessments this paper will use a well-known site in Barcelona, 22@. 22@ is part of the “Eixample” of Barcelona, the “enlargement”, the unique grid that characterizes the town. It belongs to the industrial Eixample at Poblenou district.

“In 2000 the Barcelona City Council approved a new urban planning ordinance aimed at transforming the old industrial area of Poblenou, with obsolete factories that had long ago been abandoned or were simply not very productive, into a magnet for new activities. This new ordinance allowed for a new land designation called 22@, which substituted the traditional industrial designation 22a. So, terrain in the 22@ zone, which is basically the whole south-eastern quadrant of the city, (...) the equivalent of 115 blocks in the Eixample, allows more

a)

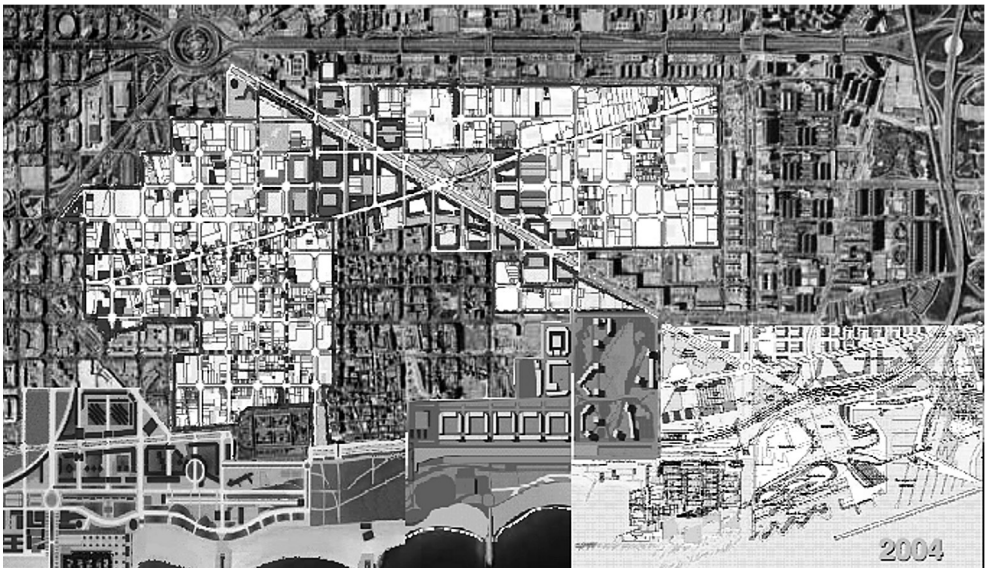

b)

III. 1. a) Barcelona residential Eixample 1925, b) Barcelona industrial Eixample (Poblenou) 1928

construction, more public spaces or green areas and subsidized housing as long as the previous industrial activity is replaced by offices or other business services and equipment related to new technology and knowledge.

III. 2. Plans at the industrial Eixample: Olympic village, 22@, Diagonal Mar, Forum, etc.

The goal is to encourage land owners to update obsolete urban planning elements from the end of the 19th and beginning of the 20th centuries while maintaining economic activity, which would not have happened with a traditional rezoning from industrial to residential designation.

22@Barcelona is building a new compact city, where the most innovative companies co-exist with research, training and tech transfer centres, as well as housing (4,000 new

subsidized residences), facilities (145,000 m² of land) and green areas (114,000 m²). This model city coexists with the neighbourhood's industrial heritage thanks to the **Industrial Heritage Protection Plan**, written jointly by 22@Barcelona and the Barcelona City Council, which conserves 114 elements of architectural interest”.

“22@Barcelona district integrates the different agents constituting the system of innovation – cutting edge companies, universities and training centres, and centres of research and transfer of technology – with different agents of promotion that facilitate interaction and communication among them.

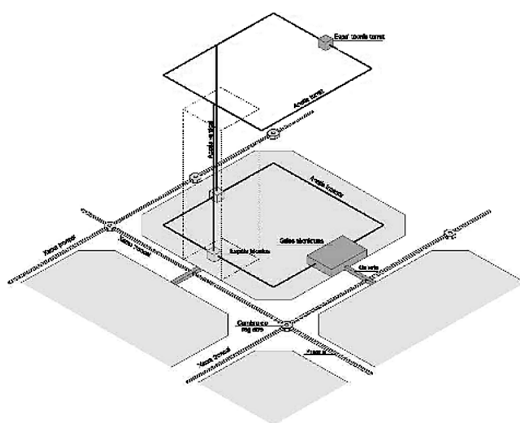
The coexistence of innovative and dynamic companies with local district ones –shopping, small workshops, service sector – configure a rich productive fabric. This environment favours the synergy in pro of knowledge and the processes of innovation and allows the improvement of the competition as business group and the quality of life of the citizens that live and work in the 22@Barcelona district”.

“22@Barcelona district promotes the creation of new networks of formal and informal relationship fostering the creation of local and international business cooperation projects to improve the social and business cohesion and increasing the quality of life and work in the 22@Barcelona district.

At the same time, through the Digital District program, 22@Barcelona stimulates and supports innovative projects that foster both the use of new Information and Communication Technologies and the collaboration of citizens and professionals with social, educational and cultural organizations in the district”¹.

A whole district has been redone: first by creating the legal frame to make the upgrade possible, then by clever planning and an innovative urbanisation, and finally by an effective policy to make possible public promotion and encourage private promotion.

As for urbanisation, an important change has been introduced: public space (the street) only takes in core infrastructures; the distribution network, installations and equipments, loading and unloading, waste collection, all stay within the private space. To say it graphically: the unit that hangs from the “main pipe” is not longer the individual building but the organized bloc.

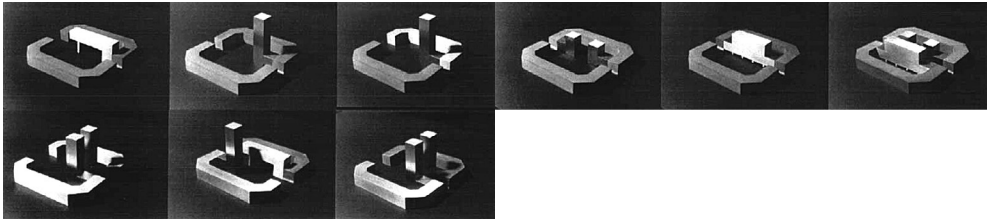
III. 3. Bloc services scheme

¹ <http://www.22barcelona.com/index.php?lang=en>

Physically infrastructure has been designed in a way that facilitates maintenance and future interventions or enlargement. The way energy nets, telecommunications, central climatization and pneumatic waste collection are conceived shall contribute to energy efficiency, sound control and reduction, and responsible management of natural resources.

In comparison with the classic planning of the Barcelona grid another significant novelty is applied and tested. Planning rules are not overall and detailed. They are worked out specifically for every planning unit: that might be a whole block or a single building. Decisions are taken in relation to the future use and function, the existing fabric, and the closer environment. The 22@ plan establishes rights and duties for the landowners, but without prior morphologic constraints.

The form of the buildings and the interior public space will be handled out in order to protect the consolidated or valorous elements. Flexibility in order to guarantee future transformations is also taken in consideration. The result is at least surprising: while the basic plan geometry is the same as in the classic grid, the resulting urban space is absolutely different. The mixture of existing fabric -re-shaped or not- in combination with detached infills that aim to sew the tissue in an open and resilient way builds up an interesting cityscape. A general sense of order is guaranteed by the strict pattern of the grid, while a new richness in volumetry is introduced: different heights, variable street alignments, and coexistence of different typologies, historical periods, structural systems, building systems and materials seem to trigger a casual and modern way of life.

Ill. 4. Models exploring possible bloc morphologies

But the most important change is a direct result of the tolerant and flexible interpretation of the grid: public space is not longer reduced to the street, but enters generously to the interior parts of the blocs. Mainly the non-residential blocs often contain an interior square, clearly accessible from the street and usually open to everybody. This interior but open space works as common entrance hall for the different units around it. Often it is in private ownership, but accessible during daytime. It widens the amount of usable square meters, and introduces new –pedestrian-connections between the blocs.

The inner-bloc public spaces also widen the visual field. Street (public space) is not longer straight, a linear gap between the built mass. We have to admit that the classic Eixample grid with its cut off edges already works like a sequence of chained square-like spaces, but here the connection of the street to the inner public spaces introduces a much more variable perception of the urban space.

At the same time the new voids permit new perspective approaches on the buildings; suddenly frontal views are possible, or dive visions. Contrasts in heights can be worked out,

while the game of light and shadow, reflection and glaze often is more evident and hence more dramatic.

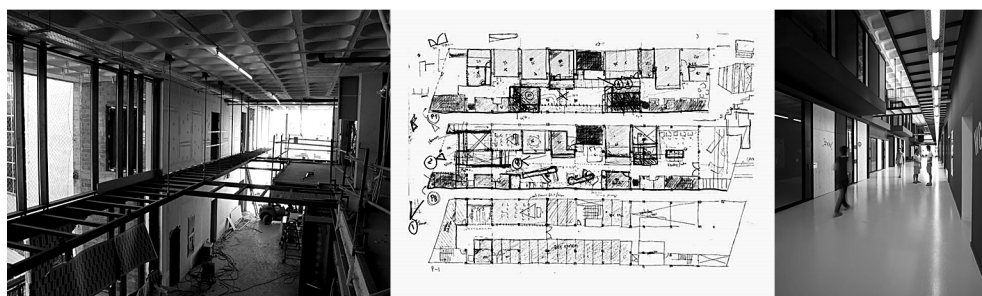

Ill. 5. Iconic buildings at 22@

But the intention of this paper is not opening a discussion on the formal result of both the new and the restored buildings or the changes in public space and morphology. It is just to defend that the intervention on the existing fabric, with so rich and variable ways of doing, opens a “parallel” future to our towns.

In order to illustrate this affirmation several examples will be shown here very briefly. All but one are situated at 22@. All buildings initially were built for industrial purposes. They have been converted in clean factories, residential buildings, educational or cultural facilities, and public space. Most of them are private promotions, closely escorted by the municipal 22@ agency.

Industrial multi-storey bloc building → “business factory”

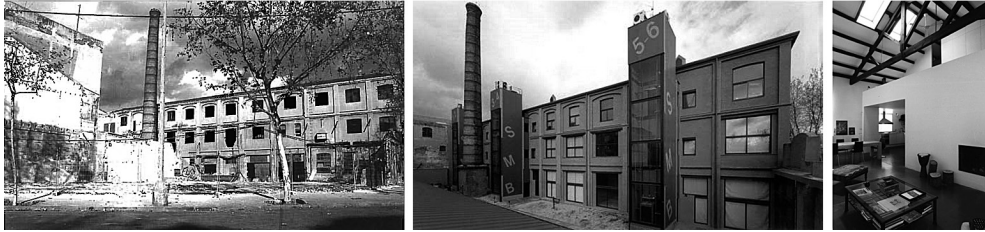

Ill. 6. Almogàvers Business Factory, c/ Almogàvers 165, 08018 Barcelona

The building provides working space – offices – to be hired; common services, like entrance desk, conference room, meeting room, restrooms etc. are shared. That makes the “boxes” more affordable; the system is flexible, as it allows an enterprise to extend or diminish by hiring more or less rooms.

The four-storey narrow long building faces the street at one end and an interior small courtyard at the other. The middle section hardly gets some natural light from one of its sides. By connecting the floors two by two with double height “corridors”, light can disseminate much better and users obtain an interesting “public space”. More than a corridor, this interior street becomes a gathering and informal meeting place, where the office tenants get the opportunity to share their ideas with others and add efforts. The building’s section is the built expression of a business concept that wants to trigger interactivity and synergy.

Warehouse → lofts

Ill. 7. Vapor Lull, c/ Lull131-133, 08005 Barcelona

The three-storey bloc has been divided into four segments; each two segments are accessible by an external new staircase. The resulting twelve apartments have a generous height that permits an intermediate deck. The private promoter delivered the apartments in “loft-manner”, fixing wet points, drainage and rest of services, but leaving the interior spatial distribution to the new owners (several of them are architects or designers).

The ancient chimney has been kept as is prescribed by 22@ general building rules.

Industrial workshops campus → service workshops campus

Ill. 8. Palo Alto, c/Pellaires 30-38, 08019 Barcelona

A small cluster of warehouses inside an enclosure –a hidden idyllic island in between the busy neighbourhood- was bought by a group of young professionals organized in a sort of co-op. To signify that their production was not industrial they turned the interior street spaces into “gardens” by planting mainly climbing plants (for instance wild wine) that thirty years later have nearly completely covered the interior façades. Inside the workshops the original structural elements like bearing walls and roofs have been maintained, adapting them to nowadays building rules, but touching them as less as possible. The refurbishment is worked out lightly; even partitions (new decks and walls) are presented as being furniture that at any moment can be taken away.

The users, mostly designers, architects, photographers, sculptors, etc., share a canteen and cultivate an orchard.

Factory → museum

Ill. 9. Can Framis – Fundació Vila Casas, c/Roc Boronat 116-126, 08018 Barcelona

A u-shaped factory has been converted into a “storehouse” for a private contemporary art collection. The connecting bloc between the two main wings has been substituted by a new bar that at the ground floor takes in the entrance hall. The fourth side of the complex is completed with a gate that together with the built elements generates a “foyer-courtyard”.

The factory wasn’t under protection as it has no apparent architectonic value. But the client and the architect took in consideration its urban as well as its “popular” value. They decided to intervene in a way that does not erase the features of the built fabric nor the tracks that time has left on it, but don’t doubt to introduce important changes when the new program requires them.

Factory → university

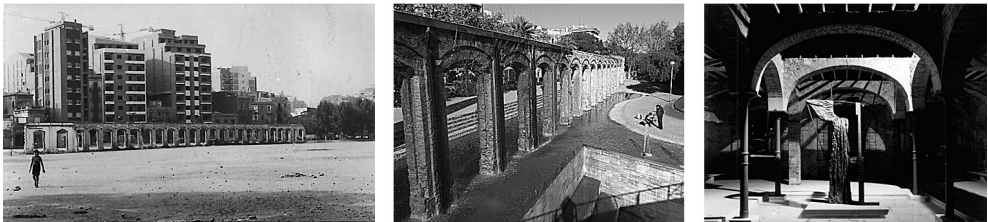
The new audiovisual campus for a private university is based on clear planning instructions given by the 22@ agency. A special plan was developed for the whole block, which includes two zones; the main educational buildings around a central courtyard compose one of them.

The project highlights the contrast between the catalogued horizontal brick warehouses and the reflecting vertical mirror-glass additions. Again the courtyard-square works as an entrance and distribution hall, but also as a gathering place for students. The flatness of its empty surface counterbalances the linearity of the chimney. The design explodes the relation of opposites, of old and new, of plane and line, of rough and smooth, in a neoplastic manner. At the same time the design is aware of the role it plays standing for a modern urban campus that deals with communication and new technologies.

III. 10. Campus de la Comunicació, Universitat Pompeu Fabra UPF, c/Roc Boronat 138, 08018 Barcelona

Industrial wreck → urban park

III. 11. Parc del Clot, c/Escultors Claperós, 55*63, 08018 Barcelona

The last case differs from the previous examples: it is not located within 22@ and it is a public promotion; but Clot Park is worth to be included as it stands for several similar actions. The park is situated on a former industrial land. Two pieces of an exterior wall and the rests of a corner building were the only remaining elements. The architect incorporated them to the park as milestones. The porticos, whose basic value is having a size in scale to the park extension, define the two opposite main entrances; the corner pavilion accommodates an allegoric sculptor. By means of elusive working materials, like water, shadow and (electric) light, these elements acquire unsuspected dignity and relevance that extend to the whole park.

As shown by the foregoing samples the potential of recycling industrial heritage is considerable, and the typological and formal possibilities to reconvert obsolete activities are still to be explored in depth. A broad research field opens to planners and designers concerned with a sustainable future for our cities.

References

Example**Catalogues of Cerdà Exhibitions:**

- [1] Busquets J., Corominas M., *Cerdà and the Barcelona of the future: reality versus project*, Diputació de Barcelona CCCB, Barcelona 2010.
- [2] Magrinyà F., Marzá F., *Cerdà: 150 años de modernidad*, ACTAR, Barcelona 2009.
- [3] Fundació Catalana per a la Recerca, *Cerdà: ciudad y territorio: una visión de futuro*, Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona 1994, Electa, Madrid 1994.

22@

- [1] López A., *22@ Barcelona: 10 anys de renovació urbana = 10 years of urban renewal*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2011.
- [2] <http://www.22barcelona.com/index.php?lang=en>

Industrial heritage in Barcelona

- [1] DD.AA. *Pla especial de protecció del patrimoni arquitectònic i catàleg. Districte 10-Sant Martí*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1999.
- [2] DD.AA. *Estudi per la reutilització dels edificis industrials d'interès dins de les àrees industrials del Poblenou*, Barcelona: Àrea d'Urbanisme de l'Ajuntament de Barcelona, 1998.
- [3] Basiana, Xavier; *Barcelona, ciutat de fàbriques = Barcelona, ciudad de fábricas*; Nau Ivanow, Barcelona 2000.

ANNA JANUCHTA-SZOSTAK*, ANNA BIEDERMANN**

THE IMPACT OF GREAT CULTURAL PROJECTS ON THE TRANSFORMATION OF URBAN WATER-SIDE SPACES

WPLYW WIELKICH PROJEKTÓW KULTURALNYCH NA PRZEKSZTAŁCENIA MIEJSKICH OBSZARÓW NADWODNYCH

Abstract

Great Cultural Projects (GCPs) have a multi-layer influence on the development of cities, their socio-economic situation, functional-spatial structure, tourist attractions as well as their environment quality. The article focuses on their role in water-side area transformation as over 70% of the events were located in the waterfront areas, however, the research covered all the GCPs in the world from the 19th till the beginning of the 21st c. The research allowed to define four GCP types: world and international exhibitions, gardening exhibitions, Olympic Games and the projects by the European Capitals of Culture. GCPs have acted as a catalyst for the development of new districts and the regeneration of degraded areas which resulted not only in creating numerous architectural icons and new city image but also in the social awareness raising and global education.

Keywords: globalisation, water-side spaces, regeneration and activation of waterfronts, Great Cultural Projects, sustainable development

Streszczenie

Wielkie Projekty Kulturalne (WPK) wywierają wielopłaszczyznowy wpływ na rozwój miast ich sytuację społeczno-gospodarczą, strukturę funkcjonalno-przestrzenną, walory turystyczne i jakość środowiska. W artykule skoncentrowano się na ich udziale w przekształcaniach terenów nadwodnych, ponieważ ponad 70% tych wydarzeń zlokalizowanych było w obszarach frontów wodnych, ale badania obejmowały wszystkie WPK na świecie od połowy XIX do początku XXI w. W badaniach wyodrębniono cztery typy WPK: wystawy światowe i międzynarodowe, wystawy ogrodnicze, igrzyska olimpijskie i projekty Europejskiej Stolicy Kultury. Wielkie Projekty Kulturalne były katalizatorem powstawania nowych dzielnic i rewitalizacji obszarów zdegradowanych, ich efektem było powstanie wielu architektonicznych ikon i budowa nowego wizerunku miast, a także przemiany świadomości społecznej i globalna edukacja.

Słowa kluczowe: globalizacja, obszary nadwodne, rewitalizacja i aktywizacja frontów wodnych, Wielkie Projekty Kulturalne, zrównoważony rozwój

* D.Sc. Ph.D. Arch. Anna Beata Januchta-Szostak, Institute of Architecture and Spatial Planning, Faculty of Architecture, Poznan University of Technology.

** M.Sc. Arch. Anna Maria Biedermann, Universidad de Zaragoza, Spain; a research group member at Observatorio Aragónés de Arte en la Esfera Pública financiado por el Gobierno de Aragón con fondos FEDER y del proyecto de investigación «Museos y barrios artísticos: Arte público, artistas, instituciones» financiado por la Secretaria de Estado de I+D+i del Ministerio de Economía y Competitividad (código HAR2012-38899-C02-01).

1. Introduction

One of the indicatives of globalisation processes in cities is the organisation of Great Cultural Projects (GCPs)¹ which can be an effective instrument of the realisation of a city development strategy as well as its image promotion in the world arena. The large scale international cultural events have a global impact and multi-layer influence on socio-economic situation of the organiser-city, its functional-spatial structure, environment quality, tourist attractions and city branding. They contribute to technological and scientific progress as well as social, economic, political and cultural transformations [2]. GCPs shape the world trends in the field of architecture and town planning and since the 20th century they have been promoting the idea of sustainable development. They have been acting as a catalyst for creating spectacular architectural compounds – icons which become city symbols, and bold visions of city structure development – new districts' construction and downgraded areas' regeneration. Over 70% of the researched cases of GCPs were performed in the water-side spaces and used as a trigger for economic and cultural activation of urban waterfronts. This fact also proves the attractiveness of waterfronts and their significance for city development strategies.

2. Great Cultural Project (GCPs) – the aims and scope of the research

The research embraces the time period² from the second half of the 19th till the beginning of the 21st century while its spatial range covers the whole world as the events occur globally³. The aim of the research was to analyse functional-spatial, infrastructural, demographic and image changes resulting from organizing GCPs in cities as well as to prove the projects can constitute effective instruments of the realisation of city development strategies.

The research allowed to define four types of GCPs, namely world and international exhibitions (WE and IE), gardening exhibitions (GE), summer and winter Olympic Games (SOG, WOG) and the European Capital of Culture (ECoC) projects. The projects vary in terms of their features and the scope of purposes but also in terms of the kind and scale of the area transformation, their length, the budget, the media impact intensity and a number of other factors. Nevertheless, all of them can and should be connected with the organiser-city development strategy and in accordance with its main goals.

The beginning of GCPs dates back to the time of trade internationalisation and the industrial revolution. Simultaneously, the field of spatial and town planning gained

¹ The definition of Great Cultural Projects coincides with the expression *Mega-Events* used in English literature. For the needs of the research, the scope of the researched projects was limited to the four types defined in p. 2.

² The research conducted by M.Sc. Arch. A. Biedermann within the dissertation entitled *Great Cultural Projects as a Tool of Contemporary Cities' Development* under the guidance of D.Sc. Ph.D. Arch. A. Januchta-Szostak and D.Sc. Ph.D. Arch. J. Suchanek, prof. PUT, at the Faculty of Architecture, Poznan University of Technology (unpublished materials 2013).

³ Past locations of GCPs include five continents: Europe, Asia, North and South America and Australia. None of the researched types of GCPs was held in Antarctica or Africa though African countries' representatives participated in them. Only the location of the ECC concerns exclusively Europe.

significance [3]. Town planning and GCP organisation developed simultaneously in constant interaction. GCPs not only gave the opportunity to show aspirations, prestige and potential of the organiser-city [2] but also to consciously use the investment concerning great events to develop the city.

First appeared universal and world exhibitions, their origins dating back to the second half of the 19th century⁴. The events gave the opportunity to present technical achievements⁵ and the power of particular countries. Later their purpose included also the display of cultural⁶, scientific and technological work of countries and nations of the world. Modern period Olympic Games began in 1896 in Athens and their message was peace, cross-country unification, sports competition and physical culture promotion. And over time, their media and commercial significance increased while their organisation entailed not only huge investment in the games location area (often in a few spots) but also the whole city transformation. Gardening exhibitions, initiated in the 1960s⁷, contributed to protection, creation and development of city greenery and the ECoC projects, although implemented as late as in the 1980s, very quickly became the catalyst of strategic architectural compounds' development in city centres as well as the stimulus to cultural life or even to the city identity shaping.

The analysis of Great Cultural Projects proves that the aims, results and the range of these *mega-events* have been evolving along with the changes in civilisation priorities. The evolution can be divided into the following stages⁸:

- by the end of the 1930s GCPs had been events of temporary impact and their influence on the urban structure had not been fully planned. The first exhibitions were held in already existing park terrains usually in the city centres (27%)⁹, or in the contemporary outskirts (78,4%), with the aim of creating the germ of a new opulent district¹⁰;
- from the 1940s till the 1990s, GCPs were prepared as large scale events and used as a tool for urban transformations especially in the spatial expansion processes of the cities. GCPs were often located in the outskirts in order to hasten the city development in the required direction owing to the new technical, transport and service infrastructure. After the World War II they were more frequently used in the regeneration processes of downtowns, post-industrial and post-harbour areas;

⁴ The first international exhibitions were held in the second half of the 18th c. in London (1751) and Paris (1798, 1802). However, so called *Great Exhibition* in London (1851) is considered the first big world exhibition.

⁵ The best known example is the construction of the Eiffel Tower in Paris for the world exhibition in 1889.

⁶ e.g. at the world exhibition in 1937, *Guernica* by P. Picasso was presented.

⁷ The beginnings of gardening exhibitions date back to the end of the 18th c., yet only ever since AIPH was created in 1948, formal categories have been defined and international gardening exhibitions date back to the 1960s when *Floriada* in Rotterdam was held.

⁸ The division suggested by A. Biedermann in accordance with the main GCP aims based on [8, 15].

⁹ e.g. exhibitions in Paris in 1855, 1867, 1878, 1889, 1900.

¹⁰ e.g. the exhibition in London in 1862 gave birth to Kensington museum district and the one in Chicago in 1893 enabled the development of Michigan Lake coast.

- since the 1990s GCPs have been large scale events (especially EXPO and Olympic Games) used to transform the functional-spatial city structure, revitalise and activate socially as well as promote the city in the world arena.

3. GCPs – location in water-side spaces – architectural and urban heritage

Areas situated in the immediate water vicinity have been chosen for holding GCP for their display potential and recreational attractiveness. In waterfront terrains 66.7% of all world and international exhibitions were located, also 100% of gardening exhibitions, 88.9% of Summer OG, 72.7% of Winter OG and 70.5% of the ECC projects were held.

The investments in water-side spaces prior to the WWII resulted from flood protection, public and water transport streamlining as in case of **Liege** where within the preparation for 1930 exhibition, flood banks and the Coronmeuse bridge were build as well as the River Meuse was regulated. Waterfront re-urbanisation and regeneration began in the second half of the 20th c. along with relocating harbour functions from the downtown areas to the outskirts¹¹. The abandoned terrains required not only proper development but also creating new identity¹² which was achieved with the help of GCPs as the following examples show.

The area of Universal Exhibition in Montreal (1967) covered 400 ha of harbour terrain by the River Saint-Laurent on the enlarged Saint Helena and two newly created islands. The exhibition organisation entailed huge infrastructure investments like the construction of yacht port, new bridges and a commuter train. The event became a symbol of radical landscape transformation attained as a result of GCPs organisation [14].

Preparations for the ECC in 1990 in **Glasgow** [6] became part of regeneration process of the river port situated by the River Clyde. The terrain transformation followed the changes introduced while holding Glasgow Garden Festival in 1988. Through the 1990s, riverside apartment buildings began to appear at Lancefield Quay on the North bank and the former General Terminus Quay on the South bank, and the Clyde Auditorium (designed by sir N. Foster) was opened at the SECOC in 1997¹³.

Within the framework of the Olympic Games preparations in 1992 in **Barcelona**, the post-industrial Parc de Mar area was converted into the Olympic Village; a yacht jetty and Port Vell development were constructed. As a result of transport infrastructure transformation, the city gained 5.2 km link with the beach and a new attractive costal public space [10].

In **Antwerp**, 1993 ECoC project was included into city regeneration plan within the “Stad aan de Stroom” (City and River) programme. The regeneration covered the 19th c.

¹¹ The process started by the USA with Inner Port Project in Baltimore in 1963 was followed by other cities: Boston, Toronto (Harbourfront, 1972), New York (Battery Park City, 1979), Vancouver (Grandville Island, 1979), Rotterdam (Kop van Zuid, since 1987), London (Docklands, since 1981 r.) etc [4]. More: [12, 13].

¹² e.g. creating new identity of Rotterdam in the Kop van Zuid regeneration process and the Meuse banks development [More: 11].

¹³ More: [7] and http://en.wikipedia.org/wiki/Glasgow_Harbour [access: 01.2014].

development of the district by the River Scheldt, creating a cultural quarter. Public squares and buildings' façades were restored and the pedestrian area was enlarged.

In **Copenhagen** (ECoC 1996), cultural facilities were concentrated in the former Holmen harbour: the National Film Centre, new Architecture Centre, National Library (design: Schmidt Hammer Lassen Architects) and Opera – a new city symbol (design: H. Larsen). The investments were included in the broader coast regeneration plan.

In **Thessaloniki** (ECoC in 1997), the city centre by the very sea coast was developed (the former Authority Port and Army Camp), five warehouses were converted into music, theatre and exhibition venues and the Water Museum was initiated.

EXPO'98 in **Lisbon** gave the opportunity to regenerate the post-industrial area by the Tagus bank where the Nations Park and Expo City were created [10].

ECoC'2001 in **Rotterdam** intensified the former Kop van Zuid harbour area regeneration (e.g. the New Luxor Theatre opening) along with the transformation and activation of Boompjes quay.

ECoC'2003 in **Graz** resulted in constructing the Modern Art Museum (design: P. Cook and C. Fournier) which has become the city icon and Murinsel – a floating steel and glass platform on the River Mur (design: V. Acconci). Owing to the centres, the previously neglected Lend-Gries district has become a cultural and tourist centre while the area along the Mur banks has been revitalised.

In **Liverpool** within the framework of the ECoC'2008, the Kings Waterfront and the Mann Island were regenerated by situating there Echo Arena (design: Wilkinson Eyre architects), Museum of Liverpool (opened in 2011, design: 3XN) and Cruise Liner Terminal. The works on Transport Museum (design: Z. Hadid) started then, though they were finally completed in 2011. Currently it constitutes one of the most vital tourist attractions. Liverpool regeneration, awarded by RIBA¹⁴, is an example of using an opportunity given by GCPs for transforming public space in the waterfront zone. It was the biggest project of city centre regeneration in Europe in the first decade of 21st c. [5].

Organising EXPO'2008 in **Saragossa** made it possible to transform the Ebro River banks and to develop the Ranillas Meander¹⁵ where the exhibition venue was situated and the Water Park was created (design: I. Alday, M. Jover). The investments accompanying EXPO covered considerable part of the city and contributed to the improvement of greenery structure along its watercourses and the city transport infrastructure. GCP also acted as a regeneration process catalyst of post-railway areas in the city centre where Milla Digital district is supposed to be developed.

In **Linz** within the ECoC in 2009, the Ars Electronica Center (design: Treusch Architecture) was created and the northern bank of the Danube River was re-developed.

¹⁴ AECOM's Design + Planning practice has won the UK's 2010 RIBA CABE Public Space Award for its regeneration of the Pier Head and Canal Link in Liverpool. The award is organised by the Royal Institute of British Architects with the Commission for Architecture and the Built Environment. Source: <http://www.aecom.com/vgn-ext-templating/v/index.jsp?vgnextoid=e38ae3560fe7b210VgnVCM100000089e1bacRCRD&vgnnextchannel=74a37293eb45421VgnVCM100000089e1bacRCRD> [access: 01.2014].

¹⁵ More: [2].

The Summer Olympic Games in **London** in 2012 radically changed the image of four boroughs: Newham, Hackney, Waltham Forest and Tower Hamlets, situated by the Lea River in eastern London. The 2.5 km Olympic park covered the Olympic village and a number of sports facilities (e.g. Aquatics Centre – design Z. Hadid) which after the Olympics were partially dismantled or relocated.

EXPO in **Yeosu** in 2012 was held in the harbour areas converted into EXPO Marine Park¹⁶. While the on-water terrains of a garden exhibition in Almere due in 2022¹⁷ are an element of the city expansion strategy into IJmeer Lake.

The above mentioned examples of regeneration and development of waterfronts illustrate two basic trends, namely 1) the entire conversion of functional and spatial structure of vast post-industrial areas and 2) “spot” conversions, transforming the waterfront image owing to centre-creating location of a recognisable city icon. In some cases both of them coincided but always changed the city residents’ and tourists’ perception of the waterfronts. Previously degraded and avoided areas have become new city showcases owing to the transformations resulting from GCPs.

In retrospect, not all conversions of GCP areas can be estimated unequivocally positively in the view of changes in ideas about city development priorities. Practically, by the end of 20th c. the environmental effects¹⁸ of huge investments in river valleys and banks had not been considered. Some of the transformations have also had negative social consequences¹⁹.

Frequently, the desire to demonstrate technical abilities, aspirations and city prestige was the reason for over-scaling the investments and difficulties in later management and maintenance of huge facilities (e.g. SOG in Amsterdam in 1928²⁰, EXPO in Seville in 1992²¹). Too grand scale without thorough economic analysis considering political and macroeconomic factors, as well as sustainable development strategies, happens to result in bankruptcy of the events (e.g. EXPO’1984 in Louisiana) or long lasting city financial problems (e.g. SOG in Athens in 2004²²). Moreover, since 2001 the danger of terrorists’ attacks has caused great organisational and financial problems.

¹⁶ More: <http://www.rtve.es/alacarta/videos/documentales-culturales/expo-yeosu-2012/1495326/> [access: 01.2014].

¹⁷ More: the official website of the organiser of the Gardening Exhibition in 2022 in Almere – <http://floriade.almere.nl/en/> [access: 01.2014].

¹⁸ The first directive regulating the issues of the environment impact assessment in the EU was issued in 1985 – Council Directive 85/337/EEC from 27th June 1985 on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment.

¹⁹ e.g. the coastal transformations in Sochi (WOG 2014) and Rio de Janeiro (SOG 2016) are accompanied by gentrification processes, large groups of people displacement, property and rent prices increase.

²⁰ In preparation for the SOG in 1928 in Amsterdam, the main stadium and other sports facilities were located in marsh areas in the southern part of the city. The swimming pool, constructed at that time, was dismantled a year after the games for construction errors and foundation subsidence.

²¹ After EXPO, the major part of Island of the Charterhouse remained undeveloped for the following decade. The city had difficulties taking over the newly created infrastructure as it constituted an enclave, separated from the rest of the city.

²² The major part of the newly constructed infrastructure has not been used since SOG while the maintenance expenses are too high for the public budget.

4. The intangible, cultural heritage of GCPs

Great Cultural Projects promote science, technology, culture and sport as well as initiate new trends and message-ideas by means of exhibitions, games and cultural events organised within the ECoC. It is frequently the “keynote” of the event which makes the candidacy of the individual city win the contest. It becomes not only an indication of the organiser-city development directions but also shapes civilization rules and values which the development should be subordinated to.

Analysing the water subject matter, it is worth noticing that the views on its role and use have been evolving. The views in the form of GCP keynotes were not only demonstrated at the exhibitions and accompanying conferences but they also influenced the global city development policy and the attitude towards the natural environment. Locally, they resulted in changing the approach to shaping urban ecosystems and transforming water and water-side terrains.

First exhibitions on water subject matter presented colonial achievements²³, possibilities of using water in transport, industry and defence, as well as navigation and water technology²⁴. Only ever since the 1970s bodies of water have been perceived as valuable ecosystems which should be protected. This shows in GCPs organised by the cities situated on the sea and ocean coasts: the International Ocean Exhibition in **Okinawa** in 1975 called “The Sea We Would Like to See”²⁵, the ECoC in **Lisbon** in 1998 entitled “Oceans, a Heritage for the Future”, and “The Living Ocean and Coast” EXPO’2012 in **Yeosu** (South Korea), where the ocean protection declaration from Yeosu was formulated. The regard and rational use of the limited and invaluable natural water resources were the subject matter of EXPO’1984 in **Louisiana**²⁶ and EXPO’2008 in **Saragossa**²⁷. Apart from the material heritage in the form of water architecture pieces of art, Water Park and the Ebro River transformations, the EXPO Zaragoza’2008 resulted in promoting the sustainable development idea and formulating the Water Card from Saragossa concerning sustainable water use.

Numerous events organised within GCPs are temporary but owing to the huge power of media coverage and growing public participation²⁸, the events gain international publicity.

²³ e.g. Antwerp exhibition in 1930 devoted to colonial achievements, sea and Flemish art – Exposition Internationale, Coloniale, Maritime et d’Art Flamand.

²⁴ e.g. International water technology exhibition (Exposition internationale de la technique de l’eau) in Liege in 1939.

²⁵ The theme of the exposition was focused on oceanographic technologies, marine life, and oceanic cultures. After the Expo was over, the site became Okinawa Commemorative National Government Park, also known as Ocean Expo Park (source: http://en.wikipedia.org/wiki/Expo_%2775 [access: 01.2014]).

²⁶ “The World of Rivers–Fresh Waters as a Source of Life”.

²⁷ “Agua y desarrollo sostenible” (Water and sustainable development).

²⁸ According to the research by A. Biedermann, the largest public attends world and international exhibitions (the most attended included: Expo Shanghai’2010 – 73 m people within six months, Expo Osaka’1970 – 64.2 m/six months, Paris exhibition in 1900 – 50.8 m/seven months) and the Olympic Games – by the 1970s SOG were attended by approx. 2.2 m spectators, and since Moscow Olympics in 1980 and Los Angeles in 1984 (5.3 m) the number of spectators is steadily growing: in Sydney

Consequently, they contribute in the organiser-city prestige enhancement, promoting their inspiring ideas as well as activation and image change of the GCP venues, including water-side spaces.

Special significance of the ECoC²⁹ projects for the development and promotion of culture and creative industry in European cities is often emphasised by their location. For example, the ECoC in 1991 in **Dublin** was held in Arts Centre on the southern bank of the River Liffey and in Kraków, the ECoC'2000 events took place also on the Vistula boulevards. One of the projects within the ECoC in 2001 in **Rotterdam** was the location of art in public water-side spaces during *Rotterdam Waterproject* as well as exhibitions, installations and happenings on De Boompjes waterfront. Cultural events during the ECoC in **Cork** in 2005 were mostly held on the River Lee banks. **Stavanger** – Norwegian harbour on the North Sea coast, organised the ECoC'2008 as the “Open Port”³⁰ event. The concept referred not only to the city’s geographical location but also to its openness to a diversity of ideas and cultures of Europe. The events were scattered on the coast, in harbours and nearby lighthouses. During the ECoC'2011 in **Turku**, part of the cultural events was held on the Baltic coastline and by the Aura River³¹. Also, in order to improve the greenery condition, the organisers launched campaigns such as public planting of tulips and cherry trees.

In recent years the European Capital of Culture has become the driving force for economic development and city regeneration. Although the cultural event schedule provides only for twelve months, the economic, tourist and marketing results last for many following years. According to LabforCulture³² the impact of the ECoC on the city’s cultural sector includes the following parameters:

- **economic:** inter alia the ability of culture sector to create work places, influence on city’s economic structure, public and private investments in renovating public space and modernisation of culture centres, private funds for cultural consumption, public

in 2000 – 6.7 m, in Beijing in 2008 – 7 m, and in London in 2012 – 7.7 m spectators. The number of TV viewers is growing (SOG in London in 2012 – 6 bn viewers). The number of countries participating in exhibitions and games is also considerably growing.

²⁹ The European Capital of Culture (ECoC) is a city designated by the European Union for a period of one year during which it is given a chance to showcase its cultural life and cultural development. Source: University Network of the European Capitals of Culture – <http://www.uneECoC.org/htmls/history1.html> [access: 01.2014].

³⁰ The *Stavanger2008* vision – “Open Port” – can be understood both in its English sense – “an open harbor”, – and in its Norwegian meaning of “an open gate”. Open Port – Openness towards the world. The region and its people are supposed to be even more open and inclusive towards art, ideas and opportunities (more: <http://en.wikipedia.org/wiki/Stavanger>).

³¹ European Capital of Culture Turku 2011. Final report of the Turku 2011 Foundation about the realisation of the Capital of Culture year. June 2012. Source: http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc/ecoc/turku_en.pdf [access: 01.2014].

³² LabforCulture is a partner initiative of the European Cultural Foundation. Source: Lidia Varbanova, The map of scientific research on the impact of the ECoC on independent cultural sector – <http://www.labforculture.org/pl/materia%C5%82y-badawcze/zawarto%C5%9B%C4%87/badania-w-centrum-zainteresowania/europejskie-stolice-kultury/mapa-bada%C5%84> [access: 01.2014].

- expenditure on cultural programmes, cultural facilities investments, attracting investors, long-term influence on the whole region and national economy;
- **tourist:** inter alia contribution of tourism to local economy, tourist policy development, listing the city as one of the most popular tourist destinations, the profile of tourists connected with ECoC and their financial contribution;
 - **marketing:** inter alia media coverage, city branding, creating a long-term city image and its culture, marketing of the city and the place, cultural participation;
 - **concerning infrastructure:** long-term development of cultural infrastructure, stimulation and transformation of city development, development of new quality of city design.

5. Summary

Great Cultural Projects have a significant and long-term influence both on creating civilisation values on a global scale and local city development strategies. Functional-spatial, image and economic transformations cover not only GCP venues but they frequently include town planning transformations beyond the areas (44.8% cases), greenery transformations of whole cities or districts (40.9% cases) as well as significant infrastructure investments (mainly transport infrastructure – 53% cases).

However, they also entail considerable investment risk. Therefore the scale of projects should be subjected to the objective economic analysis, including the cost and profit balance (direct, indirect, short- and long-term) while the way of the development as well as the functions of the areas and facilities left after GCPs should be taken into consideration in the strategy and city development plans.

The following Great Cultural Projects contributed to the most spectacular transformations of water-side areas:

- a) EXPO exhibitions in: Montreal (1967), Vancouver (1986), Brisbane (1988), Seville and Genoa (1992), Saragossa (2008), Shanghai (2010);
- b) Olympic Games in: Barcelona (1992), London (2012), Sochi (2014);
- c) gardening exhibitions in: Liverpool (1984), Amsterdam (1982);
- d) the ECC projects in: Copenhagen (1996), Liverpool (2008), Graz (2003).

At the turn of the century (in the years 1992-2012) in water-side areas, 83.3% of world and international exhibitions were held, 100% of gardening exhibitions, 66.7% of Summer and 100% of Winter Olympic Games took place as well as a number of cultural events were organised in 69.2% of cities designated as the ECoC. Thus, it can be concluded that the transformations of waterfronts play an essential role in city development strategies and water itself does not merely satisfy existence and industry needs but it is the indication of the urban environment quality and the cultural value medium.

References

- [1] Biedermann A., *Wpływ wystaw międzynarodowych na kształtowanie wizerunku i tożsamości miast*, no 24, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, 2011a, 75-82.
- [2] Biedermann A., *The Water Park in Saragossa as an example of a leisure environment with strategic importance for flood protection system of the city*, [in:] *Sensitive approach to water in urban environment*, edited by A. Januchta-Szostak. Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań, 2011b, 117-126.
- [3] Bosma, K., Hellinga, H., *Mastering the City. North European City Planning 1900–2000*, Nai Publishers, Rotterdam. Efl Publications, La Haya, 1997.
- [4] Breen A., Rigby D., *The New Waterfront. A World Urban Success Story*, Thames and Hudson, 1996.
- [5] Bullen C., *European Capitals Of Culture And Everyday Cultural Diversity: A Comparison of Liverpool (UK) and Marseilles (France)* – http://www.encatc.org/pages/fileadmin/user_upload/2011_CPRA/2010_CPRA_Winner_Publication_Claire_Bullen.pdf, 2010, 86.
- [6] Bury J., *Glasgow: River Clyde Regeneration*, Portus no 12/15, Regenerating the Port Heritage, RETE, 05-Mar-2009, http://www.reteonline.org/images/stories/archivos/portus/pdf/12/15_bury.pdf [access: 01.2014].
- [7] Doucet B., *Variations of the Entrepreneurial City: Goals, roles and visions in Rotterdam's Kop van Zuid and the Glasgow Harbour Megaprojects*, International Journal of Urban and Regional Research, Volume 37, Issue 6, 2013, 2035-2051.
- [8] Essex S., Chalkley B., *Olympic Games: catalyst of urban change*. Leisure Studies, 17 (3), 1998, 187-206.
- [9] Findling J.E., Pelle K.D., *Encyclopedia of the Modern Olympic Movement*, Library of Congress Cataloging-in-publication Data, Greenwood publishing Group, USA, 2004.
- [10] Findling J.E., Pelle K.D., *Encyclopedia of World's Fairs and Expositions*, McFarland&Company, Inc., Publishers, Jefferson, North Carolina and London, 2008.
- [11] Januchta-Szostak A., *Kreowanie tożsamości na styku wody i miasta*, Urbanista 8/2008, 2008, 31-33.
- [12] Januchta-Szostak A., *The world success of urban waterfronts transformation. Challenge for Poznań*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej, seria Architektura i Urbanistyka, no. 17, WPP, Poznań, 2009, 139-155.
- [13] Januchta-Szostak A., *Front wodny Poznania – Dolina Warty. Rewitalizacja związków z rzeką/ Poznań Waterfront – Warta Valley. Regeneration of the relationship with the river*, Poznań 2011.
- [14] Mattie E., *World's Fairs*, Princeton Architectural Press, New York 1998.
- [15] Monclus F.J., *International Exhibitions and Planning. Hosting Large-scale Events as Place Promotion and as Catalysts of Urban Regeneration*, [in:] *Culture, Urbanism and Planning*, Edited by Javier Monclus, Manuel Guardia, Ashgate, 2006, 215-240.
- [16] Roche M., *Mega-events and Modernity. Olympics and expos in the growth of global culture*, Routledge London, New York 2005.

1. Wstęp

Jednym z przejawów procesów globalizacyjnych w miastach jest organizacja Wielkich Projektów Kulturalnych (WPK)¹, które mogą być skutecznym narzędziem realizacji strategii rozwojowych miast i promocji jego wizerunku na arenie międzynarodowej. Są to międzynarodowe wydarzenia kulturalne o dużej skali i globalnym zasięgu oddziaływania, wywierające wielopłaszczyznowy wpływ na sytuację społeczno-gospodarczą miasta-organizatora, jego strukturę funkcjonalno-przestrzenną, walory turystyczne, budowę marki miasta, a także jakość środowiska. Przyczyniają się również do postępu technologicznego i naukowego, a także przeobrażeń społecznych, ekonomicznych, politycznych i kulturalnych [2]. WPK kształtują światowe trendy w zakresie architektury i urbanistyki, a od końca XX w. służą też popularyzacji idei zrównoważonego rozwoju. Były i nadal są katalizatorem powstawania spektakularnych obiektów architektonicznych – ikon, które stają się symbolami miast, jak również kreowania śmiałych wizji rozwoju struktur miejskich – tworzenia nowych dzielnic i rewitalizacji obszarów zdegradowanych.

Ponad 70% wszystkich badanych przypadków WPK zlokalizowanych było na terenach nadwodnych, co świadczy o atrakcyjności tych obszarów, ich znaczeniu w strategiach rozwoju miast, jak również o skuteczności WPK jako narzędzia rewitalizacji oraz aktywizacji gospodarczej i kulturalnej miejskich frontów wodnych.

2. Wielkie Projekty Kulturalne (WPK/GCP) – cele i zakres badań

Zakres czasowy badań² obejmuje okres od połowy XIX w. do początków XXI w., a zakres przestrzenny – cały świat, gdyż są to wydarzenia o zasięgu globalnym³. Celem badań była analiza zmian funkcjonalno-przestrzennych, infrastrukturalnych, demograficznych i wizerunkowych, zachodzących w miastach w efekcie organizacji WPK i wykazanie, że projekty takie mogą stanowić skuteczne narzędzia realizacji strategii rozwojowych miast.

W badaniach wyodrębniono cztery typy WPK: wystawy światowe i międzynarodowe (WŚ i WM), wystawy ogrodnicze (WO), letnie i zimowe igrzyska olimpijskie (LIO, ZIO) oraz projekty Europejskiej Stolicy Kultury (ESK). Projekty te różnią się między sobą między sobą charakterem i zakresem celów, obszarem jaki ulega przekształceniom, czasem trwania, budżetem, siłą medialnego oddziaływania i szeregiem innych czynników, ale

¹ Definicja Wielkich Projektów Kulturalnych zbieżna jest z występującym w literaturze angielskojęzycznej pojęciem *Mega-Events*. Na potrzeby badań ograniczono zakres badanych projektów do czterech typów określonych w p. 2.

² Dotychczasowe lokalizacje WPK obejmują 5 kontynentów: Europę, Azję, Amerykę Pn., Amerykę Pd. i Australię. Żaden z badanych typów WPK nie odbywał się dotąd na Antarktydzie i w Afryce, choć brały w nich udział reprezentacje krajów afrykańskich. Jedynie lokalizacja ESK dotyczy wyłącznie Europy.

³ Badania prowadzone przez mgr inż. arch. A. Biedermann w ramach pracy doktorskiej pt. *Wielkie Projekty Kulturalne jako narzędzia rozwoju współczesnych miast* pod kier. dr hab. inż. arch. A. Januchty-Szostak i dra hab. inż. arch. J. Suchanka, prof. PP na Wydziale Architektury Politechniki Poznańskiej (materiały niepublikowane 2013).

wszystkie mogą i powinny być powiązane ze strategią rozwoju miasta-organizatora i wykorzystywane do jej realizacji.

Za początek WPK przyjmuje się czas umiędzynarodowienia handlu i rewolucji przemysłowej. W tym samym czasie nabrała szczególnej wagi dziedzina planowania przestrzennego i urbanistyki [3]. Planowanie miast i organizacja WPK rozwijały się równolegle, wzajemnie na siebie oddziałując. WPK nie tylko stwarzały szansę pokazania aspiracji, prestiżu i potencjału miasta-organizatora [2], ale również świadomego wykorzystania inwestycji związanych z wielkimi wydarzeniami do rozwoju miasta.

Jako pierwsze pojawiły się wystawy uniwersalne i światowe, których początki datuje się na połowę XIX w.⁴ Wydarzenia te dawały możliwość prezentacji osiągnięć technicznych⁵ i potęgi poszczególnych państw. Później ich celem stała się też ekspozycja dorobku kulturalnego⁶, naukowego i technologicznego krajów i narodów świata. Igrzyska olimpijskie ery nowożytniej rozpoczęły się w 1896 r. w Atenach i niosły ze sobą przesłanie pokoju, zjednoczenia ponadnarodowego, sportowej rywalizacji i krzewienia kultury fizycznej. Z czasem nabrały ogromnego znaczenia medialnego i komercyjnego, a ich organizacja wiązała się z dużymi inwestycjami nie tylko na terenie lokalizacji igrzysk (często w kilku miejscach), ale z przekształcaniami całych miast. Wystawy ogrodnicze, zapoczątkowane w latach 60. XX w.⁷, przyczyniły się do ochrony, tworzenia i rozwijania struktur zieleni miejskiej, a projekty ESK, choć zainicjowane dopiero w połowie lat 80., bardzo szybko stały się katalizatorem powstawania ważnych obiektów architektonicznych w centrach miast oraz stymulatorem życia kulturalnego, a nawet kształtowania tożsamości miast.

Analiza historii Wielkich Projektów Kulturalnych dowodzi, że cele, efekty i skala tych wydarzeń ewoluują wraz ze zmianami priorytetów cywilizacyjnych. Ewolucję WPK można podzielić na następujące etapy⁸:

- do końca lat 30. XX w. WPK były wydarzeniami wywierającymi tymczasowy i nie w pełni zaplanowany wpływ na strukturę urbanistyczną. Pierwsze wystawy organizowano na istniejących terenach parkowych, zwykle w centrum miasta (27%)⁹ lub na ówczesnych peryferiach (78,4%), w celu stworzenia załączka nowej, reprezentacyjnej dzielnicy¹⁰;
- od lat 40. do początku lat 90. XX w. WPK przygotowane były na dużą skalę i wykorzystywane jako narzędzie przeobrażeń urbanistycznych, zwłaszcza w procesach ekspansji przestrzennej miast. Tereny WPK lokalizowano często na peryferiach, aby przyspieszyć

⁴ Pierwsze wystawy międzynarodowe odbywały się w II poł. XVIII w. w Londynie (1751 r.) i Paryżu (1798, 1802). Jednak za pierwszą, wielką wystawę światową uznaje się tzw. *Great Exhibition* w Londynie (1851 r.).

⁵ Najbardziej znanym przykładem jest budowa wieży Eiffla w Paryżu na wystawę światową w 1889 r.

⁶ W 1937 r. na wystawie światowej w Paryżu zaprezentowano obraz P. Picassa *Guernica*.

⁷ Początki wystaw ogrodniczych przypadają na koniec XVIII w., jednak dopiero od powstania AIPH (1948) formalnie określono kategorie wystaw, a wystawy ogrodnicze datuje się od 1960 r., kiedy to odbyła się *Floriada* w Rotterdamie.

⁸ Propozycja podziału wg A. Biedermann ze względu na główne cele WPK na podstawie: [8, 15].

⁹ np. wystawy w Paryżu w latach: 1855, 1867, 1878, 1889, 1900.

¹⁰ np. wystawa Londynie w 1862 r. dała początek dzielnicy muzeów w Kensington, a w Chicago w 1893 r. umożliwiła zagospodarowanie wybrzeża jeziora Michigan.

- rozwój miasta w pożądanym kierunku, dzięki nowej infrastrukturze technicznej, komunikacyjnej i usługowej. Po II wojnie światowej coraz częściej wykorzystywano WPK w procesach rewitalizacji śródmieść, terenów poprzemysłowych i portowych;
- od lat 90. WPK organizowane są na ogromną skalę (zwłaszcza Expo i olimpiady) i wykorzystywane w celu przeobrażeń struktury funkcjonalno-przestrzennej miast, rewitalizacji i aktywizacji społecznej oraz marketingu i promocji miasta na arenie międzynarodowej.

3. Lokalizacja WPK na terenach nadwodnych – dziedzictwo architektoniczne i urbanistyczne

Tereny nadwodne były chętnie wybierane jako obszary lokalizacji WPK z uwagi na ich potencjał ekspozycyjny i atrakcyjność rekreacyjną. W rejonach frontów wodnych zlokalizowanych było: 66,7% wszystkich wystaw światowych i międzynarodowych, 100% wystaw ogrodniczych, 88,9% letnich i 72,7% zimowych igrzysk olimpijskich oraz 70,5 % projektów ESK.

Przed II wojną światową inwestycje na terenach nadwodnych wiązały się często z ochroną przed powodzią, usprawnieniem komunikacji i transportu wodnego, jak to miało miejsce w **Liege**, gdzie w ramach przygotowań do wystawy w 1930 roku zbudowano wały przeciwpowodziowe, most Coronmeuse i uregulowano bieg Mozy.

Procesy reurbanizacji i rewitalizacji frontów wodnych rozpoczęły się w II połowie XX w., wraz z relokacją funkcji portowych z obszarów śródmiejskich na peryferia¹¹. Uwolnione w ten sposób tereny wymagały nie tylko adekwatnego zagospodarowania, ale też kształtowania nowej tożsamości¹², do czego z powodzeniem wykorzystywano różne typy Wielkich Projektów Kulturalnych, co ilustrują poniższe przykłady.

Teren Wystawy Uniwersalnej w **Montrealu** (1967) obejmował 400 ha terenów portowych nad rzeką Saint-Laurent, na powiększonej wyspie Île Sainte-Hélène i dwóch nowoutworzonych wyspach. Organizacja wystawy wiązała się z wielkimi inwestycjami w infrastrukturę, m.in. zbudowano port jachtowy, nowe mosty i kolejkę miejską. Wydarzenie to stało się symbolem radykalnej transformacji krajobrazu, osiągniętej w wyniku organizacji WPK [14].

Przygotowania do ESK w 1990 r. w **Glasgow** [6] wpiły się w proces rewitalizacji terenów portu rzeczno-zlokalizowanego na rzece Clyde, transformacja tych obszarów była kontynuacją przemian zrealizowanych przy okazji organizacji Glasgow Garden Festival w 1988 r. W latach dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku, nadbrzeżne apartamenty zaczęły się pojawiać w Lancefield Quay na północnym brzegu rzeki Clyde, dawny General Terminus Quay na południowym brzegu i Clyde Auditorium (zaprojektowane przez N. Foster) otwarte w SECC w 1997¹³.

¹¹ Proces ten, zapoczątkowany przez Stany Zjednoczone projektem Inner Port w Baltimore w 1963 roku, kontynuowały kolejne miasta: Boston, Toronto (Harbourfront, 1972), Nowy Jork (Battery Park City, 1979), Vancouver (Grandville Island, 1979), Rotterdam (Kop van Zuid, od 1987), Londyn (Docklands, od 1981 r.) i wiele innych [4]. Szerzej: [12, 13].

¹² Np. kształtowanie nowej tożsamości Rotterdamu w procesie rewitalizacji Kop van Zuid i zagospodarowania brzegów Mozy [11].

¹³ Szerzej: [7] oraz http://en.wikipedia.org/wiki/Glasgow_Harbour [dostęp. 01.2014].

W ramach przygotowań do Olimpiady w 1992 r. w **Barcelonie** zmieniono postindustrialny obszar Parc de Mar w Wioskę Olimpijską, stworzono przystań jachtową i zabudowę Port Vell oraz przekształcono infrastrukturę komunikacyjną, w wyniku czego miasto uzyskało połączenie z plażą na odcinku 5,2 km oraz nową, atrakcyjną, nadmorską przestrzeń publiczną [10].

W **Antwerpii** projekt ESK 1993 wpisano w plan rewitalizacji centrum miasta w ramach programu „Stad aan de Stroom” (Miasto i Rzeka). Rewitalizacja objęła dziewiętnastowieczną zabudowę dzielnicy nad rzeką Scheldt, tworząc kulturalny kwartał. Powiększono strefę wyłączoną z ruchu samochodowego, odrestaurowano fasady i place publiczne.

W **Kopenhadze** (ESK 1996) w dawnym portcie Holmen skoncentrowano ośrodki kulturalne: Narodowe Centrum Filmowe, nowe Centrum Architektury, Bibliotekę Narodową (proj.: Schmidt Hammer Lassen Architects) i Operę (proj.: H. Larsen), która stała się nowym symbolem miasta. Inwestycje te wpisały się w szerzej zakrojony plan rewitalizacji wybrzeża.

W **Salonikach** (ESK w 1997) rozbudowano centrum miasta nad samym brzegiem morza (dawny Port Authority i Army Camp), przebudowano pięć magazynów portowych na przestrzeń dla muzyki, teatru i wystaw, zainicjowano powstanie Muzeum Wody.

Przy okazji EXPO'1998 w **Lizbonie** prace objęły rewitalizację obszaru przemysłowego nad brzegiem Tagu, na którym stworzono Park Narodów oraz Expo City [10].

Przygotowania do ESK'2001 w **Rotterdamie** zintensyfikowały rewitalizację dawnych terenów portowych Kop van Zuid (m.in. otwarto Teatr Nowy Luxor) oraz przekształcenia i aktywizację nabrzeża Boompjes.

Projekt ESK w **Graz** w 2003 r. zaowocował budową Muzeum Sztuki Nowoczesnej – Kunsthau (proj.: P. Cook i C. Fournier), które stało się ikoną miasta, oraz Murinsel – pływającej platformy ze stali i szkła na rzece Mur (proj.: V. Acconci). Dzięki tym ośrodkom dzielnica Lend-Gries, zaniedbana dotąd część miasta, stała się kulturalnym i turystycznym centrum, a tereny wzdłuż brzegów rzeki Mur zostały ożywione.

W **Liverpoolu** w ramach ESK'2008 zrewitalizowano Kings Waterfront, lokalizując tam Echo Arenę (proj.: Wilkinson Eyre architects), Mann Island, Museum of Liverpool (otwarte w 2011r. proj.: 3XN) oraz Cruise Liner Terminal, tworzące nową nadwodną sylwetę miasta. Rozpoczęto prace nad Muzeum Transportu (proj. Z. Hadid), choć ostatecznie zostało ono ukończone w 2011 r. Obecnie stanowi jedną z najważniejszych atrakcji turystycznych miasta. Rewitalizacja w Liverpoolu spotkała się z uznaniem RIBA¹⁴ i jest przykładem wykorzystania szansy, jaką dają WPK dla przekształceń miejskiej przestrzeni publicznej w strefie frontów wodnych. Był to największy w pierwszej dekadzie XXI w. projekt rewitalizacji centrum miasta w Europie [5].

¹⁴ AECOM's Design + Planning practice has won the UK's 2010 RIBA CABE Public Space Award for its regeneration of the Pier Head and Canal Link in Liverpool. The award is organised by the Royal Institute of British Architects with the Commission for Architecture and the Built Environment. Source: <http://www.aecom.com/vgn-ext-templat-ing/v/index.jsp?vgnextoid=e38ae3560fe7b210VgnVCM100000089e1bacRCRD&vgnnextchannel=74a37293eb45421VgnVCM100000089e1bacRCRD> [access: 01.2014].

Organizacja EXPO Zaragoza'2008 w **Saragossie** umożliwiła transformację brzegów rzeki Ebro i zagospodarowanie zakola Ranillas¹⁵, gdzie zlokalizowano teren wystawy i utworzono Park Wody (proj.: I. Alday, M. Jover). Inwestycje towarzyszące EXPO objęły znaczną część miasta i przyczyniły się do poprawy struktur zieleni wzdłuż cieków i infrastruktury komunikacyjnej miasta. WPK stał się też katalizatorem procesu rewitalizacji terenów pokolejowych w centrum miasta, na których ma powstać dzielnica Milla Digital.

W **Linz** w ramach ESK 2009 r. przebudowano część północnego brzegu Dunaju, gdzie powstało Ars Electronica Center (proj.: Treusch Architecture).

Letnie Igrzyska Olimpijskie w **Londynie** w 2012 roku diametralnie zmieniły wizerunek czterech gmin: Newham, Hackney, Waltham Forest i Tower Hamlets położonych nad Rzeką Lea we Wschodnim Londynie. Park Olimpijski o powierzchni 2,5 km² obejmował wioskę olimpijską i wiele spektakularnych obiektów sportowych (m.in. Aquatics Centre – proj. Z. Hadid), które po zakończeniu igrzysk zostały częściowo rozebrane lub relokowane.

Expo w **Yeosu** w 2012 r. odbyło się na terenach portowych przekształconych w Expo Marine Park¹⁶, a nawodne tereny wystawy ogrodniczej planowanej w **Almere** w 2022 r.¹⁷ są elementem strategii ekspansji miasta na obszary akwenu IJmeer.

W ramach ww. przykładów rewitalizacji i zagospodarowania frontów wodnych możemy wyróżnić dwie podstawowe tendencje: 1) całkowite przekształcenie struktury funkcjonalnej i przestrzennej dużych terenów poprzemysłowych oraz 2) przekształcenia „punktowe” zmieniające wizerunek nadbrzeży, dzięki lokalizacji ośrodka centrotwórczego – rozpoznawalnej ikony miasta. W niektórych przypadkach występowały one jednocześnie. Zawsze towarzyszyła im radykalna zmiana percepcji terenów nadwodnych przez mieszkańców miasta i turystów. Tereny dotąd zdegradowane i omijane w wyniku przekształceń związanych z WPK stały się nowymi wizytówkami miast.

Nie wszystkie przekształcenia terenów WPK można ocenić jednoznacznie pozytywnie z perspektywy czasu i transformacji poglądów na priorytety rozwoju miast. Praktycznie do końca XX w. nie uwzględniano skutków środowiskowych¹⁸ wielkich inwestycji w dolinach rzek i na wybrzeżach. Przekształcenia miały i nadal mają też negatywne skutki społeczne¹⁹.

Nierzadko też chęć zademonstrowania możliwości technicznych, aspiracji i prestiżu miasta była powodem przeskalowania inwestycji i trudności w późniejszym zagospodarowaniu

¹⁵ Szerzej: [2].

¹⁶ Szerzej: <http://www.rtve.es/alacarta/videos/documentales-culturales/expo-yeosu-2012/1495326/>

¹⁷ Szerzej: oficjalna strona organizatora Wystawy Ogrodniczej w 2022 r. w Almere – <http://floriade.almere.nl/en/> [dostęp: 01.2014].

¹⁸ Pierwsza dyrektywa regulująca kwestie ocen oddziaływania na środowisko w UE powstała w 1985 r. – Dyrektywa Rady 85/337/EWG z dnia 27 czerwca 1985 r. w sprawie oceny skutków wywieranych przez niektóre przedsięwzięcia publiczne i prywatne na środowisko naturalne.

¹⁹ Np. przekształceniom wybrzeża w Soczi (ZIO 2014), a także Rio de Janeiro (LIO 2016) towarzyszą procesy gentryfikacji, wysiedlane są duże grupy ludności, wzrasta wartości nieruchomości oraz czynszów.

i utrzymaniu ogromnych obiektów (np. LIO w Amsterdamie 1928²⁰, Expo w Sewilli 1992²¹). Zbyt duży rozmach inwestycyjny, nieoparty dokładną analizą ekonomiczną z uwzględnieniem czynników politycznych i makroekonomicznych oraz strategii trwałego rozwoju, bywał przyczyną bankructwa wydarzeń (np. Expo² 1984 w Louisianie) lub długoletnich problemów finansowych miasta (np. LIO w Atenach w 2004²²). Szczególnie od 2001 r. niebezpieczeństwo ataków terrorystycznych w trakcie WPK stanowi duży problem organizacyjny i finansowy.

4. Niematerialne, kulturowe dziedzictwo WPK

Wielkie Projekty Kulturalne służą popularyzacji nauki, techniki, kultury i sportu, inicjują nowe trendy i niosą nowe idee-przesłania, którym poświęcone są wystawy, igrzyska i wydarzenia kulturalne organizowane w ramach ESK. Myśl przewodnia obchodów nierzadko decyduje o wyborze kandydatury danego miasta. Staje się nie tylko wyznacznikami kierunków rozwoju miasta-organizatora, ale kształtuje cywilizacyjne zasady i wartości, którym ten rozwój powinien być podporządkowany.

Analizując tematykę wody, warto zwrócić uwagę na ewolucję poglądów na temat jej roli i wykorzystania. Poglądy te, w formie haseł przewodnich WPK, były nie tylko eksponowane na wystawach i towarzyszących im konferencjach, ale miały wpływ na globalną politykę rozwoju miast i stosunek do środowiska naturalnego. Lokalnie zaś zaowocowały zmianami w podejściu do kształtowania ekosystemów miejskich i transformacji obszarów wodnych i nadwodnych.

Pierwsze wystawy, tematycznie związane z wodą, prezentowały zdobycze kolonialne²³, możliwości wykorzystania wody w transporcie, przemyśle i obronności, sztukę nawigacji i technikę wodną²⁴. Dopiero od lat 70. XX w. akwenty postrzega się jako cenne ekosystemy, które powinny podlegać ochronie. Świadczą o tym WPK organizowane przez miasta położone na wybrzeżach mórz i oceanów: Międzynarodowa Wystawa Oceanów na **Okinawie** z 1975 r. pt. „The sea we would like to see”²⁵, ESK w **Lizbonie** w 1998 r.

²⁰ Przy okazji Letniej Olimpiady w 1928 r. w Amsterdamie zlokalizowano główny stadion i inne obiekty sportowe na terenach bagiennych w południowej części miasta. Powstała wtedy pływalnia została rozebrana rok po olimpiadzie z powodu błędów w konstrukcji i osiadczenia fundamentów.

²¹ Po zakończeniu Expo większa część obszaru wyspy Cartuja pozostała niezagospodarowana przez następną dekadę. Miasto miało trudność z wchłonięciem nowopowstałej infrastruktury, gdyż ta tworzyła enklawę odseparowaną od reszty miasta.

²² Znacząca część nowopowstałej infrastruktury nie znalazła użytkowników po zakończeniu LIO, a koszty utrzymania obiektów obciążają budżet publiczny.

²³ Np. wystawa w Antwerpii w 1930 r. poświęcona zdobyczom kolonialnym, morzu i sztuce flamandzkiej – Exposition Internationale, Coloniale, Maritime et d' Art Flamand.

²⁴ Np. Międzynarodowa wystawa techniki wodnej (Exposition internationale de la technique de l'eau) w Liege w 1939 r.

²⁵ Tematyka wystawy dotyczyła technologii oceanograficznych, życia mórz i oceanów, aquakultury. Po zakończeniu Expo tereny zostały przekształcone w Okinawa Commemorative National Government Park, znany również jako Ocean Expo Park. źródło: http://en.wikipedia.org/wiki/Expo_%2775 [dostęp: 01.2014].

pt. „Oceans, a Heritage for the Future” czy Expo’2012 w **Yeosu** (Korea Pd.) pt. „The Living Ocean and Coast”, gdzie spisano deklarację z Yeosu o ochronie oceanów. Poszanowanie i racjonalne wykorzystanie ograniczonych, a bezcennych zasobów naturalnych wody było tematem Expo’1984 w **Louisianie**²⁶ oraz Expo’2008 w **Saragossie**²⁷. Oprócz materialnego dziedzictwa w postaci, dzieł architektury nadwodnej, Parku Wody i przekształceń doliny rzeki Ebro, efektem wystawy EXPO Zaragoza’2008 była popularyzacja idei zrównoważonego rozwoju i sformułowanie Karty z Saragossy dotyczącej zrównoważonego użytkowania wody.

Wiele wydarzeń organizowanych w ramach WPK ma charakter tymczasowy, ale dzięki ogromnej sile medialnego przekazu i rosnącej liczbie publiczności²⁸, wydarzenia te nabierają światowego rozgłosu. Przyczyniają się tym samym do wzrostu prestiżu miast-organizatorów, popularyzacji przyświecających im idei oraz aktywizacji i zmiany wizerunku terenów stanowiących miejsca lokalizacji WPK, w tym obszarów nadwodnych. Szczególne znaczenie dla rozwoju i promocji kultury oraz przemysłu kreatywnego w miastach europejskich mają projekty ESK²⁹. Przykładowo podczas ESK’1991 w **Dublinie** wydarzenia kulturalne odbywały się w Arts Centre na południowym brzegu rzeki Liffey, a w **Krakowie** podczas ESK’2000 m.in. na bulwarach nadwiślańskich. Jednym z projektów w ramach ESK w 2001 r. w **Rotterdamie** była lokalizacja sztuki w publicznych przestrzeniach nadwodnych w ramach *Rotterdam Waterproject* oraz wystawy, instalacje i happeningi na nabrzeżu De Boompjes. Wydarzenia kulturalne w ramach ESK w **Cork** w 2005 r. koncentrowały się na brzegach Lee River. **Stavanger** – norweski port na wybrzeżu Morza Północnego organizował obchody ESK’2008 pod hasłem „Otwarty Port”³⁰. Koncepcja nawiązywała nie tylko do geograficznego położenia miasta i jego otwarcia na wodę, ale również do otwartości na różnorodność idei i kultur Europy, a wydarzenia rozproszone były na wybrzeżach, w portach i pobliskich latarniach morskich. Podczas ESK’2011 w **Turku** część wydarzeń kulturalnych odbywała

²⁶ „The World of Rivers–Fresh Waters as a Source of Life.” (Świat rzek – słodka woda jako źródło życia).

²⁷ „Agua y desarrollo sostenible” (Woda a zrównoważony rozwój).

²⁸ Wg badań A. Biedermann najliczniejszą publiczność gromadzą wystawy światowe i międzynarodowe (do najliczniej odwiedzanych należały: Expo Shanghai’2010 – 73 mln osób w ciągu 6 miesięcy, Expo Osaka’1970 – 64,2 mln/6 mies., wystawa w Paryżu w 1900 r. – 50,8 mln/7 mies.) oraz igrzyska olimpijskie. Do lat 70. XX w. LIO gromadziły śr. 2,2 mln widzów, od olimpiady w Moskwie w 1980 r. i Los Angeles w 1984 r. (5,3 mln) liczba publiczności stale rośnie: w Sydney w 2000 r. – 6,7 mln, w Pekinie w 2008 r. – 7 mln, a w Londynie w 2012 r. – 7,7 mln widzów. Rośnie też liczebność publiczności telewizyjnej (LIO w Londynie w 2012 r. obejrzało 6 mld ludzi!). Wyraźnie wzrasta też liczba krajów uczestniczących w wystawach i igrzyskach.

²⁹ Europejską Stolicą Kultury (ESK) zostaje miasto desygnowane przez Unię Europejską na okres jednego roku, podczas którego ma szansę zaprezentować swój dorobek kulturalny i cele strategiczne związane z kulturą. Źródło: University Network of the European Capitals of Culture, <http://www.uneccc.org/htmls/history1.html> [dostęp: 01.2014].

³⁰ Myśl przewodnia Stavanger’2008 – „Open Port” – w jej angielskim znaczeniu może być rozumiana, jako „an open harbour” (otwarty port), jak również w norweskim znaczeniu – jako „otwarta brama” – otwartość na świat. Region i jego mieszkańcy wydają się bardzo otwarci na sztukę, idee i nowe możliwości. Szerzej: <http://en.wikipedia.org/wiki/Stavanger> [dostęp: 01.2014].

się na wybrzeżu Bałtyku oraz nad rzeką Aurą³¹. Tam też przeprowadzono akcje służące poprawie stanu zieleni, takie jak publiczne sadzenie tulipanów oraz drzewek czereśniowych.

W ostatnich latach Europejskie Stolicy Kultury stały się motorami napędzającymi rozwój gospodarczy i rewitalizację miast. Mimo iż program wydarzeń kulturalnych zamyka się w trakcie 12 miesięcy, efekty ekonomiczne, turystyczne i marketingowe odczuwalne są przez wiele kolejnych lat. Wg LabforCulture³² wpływ ESK na rozwój sektora kulturalnego miast obejmuje następujące parametry:

- **ekonomiczne:** m.in. zdolność sektora kultury do wytwarzania miejsc pracy, wpływ na ekonomiczną strukturę miasta, publiczne i prywatne inwestycje w odnawianie przestrzeni publicznej i modernizację ośrodków kultury, prywatne fundusze na konsumpcję kulturalną, publiczne nakłady na programy kulturalne, inwestycje w zaplecze kulturalne, przyciągnięcie inwestorów, długofalowy wpływ na cały region i gospodarkę narodową;
- **turystyczne:** m.in. udział turystyki w lokalnej gospodarce, rozwój polityki turystycznej, wpisanie miasta na listę najpopularniejszych celów turystycznych, profil turystów związanych z ESK i ich finansowa kontrybucja;
- **marketingowe:** m.in. oddźwięk medialny, poprawa lub zmiana wizerunku miasta, tworzenie długotrwałego wizerunku miasta i jego kultury, marketing miasta (i miejsca), partycypacja kulturowa;
- **infrastrukturalne:** długotrwały rozwój infrastruktury kulturalnej, stymulacja i transformacja rozwoju miasta, rozwój nowej jakości projektowania miasta.

5. Podsumowanie

Wielkie Projekty Kulturalne mają znaczący i długofalowy wpływ zarówno na kształtowanie wartości cywilizacyjnych o wymiarze globalnym, jak i lokalne strategie rozwoju miast. Zmiany funkcjonalno-przestrzenne, wizerunkowe i gospodarcze obejmują nie tylko miejsca lokalizacji WPK, ale bardzo często przekształcenia urbanistyczne poza tymi terenami (44,8% przypadków), przekształcenia struktur zieleni całych miast lub dzielnic (40,9% przypadków) oraz znaczące inwestycje infrastrukturalne (głównie w infrastrukturę komunikacyjną – 53,0% przypadków).

Niosą też ze sobą znaczne ryzyko inwestycyjne. Z tego względu skala przedsięwzięć powinna być poddana obiektywnej analizie ekonomicznej, obejmującej bilans kosztów i korzyści (bezpośrednich i pośrednich, krótko- i długoterminowych), a sposób zagospodarowania i funkcje terenów i obiektów pozostałych po WPK należy uwzględnić w strategii i planach rozwoju miasta.

³¹ Źródło: European Capital of Culture Turku 2011. Final report of the Turku 2011 Foundation about the realization of the Capital of Culture year. June 2012 – http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc/ecoc/turku_en.pdf [dostęp: 01.2014].

³² LabforCulture jest inicjatywą partnerską Europejskiej Fundacji Kultury. Źródło: Lidia Varbanova, Mapa badań naukowych na temat wpływu Europejskich Stolic Kultury na niezależny sektor kulturalny, <http://www.labforculture.org/pl/materia%C5%82y-badawcze/zawarto%C5%9B%C4%87/badania-w-centrum-zainteresowania/europejskie-stolice-kultury/mapa-bada%C5%84> [dostęp: 01.2014].

Do najbardziej spektakularnych przekształceń obszarów nadwodnych przyczyniły się następujące Wielkie Projekty Kulturalne:

- a) wystawy EXPO w: Montrealu (1967), Vancouver (1986), Brisbane (1988), Sewilli i Genui (1992), Saragossie (2008), Szanghaju (2010);
- b) igrzyska olimpijskie w: Barcelonie (1992), w Londynie (2012), Soczi (2014);
- c) wystawy ogrodnicze w: Liverpoolu (1984), Amsterdamie (1982);
- d) projekty ESK w: Kopenhadze (1996), Liverpoolu (2008), Graz (2003).

Na przełomie XX i XXI w. (w latach 1992–2012) na terenach nadbrzeżnych odbyło się 83,3% wystaw światowych i międzynarodowych, 100 % wystaw ogrodniczych, 66,7 % letnich i 100% zimowych igrzysk olimpijskich oraz szereg wydarzeń kulturalnych w 69,2% miast noszących tytuł ESK. Można zatem wnioskować, że przekształcenia frontów wodnych odgrywają istotną rolę w strategiach rozwoju miast, a rola wody w mieście nie ogranicza się do zaspokajania potrzeb bytowych i przemysłowych, ale jest wyznacznikiem jakości środowiska miejskiego i nośnikiem wartości kulturowych.

ARTUR JASIŃSKI*

CITIES AND WARS OF THE FUTURE – PART II

MIASTA I WOJNY PRZYSZŁOŚCI – CZĘŚĆ II

Abstract

In previous article under the same title [10] it was stated that nowadays two parallel processes are observed: the urbanization of wars and the militarization of cities. Future wars will be waged in cities; civilians and urban infrastructure will become the main assets of war. Rich cities of the North will be the target of terrorist attacks, whilst overcrowded and fallen cities of the South will be the main theatre of military operations. In the second part, relations between war and urban science, urbanization and suburbanization will be discussed. The example of Israel will show that the process of urbanization, apart from its traditional defense role, can develop into an offensive role – becoming a weapon of territorial conquest and a way to control a hostile population.

Keywords: urbanization, war, conflict

Streszczenie

W pierwszej części niniejszego artykułu [10] dowodzono, że jesteśmy obecnie świadkami dwóch równoległych procesów: urbanizacji wojny i militaryzacji miast. Wojny przyszłości będą toczone w miastach, a ludność i cywilna infrastruktura będą ich podstawowym zasobem. W wizjach przyszłych konfliktów zbrojnych bogate miasta Północy postrzegane są zazwyczaj jako cele ataków terrorystycznych, a przeludnione i podupadłe miasta Południa jako teatr działań wojennych. W drugiej części artykułu omówiono relacje, jakie istnieją pomiędzy wojną a współczesną urbanistyką, oraz globalnymi procesami urbanizacji i suburbanizacji. Na przykładzie Izraela wskazano, że urbanizacja, oprócz przypisywanych jej tradycyjnie funkcji obronnych, może przybrać też charakter ofensywny – stać się narzędziem podboju terytorialnego i kontroli populacji uznanej za wroga.

Słowa kluczowe: urbanizacja, wojna, konflikt

* D.Sc. Ph.D. Arch. Artur Jasiński, Faculty of Architecture and Fine Arts, Kraków Andrzej Frycz Modrzewski University; Artur Jasiński i Wspólnicy Biuro Architektoniczne.

1. War and the Theory of Urbanism

Many science disciplines focus on research concerning relations between cities, wars and armed conflicts. Obviously, this subject belongs first to practitioners and theorists of military thought. The manual for the US armed forces: *Joint Urban Operations*, published in 2009, is a bulky volume that looks like a scientific dissertation: it contains numerous references to the history of urbanism and analyses of contemporary urbanization processes. The bibliography itself consists of over a hundred and thirty references. In the introduction to the manual one can read: “Urban warfare, fighting in cities, war in complex terrain. To the casual observer, the words seem detached, almost pristine. However, the words are strikingly real to military professionals who have seen images of great destruction and excessive casualties in cities such as Berlin, Stalingrad, Hue and Beirut. Urban warfare, a subject that many military professionals would prefer to avoid, is still with us. Moreover, it may be the preferred approach of future opponents” [21, p. I-1].

Modern wars are also an area of interest of social sciences, in particular sociology [1, 2, 13, 16], and the new, rapidly developing area of research on security [23], and, last but not least, geography [8, 9]. It is Stephen Graham who coined such terms as *New Military Urbanism* and *Urban Geopolitics*. Interestingly, planners and architects rarely deal with this subject; they rather prefer to focus on positive examples of their professional activity, such as beauty, spatial order, sustainable development, local context etc. The world of urban science eagerly separates issues of war and peace; just as the world of architecture conceals the military role of civilian structures. Architects like to consider themselves builders rather than destroyers. And yet war and peace are the obverse and the reverse of politics; construction depends on deconstruction; building on destruction. “The city, the *polis*, is constitutive of the form of conflict called war, just as war is itself constitutive of the political form called the city” [22, p. 5].

The theory of urban science usually highlights the defensive nature of cities: “from the very beginning of humanity, throughout the millenniums that followed, a wide variety of skills (in defending against the enemy) have constantly accompanied human development” [3, p. 11]; “the history of building cities provides many examples which show that security is a fundamental category of urban planning” [14, p. 17]. But fortified cities, strongholds and fortresses, built on conquered areas also played strictly offensive roles. Lewis Mumford argues that – contrary to what is generally believed – wars were not born with the emergence of humanity. Wars were born with the emergence of cities. War and domination, rather than peace and co-operation, were the foundations of development of an ancient town – the *polis*. It is the city that was the centre from which royal aggression radiated. Tribal fights with a limited number of victims were replaced by municipal institutions aimed at mass destruction and extermination of the enemies – which by the way were usually neighbouring cities. The wealth and loots which cities accumulated were natural targets. A constant cycle of war and destruction often thwarted assets that the city offered its residents: participation

in a community and division of labour. "No matter how many valuable functions the city has furthered, it has also served, throughout most of its history, as a container of organized violence and transmitter of war" [12, p. 42-46].

In addition to ensuring people decent living standards, access to sunlight, fresh air and green spaces, sources of modernist urbanism stemmed from the need to provide security. An ideal city – Le Corbusier's *Ville Radieuse* – which consisted of detached towers set along broad streets and within gardens, was conceived to ensure the protection of its residents against air bombing and gas attacks. Dispersed development was aimed to prevent the spreading of firestorm caused by bombing, to which the dense development of the 19th century city fell easy prey. However, for implementation of large modernist projects entire quarters of the city were to be demolished and its traditional layout and urban form destroyed. The Second World War created opportunity for modernists, as many cities lay in ruins, so empty fields were easier to redesign and redevelop. Many cities fell victims to these type of projects. Josif Brodski stated bluntly that the post-war sect of architects "damaged European cities more than the Luftwaffe itself" [4, p. 16].

2. War and Modern Urbanism

In conventional wars of the industrial era, including the First and Second World Wars, vast areas were needed for mechanized armies to fight: battlefields for tanks and artillery, seas for the Navy and air space for the aircrafts. Cities also fell victims to the actions of war: blanket bombing to deter the enemy (Dresden, Hamburg), retaliation for the heroic defense (Stalingrad) or revenge for an uprising (Warsaw). Dropping nuclear bombs on Hiroshima and Nagasaki was an extreme form of military terror aimed against civilian targets. As a result of these attacks, military planners became aware of the power of nuclear weapons and the Cold War arms race began. In the era of mutual deterrence, the entire space surrounding Earth became a battlefield, whilst cities were kept hostages as targets threatened by nuclear attacks. Under the cover of modernization, the defensive functions of urban planning were concealed, with dispersed development and anti-nuclear shelters built under most of the newly constructed buildings. In those times, architects were required to obtain permits from local civil defense commandants for their projects, and such terms as anti-nuclear shelters, 1st and 2nd grade fallout shelters, and deactivation chambers entered the profession's vocabulary.

One of the strategic tools conceived to limit the effects of nuclear strike was the US plan to build interstate motorways (*National System of Interstate and Defense Highways*) implemented in the 1950s and the mass-scale government-sponsored development of single-family suburban housing. Wide roads were aimed to facilitate fast evacuation of workers and residents of inner centre areas, whilst dispersed individual housing developments would limit the numbers of civilian victims of an expected nuclear attack on the city. Rapid suburbanization was stimulated by state subsidies from the Federal Housing Administration and stirred by official propaganda, which raised fear of a nuclear attack among Americans [6, p. 93-109]. In this way military considerations underlay the process of suburbanization – which, as the American life-style and model of western culture spread all over the world, became one of the main challenges to modern urbanism.

The nuclear threat has not receded yet, but it is estimated that the outbreak of a global nuclear conflict is now less likely. The construction of anti-nuclear shelters has been discontinued and large cities have experienced a renaissance. As metropolises grow in size and power, the political and military control of the state over cities decreases. Informal towns which are not subject to any control whatsoever, have also rapidly developed. A new world order has emerged, in which supranational and extra-national actors have grown in importance; this includes global companies and supranational syndicates, non-governmental organizations, religious sects, people's militias, mob groups, gangs and terrorist networks. In the future this will lead to local urban conflicts – they will have a limited outreach but will be very violent [20, p. 262].

The decline of traditional capitalism has coincided with the shrinking role of the bourgeoisie and the links creating a traditional city able to solve internal tensions and clashes by peaceful means through its institutions and bodies [16, p. 33]. The middle class vanishes, whilst social stratification assumes a spatial dimension – ghettos of the poor and luxury enclaves – guarded estates behind walls are being built. The two worlds become more and more distant and hostile. Tensions and conflicts which cannot be solved through negotiation are growing. Outlaw districts such as slums, favelas and *les banlieues* emerge. Terrorists now look like the police (Mumbai 2008, Oslo 2011), whilst the police begin to look like heavily armed military units with their machine guns, sniper rifles, armoured vehicles and battle helicopters. The most important buildings in the city are bomb-proof, visible or invisible fortifications form barriers in the streets. The process of designing and building architectural structures is painstaking and time-consuming; the implementation of urban development projects is even more complex, so the spatial effects of the terrorist threat to the city's architecture and urban planning, in particular in the largest global metropolises, have only recently been observed [11].

3. Urbanization as an Offensive Weapon

Relations between modern war and urban planning can be best observed in Israel. There is no other country where military sector is tied so much with politics and economy, where needs of security dominate all aspects of everyday life.

Since the first wave of Jewish immigration to Palestine, at the turn of the 19th and the 20th centuries, architecture has played an important role in the building of Israeli society; a *fait accompli* policy through architectural projects was also always conducted. The popular Zionist slogan “we came to this land to build and be built”¹ reflected the pioneers belief that through the cultivation of soil and the founding of settlements they would not only shape their characters but they would also create inextricable ties between the new nation and its territory. The early 1920s saw the first clashes between Jewish settlers and the local people. The dreams of leftist founders of the Zionist movement of peaceful cohabitation of the Jewish and the Arab nations did not come true. On 15 June 1920, Hagana (Defence) – an armed organization aimed at ensuring the protection of the colonists – was set up at

¹ “We came to Eretz [this land] to build it and be built” [14, p. 104].

the Kvutzat Kinneret. The first members of the Hagana were mostly kibbutzniks, who, apart from work, were supposed to defend their settlements. The symbolic image of the kibbutznik was a young man holding a rifle and a pick axe in his hands. Kibbutzes became fortified: agricultural farms turned into forts surrounded by barbed wire fences.

In 1936, a project to build prefabricated and fortified settlements serving as military posts, which could be transported on the site by trucks and assembled in one day, was conceived. The old Ottoman law which prohibited the demolition of illegally built houses if they were roofed was used. Fortified settlements were built on a square plan in which each side was 35 metres long. They consisted of a watchtower and four wooden barracks, surrounded by double wooden walls built from massive barks, which were filled on the spot with sand, stones and rock debris. In this way a palisade was built which protected the crew of forty people against gunfire. That design, named *Tower and Stockade* or *Wall and Tower* (Hebrew: *Homa Umigal*), was conceived by kibbutznik Sholmo Gur and Yohanan Ratner, an architect and Hagana officer. In the years 1936–1939, 57 such posts were built, which gradually transformed into larger settlements – kibbutzes or moshavot [15, p. 40-46].

Wall and Tower posts were built on remote borderlands, but in a way that it could always be seen from existing settlements, so the armed crews of the latter could come to the rescue in the event of danger. The crews of the posts communicated with each other using light signals. Small, prefabricated forts which could be built quickly, combined defensive and aggressive functions, ensuring effective supervision and control of newly developed areas. Their basic goal was territorial expansion. They created foundations of the network of settlements extending the future borders of the State of Israel. They became something like “Invasion Machines”, and their spectacular form of a tower surrounded by walls dominated the vast area. Zionist were so proud of their new invention that they displayed it at the *Eretz Israel* stand at the Paris World Exhibition in 1937.

During the war of independence in 1948, the Nahal military units were created to develop new areas on the borders of the state of Israel. That formation referred to the traditional ethos of the first pioneering settlers which cultivated land with a rifle at their side. This is why the sword and the plough featured on the unit’s emblem. People were recruited to Nahal at the age of 17. Young soldiers served either as armed guards at indicated kibbutzes or founded new settlements in border regions of Israel which were exposed to danger². The first kibbutz, Nahal Oz, was built in 1951 on the Negev Desert close to the Gaza. It is estimated that in the years 1951–1967 young Nahal soldiers set up about a hundred new settlements in borderland desert areas of Israel and helped to build many others [18, p. 159]. Nahal settlements, training camps and posts which initiated the colonization of the Jordan Valley and Negev have played and still play an important role in the Israeli defense system.

The strategy of offensive urbanization continues by building settlements on the tops of the West Bank hills. Gradually, the network of fortified settlements protected by military posts and connected by a system of roads and tunnels accessible only for Israeli vehicles, has been transformed into a permanent development structure surrounding the valleys inhabited by Palestinians. New settlements combined with a system of state-of-the-art military

² Temporary borders of Israel resulting from the ceasefire treaties, signed with neighbouring Arab countries after the War of Independence in 1949.

technology: sensors, radars and unmanned drones, ensure Israeli control and dominance over the Arab population, whilst Palestinian localities, surrounded by walls, fences and road barriers, look more and more like Bantustans known during the Apartheid era in South Africa. Israel has continued its colonization of the West Bank since the end of the six-day war in 1967. Currently, nearly half a million Jews live in West Bank settlements [18, p. 186]. Another important issue is the annexation of Arab land and the construction of new settlements around Jerusalem, in particular a large settlement or rather district known as Male Adumin or A-1, situated in the eastern – traditionally Arab – part of the city. The settlement has cut the territory of the Palestinian Autonomy into two separated enclaves: the northern with its capital in Ramallah and the southern with Hebron.

Sharon Rotbard, an Israeli architect, writer and critic, believes that within this functional dualism, in disguise of a civilian and defensive costume, in fact offensive functions became models for Israeli architecture, and in particular Israeli settlements on the West Bank. A fenced “settlement behind the wall” is archetypal form for Israeli development. The campaign to build “wall and tower” settlements as quickly as possible has also become a model of the Israeli practice of *fait accompli*, that is the rapid transformation of political ideas into construction projects, the appropriation of conquered territories by hastily constructed buildings and infrastructure, using a gamut of modern technological achievements, state-of-the-art production and organization methods and subduing architecture for hidden military functions [15, p. 50-54].

The progressive urbanization of the West Bank and areas around Jerusalem is the greatest obstacle to the peaceful solution of the Israeli-Palestinian conflict. Moreover, continuing development, and its growing territorial scope suggests that it is a planned colonization project, and that its ultimate goal is not peace with Palestinians but rather incorporation of Samaria and Judea to Israel (these territories are already considered by many Orthodox Jews as holy and unalienable parts of the land of Israel).

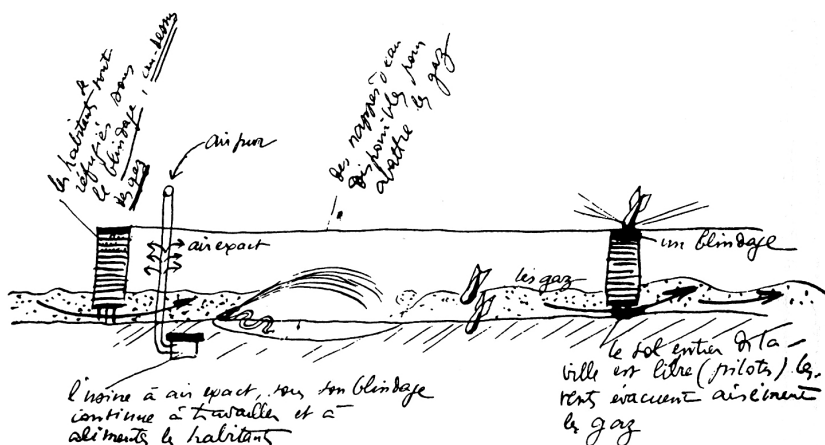
4. Power, Control, Territory – Visions of Cities and Wars of the Future

Pictures of Israeli settlements built on hilltops of the West Bank disturbingly recall the vision of the future city featured by the Los Angeles-based geographers: Michael J. Dear and Steven Flusty. According to them the post-modernist society will be split into two basic groups: *cybergeosie*, consisting of stock control package holders, managing directors and key members of the reduced staff of big companies, celebrities and a small number of artists and freelancers; and *protosurps*, a growing group of people without permanent employment, the global *surplus labour*, taking odd jobs, alienated from the world production process but still participating in consumption. The *cybergeosie* live in guarded and monitored, environmentally-friendly housing estates – *cyburbia*, situated on the hills around the city. The *cyburbia*, with their sports and leisure facilities, schools and cultural centres, will be connected by a teleintegration network served and monitored by citadels – corporate towers, controlling global latifundia. The space *in-beyond* will ensure cheap labour from a patchwork of various social groups, of which none can dominate another. This space will be provincial in terms of computer science, and served by basic telephone and telegraph systems,

monitored and, as needed, modified by disinformation channels, which will promote binding ideologies and opinions, create needs and dreams and give first need articles a symbolic value. At the same time it will be a sophisticated medium through which residents of the *in-beyond* space will see and understand the world which surrounds them. The authors coined the term *Postmodern Urban Condition* to describe this social and spatial system [5, p. 78].

This panoptical vision is indeed close to reality, as more and more people become redundant, their skills insufficient and their future foggy, depending only on the level of benefits. Social and racial segregation is usually accompanied by spatial segregation. Zygmunt Bauman argues that modern cities “are battlefields on which global forces and stubbornly local meanings and identities meet, clash, fight and seek a satisfactory, or at least supportable understanding”, where “all lines and borders are provisional and temporary, threatened with revision or deletion” [2, p. 112-113]. British General Rupert Smith, a former Commander of NATO in Europe, in his recently published book titled “The Utility of Force: The Art of War in the Modern World” argues that recently the paradigm of industrial war has been replaced by the paradigm of war of societies, where “battlefield is in every living room in the world as well as on the streets and fields of a conflict zone”, and “goals of fight are changing from the clear, absolute objectives of interstate industrial war to more malleable objectives important to individual societies, that are not states”, so it is people in the street and residents – who become the battlefield themselves – always and anywhere [19, p. 24-40].

Urbanized wars of the future will be fought not between countries but within societies. The domination over the urban population and the control of the city’s territory as the centre of power will be at stake. If leftist thinkers are right saying that the modern city has already become a battlefield on which global forces fight with local contents, then it should be added that urban planners and architects are officers and soldiers in this war, cleverly disguised as guardians of spatial order and pioneers of progress. Therefore such terms as conflict, chaos and destruction should be added to the basic vocabulary of urban planning and architecture, next to sustainable development, order beauty, and harmony.

III. 1. Le Corbusier, *Aircraft*, Abitare Segesta, Milan 1933, after: Graham 2004, p. 40

II. 1. Le Corbusier, *Aircraft*, Abitare Segesta, Milan 1933, za: Graham 2004, s. 40

III. 2. Settlement of “Tower and Wall” type, kibutz Nir-David, after: Gigal Magazine 1945, Wiki Commons

II. 2. Osiedle typu „wieża i mur”, kibuc Nir-David, Gigal Magazine 1945, za: Wiki Commons

III. 3. Settlement Har Homa at Jerusalem outskirts, at the first plan houses of Arabic Bethlehem, photo: author

II. 3. Osiedle Har Homa na przedmieściach Jerozolimy, na pierwszym planie zabudowa arabskiego Betlejem, fot. autor

III. 4. The Wall, Bethlehem, photo: author

II. 4. Mur, Betlejem, fot. autor

References

- [1] Bauman Z., *Spoleczeństwo w stanie oblężenia*, Wydawnictwo Sic!, Warsaw 2006.
- [2] Bauman Z., *Płynne czasy. Życie w epoce niepewności*, Wydawnictwo Sic!, Warsaw 2007.
- [3] Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warsaw–Kraków 2002.
- [4] Brodski J., *Znak wodny*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2010.
- [5] Dear M.J., Flusty S., *The Postmodern Urban Condition*, [in:] Featherstone, Lash 1999.
- [6] Farish M., *Another Anxious Urbanism: Simulating Defense and Disaster in Cold War America*, [in:] Graham S., 2004.
- [7] Featherstone M., Lash S. (Edit.), *Spaces of Culture. City – Nation – World*, SAGE Publications, London –Thousand Oaks – New Delhi 1999.
- [8] Graham S. (red.), *Cities, War and Terrorism*, Blackwell Publishing, Malden 2004.
- [9] Graham S., *Cities under Siege: The New Military Urbanism*, Verso, London 2010.
- [10] Jasiński A., *Miasta i wojny przyszłości*, Czasopismo Techniczne Architektura, Paper 1-A/2, Politechnika Krakowska, Kraków 2012.
- [11] Jasiński A., *Architektura w czasach terroryzmu. Miasto, przestrzeń publiczna, architektura*, Wolters Kluwer, Warsaw 2013.
- [12] Mumford L., *The City in History*, A Harvest Book, San Diego–New York–London 1989.
- [13] Münkler H., *Wojny naszych czasów*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004.
- [14] Rosenberg G., *Kraj utracony. Moja historia Izraela*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2011.
- [15] Rotbard S., *Wall and Tower*, [in:] Segal R., Weizman E., *A Civilian Occupation: the Politics of Israeli Architecture*, Verso, New York 2003.

- [16] Sassen S., *When City Itself Becomes a Technology of War*, Theory, Culture and Society. Vol. 27 (6), SAGE, Los Angeles-London-New Delhi-Singapore 2010.
- [17] Segal R., Weizman E., *A Civilian Occupation: the Politics of Israeli Architecture*, Verso, New York 2003.
- [18] Shoshan M., *Atlas of the Conflict Israel- Palestine*, 010 Publishers, Rotterdam 2010.
- [19] Smith R., *Przydatność siły militarnej. Sztuka wojenne we współczesnym świecie*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warsaw 2010.
- [20] Sorkin M., *Urban Warfare: A Tour of the Battlefield*, [in:] Graham S., 2004.
- [21] US Army Joint Publication, *Joint Urban Operations, 2009*, www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp3_06.pdf
- [22] Virillo P., *Desert Screen: War at the Speed of Light*, Continuum, London 2002.
- [23] Williams P.D., *Studia bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012.
- [24] Zuziak Z., *Kryterium bezpieczeństwa w urbanistyce współczesnej*, Technical Transactions, Paper 6-A/2011, Cracow University Technology Press, Kraków 2011.

Każde narzędzie właściwie użyte staje się bronią
Ani DiFranco

1. Wojna a teoria urbanistyki

Wiele dyscyplin naukowych podejmuje badania nad związkami współczesnych miast a wojnami i konfliktami zbrojnymi. Co oczywiste – strategią i taktyką walki w obszarach zurbanizowanych zajmują się przede wszystkim praktycy i teoretycy myśli wojskowej. Wydany w 2009 roku podręcznik amerykańskich sił zbrojnych zatytułowany „Joint Urban Operations” przypomina opasłą rozprawę naukową: wiele w nim odniesień do historii urbanistyki i analiz współczesnych procesów urbanizacyjnych, a sama bibliografia liczy ponad sto trzydzieści pozycji. We wstępie napisano: „Pojęcia takie, jak działania wojenne w terenie zurbanizowanym (*urban warfare*), walki uliczne (*fighting in cities*) czy wojna na terenie zabudowanym (*war in 'complex terrain'*) dla przypadkowego czytelnika mogą wydawać się obojętne, niemal nierealne. Jednak dla zawodowych żołnierzy pojęcia te są uderzająco prawdziwe, gdyż przywodzą na myśl obrazy ogromnych zniszczeń i wielkiej liczby ofiar wynikłe z działań zbrojnych prowadzonych w miastach, takich jak Berlin, Stalingrad, Hue czy Bejrut¹. Działania wojenne w terenie zurbanizowanym – coś, czego zawodowi wojskowi chcieliby zawsze unikać – są nadal prowadzone. Co więcej, to ten obszar, który wybierać będą nasi przyszli wrogowie”¹ [21, s. I-1].

¹ Wszystkie tłumaczenia z jęz. angielskiego: autor.

Współczesne wojny są także przedmiotem studiów nauk społecznych, a w szczególności socjologii [1, 2, 13, 16] i nowej, prężnie rozwijającej się dziedziny badań nad bezpieczeństwem [23] czy wreszcie geografii [8, 9]. To właśnie Stephen Graham jest autorem pojęć takich, jak nowa zmilitaryzowana urbanistyka (*New Military Urbanism*) i geopolityka urbanistyczna (*Urban Geopolitics*). Co ciekawe – sami urbanisci i architekci stosunkowo rzadko podejmują tę tematykę, woląc koncentrować się na pozytywnych aspektach swojej profesji, takich jak kwestie estetyki, ładu przestrzennego, zrównoważonego rozwoju, lokalności etc. W świecie urbanistyki skwapliwie oddzielane są pojęcia pokoju i wojny, podobnie jak w świecie architektury skrywane są militarne role obiektów cywilnych. Architekci zwykle uważają siebie za budowniczych, nie burzycieli. A przecież wojna i pokój to awers i rewers polityki, konstrukcja warunkowana jest dekonstrukcją, a budowa zniszczeniem. „Miasto, *polis*, jest składową formy konfliktu nazywanego wojną, podobnie jak wojna jest składową formy politycznej zwanej miastem” [22, s. 5].

W teorii urbanistyki zazwyczaj podkreślany jest defensywny charakter miast: „umiejętność [obrony przed wrogiem] w całej różnorodności odmian, od początków ludzkości poprzez tysiąclecia, towarzyszy niezmiennie jej rozwojowi” [3, s. 11]; „historia budowy miast daje wiele dowodów na to, że bezpieczeństwo należy do fundamentalnych kategorii urbanistyki” [24, s. 17]. A przecież warowne grody, nadgraniczne fortece i miasta-twierdze, zakładane na podbitych terenach, pełniły też *stricte* ofensywne role. Lewis Mumford dowodzi, że – wbrew powszechnym przekonaniom – wojny nie narodziły się wraz z powstaniem ludzkości. Wojny narodziły się wraz z powstaniem miast. To wojna i pragnienie dominacji, a nie pokojowa koegzystencja i współpraca, leżały u fundamentów rozwoju antycznych miast-państw. To miasto stało się ośrodkiem, z którego promieniowała królewska agresja, a ograniczone w liczbie ofiar starcia plemienne zostały zastąpione przez miejskie instytucje służące masowej destrukcji i eksterminacji wrogów, którymi notabene zazwyczaj stawały się sąsiednie miasta. Bogactwa i łupy wojenne przez nie gromadzone powodowały, że same stawały się naturalnym celem, a ciągły cykl wysiłków i zniszczeń wojennych sprawiał, że często niweczone były zalety, jakie miasto oferowało swoim mieszkańcom: udział we wspólnocie i podziale pracy. „Niezależnie ile wartościowych funkcji gromadziły miasta, to przez większą część swojej historii były także ośrodkami zorganizowanej agresji i rozsadanikami wojny” [12, s. 42-46].

U źródeł urbanistyki modernistycznej, oprócz pragnienia zapewnienia istocie ludzkiej godnych warunków do życia, dostępu do światła, świeżego powietrza i terenów zielonych leżała także potrzeba bezpieczeństwa. Idealne miasto – *Ville Radieuse* Le Courbusiera – złożone z wolno stojących wieżowców ustawionych wśród szerokich ulic i ogrodów, zapewniać miało jego mieszkańcom ochronę przed skutkami ataków, prowadzonych za pomocą bomb lotniczych i gazów bojowych, a rozproszenie zabudowy chronić przed wywołanymi bombardowaniem pożarami, których łatwym łupem stać się mogła ciasna zabudowa XIX wiecznego miasta. Jednak wdrożenie wielkich modernistycznych projektów wiązać się musiało z koniecznością wyburzeń całych kwartałów miast i destrukcją ich tradycyjnych planów i sylwet. W sukurs modernistom przyszła II wojna światowa pozostawiając w wielu miastach pola ruin, które łatwiej można było urządzić i zabudować na nowy sposób. Jednak i tu nie obyło się bez ofiar. Josif Brodski stwierdził bez ogródek, że powojenna sekta architektów „zaszkodziła wyglądowi miast europejskich bardziej niż Luftwaffe” [4, s. 16].

2. Wojna a współczesne procesy urbanizacyjne

Konwencjonalne wojny epoki przemysłowej, w tym I i II wojna światowa, wymagały rozległych przestrzeni, w których toczyć się mogły walki jednostki wojsk zmechanizowanych: pól bitewnych dla czołgów, mórz i oceanów dla marynarki, i przestrzeni powietrznej dla lotnictwa. Miasta także stawały się ofiarami przemocy zbrojnej: czy to nalotów dywanowych dokonywanych w celu zastraszenia przeciwnika (Drezno, Hamburg), czy odwetu za akt bohaterskiej obrony (Stalingrad), czy zemsty za powstanie (Warszawa). Krańcową formą terroru militarnego wymierzonego w cele cywilne stało się zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki. Skutki tego ataku uzmysłowiły wojskowym planistom potęgę broni nuklearnej i zapoczątkowały erę zimnowojennego wyścigu zbrojeń. W epoce wzajemnego odstraszenia polem bitewnym stała się cała przestrzeń wokółziemska, miasta – zakładnikami – celami zagrożonymi uderzeniem nuklearnym. Przy czym, pod płaszczykiem modernizacji, maskowano defensywne funkcje urbanistyki, rozpraszano zabudowę, a pod większością nowych budynków wznoszono przeciwatomowe bunkry. Architekci, projektujący w tych czasach, mieli obowiązek uzgadniać dokumentację projektową w lokalnych dowództwach obrony cywilnej, a do ich zawodowego słownika trafiły pojęcia takie jak schrony przeciwatomowe, ukrycia I i II stopnia, stożek zsypu i komora dezaktywacyjna.

Jednym ze strategicznych narzędzi, które miały służyć ograniczeniu skutków wojny atomowej, był wdrożony w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku przez rząd amerykański plan budowy międzystanowej sieci autostrad (*Dwight D. Eisenhower National System of Interstate and Defense Highways*) i masowego, sponsorowanego przez państwo, jednorodzinnego budownictwa podmiejskiego. Szerokie drogi miały za zadanie ułatwić ewakuację pracowników i mieszkańców terenów śródmiejskich, a rozproszenie indywidualnej zabudowy na dużej powierzchni ograniczyć liczbę cywilnych ofiar ewentualnego ataku jądrowego wymierzonego w miasto. Gorączka suburbanizacyjna była stymulowana przez państwowe subwencje udzielane przez Federal Housing Administration i pobudzana przez oficjalną propagandę, podsycającą wśród społeczeństwa amerykańskiego strach przed atakiem jądrowym [6, s. 93-109]. Tak oto względy militarne stanęły u podłoża procesu suburbanizacyjnego, który – wraz z upowszechnieniem się amerykańskiego sposobu życia i zachodnich wzorców kulturowych – ogarnął niemal cały świat i stał się jednym z podstawowych problemów, przed którymi stanęła współczesna urbanistyka.

Zagrożenie atakiem jądrowym nie ustąpiło, jednak ocenia się, że prawdopodobieństwo wybuchu globalnego konfliktu nuklearnego jest teraz mniejsze. Zaprzesano budowy schronów przeciwatomowych, nastąpił renesans wielkich miast. W miarę jak metropolie stają się coraz większe i potężniejsze, maleje polityczna i militarna kontrola, jaką uprzednio sprawowały nad nimi władze państwowe. Rozwijają się też bardzo szybko miasta nieformalne, nad którymi nikt już nie sprawuje żadnej władzy. Powstaje nowy światowy porządek, w którym coraz większego znaczenia nabierają aktorzy ponadpaństwowi i pozapaństwowi: korporacje globalne i ponadnarodowe syndykaty, organizacje pozarządowe, sekty religijne, milicje ludowe, grupy mafijne, gangi i sieci terrorystyczne. Prowadzić to będzie w przyszłości do lokalnych konfliktów miejskich, o ograniczonym zakresie ale bardzo gwałtownym przebiegu [20, s. 262].

Wraz z upadkiem tradycyjnej formy kapitalizmu kończy się rola mieszczaństwa i rozpadają więzi tworzące tradycyjne miasto, które zdolne było do rozwiązywania wewnętrznych napięć i konfliktów w sposób pokojowy, za pomocą swoich instytucji i organów [16, s. 33]. Zanika klasa średnia, a rozwarstwienie społeczne przybiera wymiar przestrzenny: tworzą się getta biedaków i enklawy luksusu – strzeżone osiedla za murem. Te dwa światy oddalają się, stają się sobie obce i wrogie. W miastach narastają napięcia i konflikty, których nie można już rozwiązać przez negocjacje. Powstają w nich dzielnice wyjęte spod prawa: slumsy, favele, *les banlieues*. Terrorysty wyglądają już jak policja (Mumbaj 2008, Oslo 2011), a oddziały policji zaczynają przypominać silnie uzbrojone jednostki wojskowe: dysponują bronią maszynową, karabinami snajperskimi, pojazdami opancerzonymi i śmigłowcami bojowymi. Najważniejsze w miastach budowle zabezpiecza się przeciwwybuchowo, a ulice przegradza widocznymi i niewidocznymi fortyfikacjami. Proces projektowania i realizacji obiektów architektonicznych jest żmudny i długotrwały, jeszcze bardziej skomplikowana jest realizacja przedsięwzięć urbanistycznych, dlatego dopiero teraz możemy obserwować w miastach, a w szczególności w największych globalnych metropoliach, skutki, jakie zagrożenie terrorystyczne wywarło na sposobie kształtowania ich architektury i urbanistyki [11].

3. Urbanizacja jako broń ofensywna

Związki, jakie istnieją pomiędzy wojną a urbanizacją najlepiej można śledzić w Izraelu. W żadnym innym kraju na świecie przemoc, a także doświadczenie wojny i okupacji nie wrosły tak głęboko w zwykłą codzienność. Potrzebom bezpieczeństwa są w Izraelu podporządkowane wszystkie dziedziny życia tego kraju.

Od czasów pierwszej fali osadnictwa żydowskiego w Palestynie, z przełomu XIX i XX wieku, architektura odgrywała istotną rolę w procesie budowy społeczeństwa izraelskiego, dzięki niej tworzone też realną politykę faktów dokonanych. Znany syjonistyczny slogan *we came to this land to build and be built*² odzwierciedlał wiarę pionierów, że przez trud uprawy ziemi i zakładania osiedli kształtować będą nie tylko swoje charaktery, ale także nierozzerwalnie związać powstający naród z pozyskanym terytorium. Na początku lat dwudziestych ubiegłego wieku doszło do pierwszych starć pomiędzy żydowskimi osadnikami a lokalną ludnością. Nie spełniła się nadzieja lewicowych twórców syjonizmu o pokojowym współistnieniu narodu żydowskiego i arabskiego. 15 czerwca 1920 roku w kibucu Kvutzat Kinneret powołana została Hagana (Obrona) – organizacja zbrojna, której celem było zapewnienie kolonizatorom bezpieczeństwa. Pierwszymi członkami Hagany stali się przede wszystkim kibucnicy, których zadaniem była praca i obrona swoich osiedli, a symbolicznym obrazem kibucnika stała się postać młodego mężczyzny, który dzierżył w dłoniach karabin i kilof. Kibuce zostały ufortyfikowane: rolnicze farmy zamieniły się w otoczone drutem kolczastym forty.

W 1936 roku narodził się plan budowy prefabrykowanych i ufortyfikowanych osiedli-posterunków, które mogłyby być dowożone na miejsce ciężarówkami i wznoszone w cza-

² „Przybyliśmy do tej ziemi by budować i rozwijać się” – tłum. autor lub „Przybyliśmy do Eretz, by ją budować i w niej wzrastać” [14, s. 104].

sie jednego dnia, korzystając przy tym ze starego prawa otomańskiego, które zakazywało wyburzeń nielegalnie postawionych budowli, jeśli tylko posiadały dach. Ufortyfikowane placówki osiedleńcze, założone na planie kwadratu o boku 35 metrów, składały się z wieży obserwacyjnej i czterech drewnianych baraków, otoczonych kręgiem podwójnych, drewnianych ścian, zbudowanych z masywnych krawędziaków, które już na miejscu wypełniano piaskiem, kamieniami i okruchami skalnymi. Powstała w ten sposób palisada skutecznie chroniła 40 osobową załogę przed ostrzałem karabinowym. Autorami tego powtarzalnego projektu, nazwanego „wieża i mur” (hebr. *Homa Umigal*, ang. *Tower and Stockade, Wall and Tower*), byli kibucnik Sholmo Gur i Yohanan Ratner, architekt i oficer Hagany. W latach 1936–1939 zbudowano 57 takich placówek, które z czasem przekształciły się w większe osady: kibuce lub moszawy [15, s. 40-46].

Placówki typu „wieża i mur” zakładano na wysuniętych rubieżach, lecz zawsze w zasięgu wzroku istniejących osiedli, których uzbrojone załogi mogły w razie zagrożenia przybyć z odsieczą. Załogi posterunków porozumiewały się ze sobą za pomocą przekazywanych z wieży sygnałów świetlnych. Niewielkie, prefabrykowane i szybkie w budowie forty, łącząc w sobie funkcje obronne i zaczepne, zapewniały skuteczny nadzór i kontrolę nad nowymi obszarami. Ich podstawowym zadaniem była ekspansja terytorialna, tworzyły zręby sieci osiedleńczej, poszerzającej przyszłe granice państwa Izrael. Stały się swoistymi „machinami inwazji”, a ich spektakularna forma otoczonej murami wieży dominowała okoliczną przestrzeń. Władze instytucji syjonistycznych były tak dumne ze swojego nowego wynalazku, że zaprezentowały go na ekspozycji zorganizowanej przez *Eretz Israel* podczas Wystawy Światowej w Paryżu w 1937 roku.

Podczas wojny wyzwolenczej, w 1948 roku, utworzona została jednostka wojskowa Nahal, której zadaniem była budowa nowych osiedli na rubieżach państwa Izrael. Tradycja tej formacji odwoływała się do etosu pierwszych osadników-pionierów uprawiających swoją ziemię z karabinem w rękę i dlatego w jej godle umieszczone zostały miecz i pług. Do Nahalu powoływana była młodzież w wieku 17 lat. Młodzi żołnierze odbywali służbę we wskazanych kibucach, zapewniając im osłonę zbrojną, bądź zakładali nowe osiedla położone w niebezpiecznych, nadgranicznych regionach Izraela³. Pierwszym z nich był kibuc Nahal Oz, powstały w 1951 r. na pustyni Negew, niedaleko Gazy. Ocenia się, że w latach 1951–1967 żołnierze Nahalu założyli w pustynnych, pogranicznych rejonach Izraela około sto nowych osiedli i pomagali w budowie wielu innych [18, s. 159]. Osiedla, obozy szkoleniowe i posterunki Nahalu, które zapoczątkowały kolonizację Doliny Jordanu i pustyni Negew, do dziś odgrywają ważną rolę w systemie obronnym Izraela.

Kontynuacją strategii ofensywnej urbanizacji są osiedla zakładane na szczytach wzgórz okupowanego przez Izrael Zachodniego Brzegu. Z czasem sieć ufortyfikowanych osiedli, chronionych przez posterunki wojskowe, połączonych systemem dostępnych tylko dla izraelskich pojazdów dróg i tuneli, przeistoczyła się w trwałą strukturę urbanistyczną, która opłótła doliny zamieszkiwane przez Palestyńczyków. Nowe osiedla, w połączeniu z systemem najnowocześniejszych technologii militarnych: sensorów, radarów i bezałogowych dronów, zapewniają Izraelowi kontrolę i dominację nad mieszkającą w dolinach populacją arabską,

³ Mowa tu o tymczasowych granicach Izraela wynikających z układów o zawieszeniu broni, podpisanych z sąsiednimi państwami arabskimi po zakończeniu wojny wyzwolenczej w 1949 roku.

zaś palestyńskie miejscowości, otoczone kręgami murów, płotów i barier drogowych, coraz bardziej przypominają znane z czasów południowoafrykańskiego apartheidu Bantustany.

Kolonizacja Zachodniego Brzegu jest kontynuowana przez Izrael nieprzerwanie od zakończenia wojny sześciodniowej w 1967 roku. Obecnie osiedla na Zachodnim Brzegu zamieszkuje blisko pół miliona Żydów [18, s. 186]. Równie istotnym problemem jest aneksja arabskich ziem i budowa nowych osiedli wokół Jerozolimy, w szczególności wzniesienie wielkiego osiedla czy raczej dzielnicy Male Adumin, zwanej także A-1, położonej po wschodniej – tradycyjnie arabskiej – części miasta, która rozcięła ziemię Autonomii Palestyńskiej na dwie odseparowane enklawy: północną ze stolicą w Ramallah i południową z Hebronem.

Sharon Rotbard, izraelski architekt, pisarz i krytyk uważa, że swoisty dualizm funkcjonalny, skrywający pod cywilnym, defensywnym kostiumem funkcje *de facto* ofensywne stał się modelem dla izraelskiej architektury, a w szczególności osadnictwa izraelskiego na Zachodnim Brzegu. Wygodzone „osiedle za murem” jest archetypem dla izraelskiej urbanistyki, a akcja pośpiesznej realizacji placówek typu „wieża i mur” stała się też wzorcem dla obowiązującej w Izraelu praktyki *fait accompli*, polegającej na szybkiej transformacji idei politycznych w proces konstrukcji, na zawłaszczaniu zdobytego terytorium poprzez napędzane wznoszone budowle i infrastrukturę, przy wykorzystaniu całego spektrum współczesnych zdobyczy technologicznych, najnowszych technik produkcyjnych i organizacyjnych i przy całkowitym podporządkowaniu architektury ukrytym funkcjom militarnym [15, s. 50-54].

Postępująca urbanizacja Zachodniego Brzegu i terenów wokół Jerozolimy jest największą przeszkodą w drodze pokojowego rozwiązania konfliktu izraelsko-palestyńskiego. Co więcej: jej wieloletnia, przerywana tylko na krótkie okresy realizacja i stale powiększający się zakres terytorialny uzasadnia przypuszczenie, że mamy tu do czynienia z planową akcją kolonizacyjną, której celem nie jest bynajmniej pokój z Palestyńczykami, lecz trwałe przyłączenie do Izraela ziem Samarii i Judei, zresztą przez wielu ortodoksyjnych Żydów postrzeganą za świętą i niezbywalną ziemię Izraela.

4. Władza, kontrola, terytorium – wizje miast i wojen przyszłości

Obrazy izraelskich osiedli budowanych na wzgórzach Zachodniego Brzegu niepokojąco przypominają wizję miast przyszłości odmalowaną przez amerykańskich geografów z Los Angeles – Michaela J. Deara i Stevena Flusty’ego. Według nich postmodernistyczne społeczeństwo podzieli się na dwie podstawowe grupy: cyber-burżuazję, składającą się z właścicieli kontrolnych pakietów akcyjnych, dyrektorów zarządzających i kluczowych pracowników odchudzonych korporacji, celebrytów i niewielkiej liczby przedstawicieli kreatywnych profesji oraz *protosurpsu*, powiększającej się grupy ludzi bez stałego zajęcia, globalnej nadwyżki siły roboczej (*surplus labour*), zatrudnianej dorywczo, wyalienowanej ze światowego procesu produkcji, ale nadal uczestniczącej w procesie konsumpcji. Cyber-burżuazja zamieszkuje strzeżone i dozorowane, proekologiczne osiedla – cyburbie, rozlokowane na wzgórzach wokół miast. Cyburbie, wyposażone w obiekty sportowo-rekreacyjne, szkoły i placówki kulturalne, połączone zostaną siecią teleintegracyjną, obsługiwaną i nadzorowaną przez cytadele – korporacyjne wieże, kontrolujące globalne latyfundia. Przestrzeń *in-beyond* zapewnić będzie tania siła robocza, zorganizowana w formie patchworku różnych grup spo-

łecznych, z których żadna nie może nad pozostałymi osiągnąć dominacji. Będzie to informatyczna prowincja, obsługiwana przez podstawowe systemy telefoniczne i telegraficzne, nadzorowane i w miarę potrzeby modyfikowane przez supermagistralę dezinformacji, która upowszechnia obowiązujące ideologie i poglądy, tworzy potrzeby i marzenia, a także nadaje wartości symboliczne artykułom pierwszej potrzeby. Stanowi zarazem wyrafinowany środek przekazu, za pomocą którego mieszkańcy przestrzeni *in-beyond* obserwują i pojmują świat, który ich otacza. Ten system społeczno-przestrzenny autorzy określają jako *Postmodern Urban Condition* – ponowoczesne środowisko miejskie [5, s. 78].

W istocie ta panoptyczna wizja jest bliska rzeczywistości, gdyż coraz więcej ludzi staje się zbędnych, ich umiejętności są niewystarczające, a przyszłość niepewna, zależna wyłącznie od wysokości zasiłków. Segregacji społecznej i rasowej towarzyszy najczęściej segregacja przestrzenna. Zygmunt Bauman twierdzi, że współczesne miasta „stanowią pola bitew, na których globalne siły oraz uparcie lokalne znaczenia i tożsamościami spotykają się, ścierają, walczą i szukają satysfakcjonującego, lub choćby znośnego porozumienia” gdzie „wszystkie linie i granice są prowizoryczne i tymczasowe, zagrożone rewizją lub wymazaniem” [2, s. 112-113]. Angielski generał Rupert Smith, były dowódca sił zbrojnych NATO w Europie, w swojej wydanej niedawno książce zatytułowanej „Przydatność siły militarnej: sztuka wojenna we współczesnym świecie” twierdzi, że paradygmat wojny przemysłowej został obecnie zastąpiony paradygmatem wojny wśród społeczeństw, gdzie „polem walki są mieszkania na całym świecie, ale również ulice i wsie w strefach konfliktu”, gdzie „walka nie toczy się już o wyraźnie zdefiniowane, absolutne cele charakterystyczne dla przemysłowych wojen między państwami, lecz o mniej wyraziste cele, ważne dla podmiotów niebędących państwami”, a polem bitwy są sami ludzie – przechodnie i mieszkańcy – wszędzie i zawsze [19, s. 24-40].

Zurbanizowane wojny przyszłości toczyć się będą nie między państwami, lecz pomiędzy społeczeństwami. Ich stawką będzie władza nad populacją i kontrola nad terytorium miasta, stanowiącego główny ośrodek siły. Jeśli przyznać rację lewicowym myślicielom, którzy twierdzą, że współczesne miasto już stało się polem bitwy, na którym globalne siły ścierają się z lokalnymi znaczeniami, to w ślad za tym dodać należy, że urbaniści i architekci są na tej wojnie oficerami i żołnierzami, którzy zręcznie maskują się jako strażnicy ładu przestrzennego i pionierzy postępu, a do słownika podstawowych pojęć, którymi operują urbanistyka i architektura, obok zrównoważonego rozwoju, porządku i harmonii należy dodać konflikt, chaos i zniszczenie.

ANNA AGATA KANTAREK*

THE TIME AND THE SPACE OF THE CITY

CZAS I PRZESTRZEŃ MIASTA

Abstract

How do we understand the life of the city, its time and its space? What requirements do we impose on the space we live in? What does the future mean to us? Today, answers to these questions are marked with a reflection upon the dynamic and scope of changes which affect us and our cities. What is and should remain the same; what changes or should change? Instead of presenting answers and visions, we ought to ask a number of questions which will define probable directions for the evolution of the form of the city. Is Kazimierz Wejchert's *spatial city* – a kind of *spatial, pedestrian continuum* – the answer?

Keywords: urban space, city, spatiality

Streszczenie

Jak rozumiemy życie miasta, jego czas i przestrzeń? Jakie wymagania stawiamy przestrzeni, w której żyjemy i czym jest dla nas przyszłość? Dziś odpowiedzi na te pytania w sposób szczególnie naznaczone są refleksją nad dynamiką i zakresem zmian, jakie dotyczą nas i nasze miasta. Co jest i powinno zostać takie samo, a co się zmienia i powinno ulec zmianie? Zamiast odpowiedzi i wizji należy postawić pytania, które określą prawdopodobne kierunki ewolucji formy miasta. Czy odpowiedzią jest *miasto przestrzenne* Kazimierza Wejcherta, rodzaj przestrzennego, pieszego continuum?

Słowa kluczowe: przestrzeń urbanistyczna, miasto, przestrzenność

* Assoc. Prof., D.Sc., Ph.D., Arch. Anna Agata Kantarek, Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. The life of the city

An architect and an urban planner focuses his attention on the material dimension of culture being interested in the formation of a concrete, three-dimensional space. He hopes that his ideas and designs, highlighted with realization, will help to live better in the form he created, that they will give new values to its surroundings, that life in the setting we create will be better, safer and more comfortable; more beautiful.

Such measures are always concentrated on people's lives – in their personal and social dimension.

Notion *life* becomes the keyword here (it opens and enlightens but also closes and blacks out) for describing these dimensions which – being immaterial, non-spatial and timeless – build the essence of our earthly existence. However, we rarely reach for philosophical or theological questions. We are satisfied with our general idea of a value, a standard and a necessity or we are convinced about the need for interventional, emergency, negative actions only.

Hence the serious danger of concentration on what is coincidental and non-substantial only. So, how to think and write about architecture and urbanism or research them avoiding non-substantiality and excessive concentration on changeable, nonessential and fleeting features?

To a large extent, the trend of ideas related to sustainable design grew from this ideological discomfort. How to act in order to protect and develop life so that the frailty of our consciousness would not distort Nature and God's logic?

Man with his awareness joins the construction of time and space in the full scale of individual and community dimensions. He creates and plans time and space being shaped by them simultaneously.

This reflection, seemingly distant from the problems of the city, gives an answer relating to the motivation of activities in its area.

In this light, Aristotelian ailments become a dynamical and variable feature of life as well as the formation of a human being. In the scale of man's life, it proceeds on the basis of time and space.

It would be difficult to define the structure we refer to when we talk about the city. These days, almost every space man lives in has the features of an urbanized one which is intensified by the fact and awareness of living in the global village. However, while thinking about the city, we usually refer to a big, diverse community with multilayered organization whose spatial and temporal tangency facilitates and supports the existence, its standard and attractions.

2. The city and time

We share the conviction that cities have a future. Statistics confirm the constant expansion of their spaces – there are more and more inhabitants and areas needed for the realization of new functional requirements¹.

¹ According to [13], the number of city dwellers in the worldwide scale is rising (p. 41). In 2010, it exceeded 50%. However, this tendency does not encompass all the continents or countries. In Poland, statistics show a decrease in the urban population from 61.9% in 2000 to 61% in 2010 (p. 78).

The expansion of urban spaces, their defragmentation and ghettoization, a lack of sustainable development, the impossibility of protecting nature and a community with its culture in the material and immaterial dimension alike – these are the most frequent diagnoses characterizing negative visions of the contemporary city.

At the same time, cities tempt us with opportunities opened by contemporary civilization promising a higher living standard for a place of residence, work and study or attractive pastimes. They make us feel free and self-fulfilled.

An answer to the question about the future of cities should begin with a brief reflection upon time. How do we comprehend the future? What temporal scope does it comprise? What does it mean in today's world with all its changes and transformations – fifty, twenty or perhaps two years? The usual quality guarantee for various objects we use is two years; in the future, we will buy new, better ones (more comfortable, more ecological, with new functions). We buy clothes more frequently than every two years; we change cosmetics, parapharmaceuticals very often... Thus, the two-year range of the future seems quite reasonable! It is the perspective of constant exchange, replacement and progress.

The space that surrounds us also seems to have a short-term quality guarantee. It deteriorates quickly or is destroyed premeditatedly – it needs repairs, it becomes unwanted or dangerous...

At the same time, it is difficult to think about the distant future. Being used to thousands of items of information we receive and aware of the complicatedness of a rational decision based upon a number of unknowns, we prefer to state that the more distant future is undeterminable, that it is impossible to tell what time will bring. Immediateness is comfortable in the individual, social and institutional dimension.

In our private lives, we often get ready for various futuristic projects – our future is a series of sections, diverse assignments and objectives. Since space and time are defragmented, our future is also defragmented².

Certainly, such a manner of thinking about the future in relation to urban space, is also a reaction to the way modernist urbanism treats it. Models of *big complexes* or *modernist housing estates* assumed a rigid and target definition of individual spaces. Polish experiences show that they were seldom realized in full; at each stage of implementation, they revealed difficulties in the preservation and maintenance of the standard of both open spaces and volumes. However, the ideal vision justified the functional and formal decisions. The postmodern trends of transforming these complexes, being a reaction to the inadequacy of the proposed solutions in the face of individuals and communities' needs, revealed the inflexibility of such layouts and some difficulties in their revitalization³.

How to find a reasonable average in between such manners of understanding the future, in between the immediate and the unattainable ideal?

² [2].

³ Apparently, modernist urban planning is an example of defined urbanism yet formally presented in a different manner. It does define a given area precisely through its functions and volumes as well as the holistic idea of an urban form. It turns out, however, that it does not facilitate the temporal maturation and development of a form or a function. We deal with a concept of creating a certain urban pattern whose future realization is expected to result in an ideal yet static and somehow “frozen” city.

Obviously, the contemporary manners of planning, building, developing and transforming cities answer this question positively within the scope of internal problems as well as in the aspect of competitiveness in relation to other centers and a place in the broader national, regional and continental structure. The main external factors are an economic policy and a search for the optimal place in the worldwide infrastructure. The determiners of spatial settlements and the requirements of (social, ecological and – more broadly – cultural) protection define the degree of sustainability.

Within this general reflection, let us mention two poles of contemporary spatial planning, i.e. thinking in terms of principles (legal regulations defining possibilities, rights, duties and bans) and in terms of operations. These days, an overall recipe – what can be done and how, what cannot be done, what should be done – is the necessary yet not generative background for activities with a defined temporal horizon and real possibilities of realization. Thus, an *operation* includes spatial, temporal and legal possibilities and financial guarantees for the realization of objectives; it is also a prospective reflection of a given community's needs. A system or a mosaic of *operations*, being an image of spatial activeness with various temporal horizons, makes the basis for defining the state of the city's process.

The strategies of the development of contemporary cities and agglomerations are formulated like this. Monitoring and the enumeration of needs, variants of concepts for the development of an entire organism and its subsystems as well as the specification of various kinds of existing and planned centralities are the best ways to define such a system of operations. The more separate, (intentionally, temporally) uncoordinated operational measures there are, the more we deal with a mosaic or a maze of operations⁴.

These two poles defining the horizons of spatial planning have always existed. Currently, we should be particularly aware of the necessity to balance activities rationally in this scale.

At present, a special kind of operational activity includes spatial investments related to worldwide events. Olympic Games and sport events, world expositions or various types of cultural events with a narrower range give the possibility of creating infrastructure meant for one-time or cyclical events. It will facilitate its short-term use changing and developing the form of a city. An analysis of realizations relating to the World Expositions or the Olympic Games shows a number of excellent examples. In this regard, the Olympic Games in 2012 held in London (development of the River Lea) seem to be very successful.

I suggested the name *Post-event Re-vitalization*⁵ for such measures. Perhaps this kind of actions should be defined even more generally as *Post-event Urbanism*⁶ because they often concern various interventions in urban tissue besides revitalization.

⁴ Let us reach for an example of actions related to the programme *Stuttgart 21*. The redevelopment of this city, planned for many years, concerning a redefinition of its transport layout in the scale of Europe, the country, the federal state and the suburban zone, giving new, unusual possibilities of using the centrally situated former railway grounds, met with powerful resistance from the inhabitants, especially ecologists. The protests themselves have become an integral element of the operation.

⁵ [7].

⁶ cf. *Event-Based Urbanism* [3].

3. The space of the city

I

In conversation with P. Sollers, Ch. de Portzamparc⁷ deals with the manner of building architecture in the city. He uses the term *intervention*. It is not about redevelopment or revitalization but *intervention*⁸. His perspective of an architect and an urban planner with extraordinary sensitivity to urban and architectural space accentuates the formulation of solutions which – owing to a good architectural concept – respond to problems in the urban scale and the other way round – choosing appropriate urban settlements, they formulate good architecture. Intervention means necessity, too.

A question about *revitalization* arises here. We usually talk about it in relation to regulated definitions, whereas the postulated enlivenment is based on a diagnosis of social shortcomings, while the results are defined with the number of new places of residence and work. So, the range of sociological pathologies is the basis for social and spatial activities. *Intervention* widens the notion of revitalization. It assumes broadening sensitivity and accepts reasons not necessarily of the character of a statistical crisis. *Intervention* reestablishes dialogue, establishes coexistence, facilitates synergy.

According to Ch. de Portzamparc, *intervention* differs from redevelopment⁹. The starting point for these ruminations is the statement that one cannot build today without referring to what used to be. The past is always present in the space we are about to design. This past cannot be forgotten or just *museumified* but transformed. *Intervention* is such update – it liquidates excess, opens, reinterprets. P. Sollers writes about an architect as “someone who will tell me in an entirely new way what a room is, or a hallway, a staircase, a bathroom...”¹⁰.

Intervention accentuates both what is in between and the objects, elements themselves. It introduces us into the world of uniqueness, indicates the only place on earth, defines the story. “Now, there are only particular cases, contingent phenomena” concludes de Portzamparc¹¹. The story of places – in a world dominated by typification, the philosophy of repeatability, the power of a *logo* and the attraction of a *brand*!

Thus, such an action at the architectural and urban level becomes an architect’s responsibility and obligation, an appeal to open sensitivity to urban reality.

II

Reflections upon the urban space we live in reveal several negative phenomena we experience. Every time, it turns out that the best solution to the appearing conflicts is not to abandon historical models but to reinterpret them. A street, a quarter or a sector, the idea of the multifunctionality and changeability of spaces, the comprehension of isolation and nearness may be redefined so as to act as useful contemporary models.

⁷ *Most of the time the issue is not to rebuild but to intervene* [1], p. 107.

⁸ Intervention (from Latin *intervenire* – to get in between) assumes mediation as well as interference, a firm action in a situation which requires assistance or a quick reaction, cf. [8], p. 234

⁹ [1], p. 107.

¹⁰ [1], p. 127.

¹¹ [1], p. 110.

a) reality/virtuality

The real/virtual scale seems inappropriate. We must distinguish two scopes. One of them is the real/unreal opposition: real¹² – true, existent; unreal – untrue, impossible.

In virtuality, its relation to the three-dimensional space, to time and to universals is of importance. The virtual is always generated by the real giving a previously unknown possibility of going beyond time and space. Creating new types of relations between people, it becomes the basis for the formation of new cultural behaviours.

Let us mention the HCI (Human-Computer Interaction¹³) approach and the comparison to the dissemination of electric energy with the obvious, increasing presence of virtual space in physical space as well as the inevitable change in our consciousness, perception and other conditions of attention processes.

b) orientation in urban space

How is orientation in urban space conditioned? What has changed in the manner of orientation in recent years¹⁴? To what extent is *orientation of the balance* – based on *the own codes of a form* and *the codes incorporated in culture* tidying up *the signaling codes* and *the mass transmission codes* – possible? Within this scope, so-called *artificial orientation* – based on information which does not flow directly from the perceived environment (maps, compasses, written information) and transferred virtually – plays an increasingly important role. Navigation, maps and information available in mobile phones are sources that we use instinctively and often derivatively; in references to this information, we look for elements orientating in reality. According to K. Lynch, a landmark – a sign in space – need not be an objective spatial dominant; it may be established by the “producer” of information. Then it becomes an advertising message as well.

c) perception of the environment

How does the perception of an urban environment change? Obviously, it is a very complicated problem, difficult to grasp through experimentation. Let us note, however, several significant circumstances. We have to cope with information excess. We balance between concentration and confusion; what is more, our attention is divided between the real world, a virtual message and our imagination. More and more frequently, we note that the city needs interpreting and actual reading because it is turning into a mosaic screen which struggles for our interest¹⁵.

d) transit/localness

Among other things, transformations of urban space result in changes within transport sequences. Both in pedestrian and vehicular movement, the relation between transit and local service makes an exceptionally important determinant. We are tried severely when high-speed connections of vehicular transit break local relationships and neighbourhoods¹⁶.

¹² Reality – real things from Latin *realis* (real, true), also from *res* – thing, fact; cf. [8], p. 431.

¹³ cf. [4].

¹⁴ [5].

¹⁵ cf. [9.]

¹⁶ [6].

We also experience more subtle changes when the preference of certain sequences and short connections is formed instead of network links¹⁷.

e) public space and urban parasites

These days, transformations of contemporary public space, understood as a pedestrian's domain, are not only endangered by transit and car domination but also by the predominance of volume functions. Volume services seem to have advantages only – they offer diversity and excess, comfort and high spatial standard, they cumulate services in one place, they propose various forms of leisure.

It is a false appearance though. They rarely present the assumed standard (dangerous, labyrinthine spaces, no air conditioning, lacking information, maintenance costs transferred onto the users). From the perspective of urban balance, they reveal a number of disadvantages, e.g. the fact that they form extensive parking and transport spaces which break the continuity of pedestrian spaces, that they do not rank among open-access spaces as private ones, that they are culturally burdened with private advertising messages, also on account of draining traditional service space in the city.

Guarded estates make another kind of parasite. Here, a safe place of residence is created at the expense of the standard of a street, its safety and spatial continuity.

Undoubtedly, we enjoy living in a safe, protected space and spending our time in shopping malls. For ages, an ideal solution, which kept dynamical balance between private and public space with a wide scale of transitional space, was an urban block and the section of a street which facilitated trade, services and labour downstairs as well as residence upstairs. A building situated on the border between public and private space defined the functions and the form. Vehicular traffic broke this model but it seems that we still need work on such a scheme which would reconcile individual spaces instead of antagonizing them¹⁸.

f) spatial nearness, hybridity

The city offers diversity and intensifies it through spatial nearness. We are close, usually too close – the impression of discomfort prevails. The city defines distances differently from our expectations.

The modernist reaction to the nineteenth-century city extended building lines, freed the space and defined the borders of the isolation of individual functions. It led to an excess of no-man's nonfunctional, neglected spaces which began to threaten the residents. Current urban sprawl has its roots in financial speculations and the contemporary possibilities of the accessibility of areas but also in the modernist way of thinking.

The search for the golden mean seems to be a necessity. The contemporary idea of hybridity gives us hope. It is based upon the economy of multifunctionality and exchange as well as the new potential of technical solutions and the isolation of spaces.

g) *spatial city* – architecture and *spatial continuum*

We are approaching the image of a new urban space which offers the attraction of hybrid functions, nearness and diversity responding to the demand for space and the willingness

¹⁷ cf. [10].

¹⁸ The modernist model of a sector – a superblock seems a good starting point here. The question is how to apply it in the existing urban fabric without any Haussmann-type actions.

to use an urban environment to the maximum. The contemporary technical potential of the construction and exploration of a space gives possibilities of its formation which imposes levels, mixes volumes and open spaces, multiplies connections and views. The genuine *spatial city* – K. Wejchert's dream – is born¹⁹.

This fusion of architecture and open urban spaces – mainly public but also private – is attained mostly owing to the creation of spaces of urban character on the roofs and terraces as well as the elevations, the extension of underground zones, the layering and mutual opening of public zone levels with reference to local physiography or within brand new structures²⁰.

Such *spatial continuum* has open-access transport sequences and the possibility of choosing various manners of moving within a given structure (network, not linear connections) on several or more levels. It realizes various spatial sequences with the visual realization of an entire structure (distant and close views) as well as binds diverse functions and properties.

First and foremost, we find *spatial continuum* in the fabric of historical cities – the confined structures of narrow, winding alleys. In their maze, we suddenly discover extensive market squares or wooded greens and distant landscape views. Passageways which lead us from open spaces to backstreets, staircases and courtyards surprise us with layered stairs, terraces and levels. The elements of such *spatial cities* are also realized by modernist *big complexes* or dense *habitats*. These days, architecture and urbanism want to repeat the dramaturgy and complexity of those solutions. Obviously, the scale of the possibilities of realizing such fragments of the city is much bigger which concerns both the transformation of existing layouts as well as the orchestration of new ones.

Here, we can see a good chance of a new compositional and orienting value – the spatiality of the city helps in defining new dynamic, compositional relationships – multiplies places and viewpoints, helps to read three dimensions of the city, placement and orientation.

¹⁹ “Perhaps there will be (...) majority of defined types of situations in which man finds himself in a space being more frequently able to look down or up at an urban landscape having various levels, platforms above him – »the spatial city«” [11], p. 22.

²⁰ E. Węclawowicz-Gyurkovich writes about the architecture of topography in [12]. This theme requires a more comprehensive survey. We can mention several references: *the architecture of artificial topography* (Tomasz Głowacki), *landform building* (Stan Allen, Marc McQuade) or *building with the land* (Aaron Betsky).

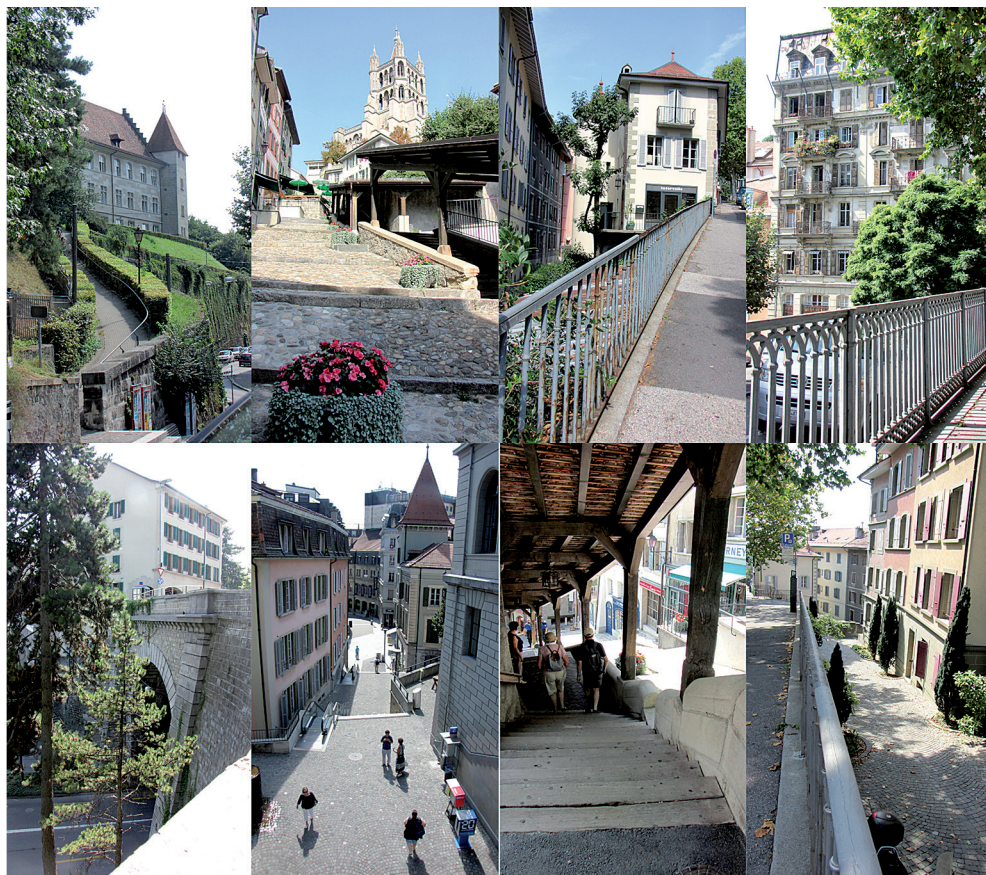
III. 1. Lausanne – *spatial city* – street spatiality – rue de Genève, rue Centrale

II. 1. Lozanna – *miasto przestrzenne* – przestrzenność ulicy – rue de Genève, rue Centrale

III. 2. Lausanne – *spatial city* – distant views

II. 2. Lozanna – *miasto przestrzenne* – dalekie widoki

III. 3. Lausanne – *spatial city* – Old Town

II. 3. Lozanna – *miasto przestrzenne* – Stare Miasto

III. 4. Lausanne – *spatial city* – Old Town

II. 4. Lozanna – *miasto przestrzenne* – Stare Miasto

III. 5. Redevelopment of Place d'Europe, Bernard Tschumi, M+V, 1994–2001

II. 5. Przebudowa Place d'Europe, Bernard Tschumi, M+V, 1994–2001

References

- [1] de Portzamparc C., Sollers P., *Writing and seeing architecture*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London 2008.
- [2] Eriksen, T.H., *Tyrania chwili*, PIW, Warsaw 2003.
- [3] Event-Based Urbanism, <http://www.planetizen.com/taxonomy/term/9203> (on line: 13.01.2014).
- [4] HCI, http://en.wikipedia.org/wiki/Human%E2%80%93computer_interaction (on line: 13.01.2014).
- [5] Kantarek A.A., *O orientacji w przestrzeni miasta*, Cracow University of Technology Press, Cracow 2008 (2013).
- [6] Kantarek A.A., *Transit and cohesion of urban form*, Technical Transactions, 1-A/2010, Cracow 2010, p. 164-170.
- [7] Kantarek A.A., *Expo '98 and Lisban Park of Nations – revitalization of revitalized area*, Technical Transactions, 3-A/2012, Cracow 2012, p. 33-37.
- [8] Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warsaw 1989.
- [9] Marzloff B., *Le 5e écran. Les media urbains dans la ville 2.0*, Éd. FYP, France 2009.
- [10] Salingaros N., *Theory of The Urban Web*, <http://www.cartage.org.lb/en/themes/arts/civicarts/AreaPlanning/urbanstructure/chapt1/theory.htm> (on line: 13.01.2014).
- [11] Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warsaw 1974.
- [12] Węclawowicz-Gyurkovich E., *New underground city*, Technical Transactions, 1-A/2007, Cracow 2007, p. 195-202.
- [13] Yearbook, *International Statistical Yearbook*, Central Bureau for Statistics, Warsaw 2012, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/RS_rocznik_stat_miedzynarodowy_2012.pdf (on line: 8.01.2014).
- [14] Żmudzińska-Nowak M., *Miejsce. Tożsamość i zmiana*, Silesian University of Technology Press, Gliwice 2012.

1. Życie miasta

Architekt i urbanista koncentruje swoją uwagę na materialnym wymiarze kultury. Interesuje go kształtowanie przestrzeni konkretnej, trójwymiarowej. Ma nadzieję, że jego pomysły i projekty spuentowane realizacją pomogą lepiej żyć w wykreowanej przez niego formie, a także i otoczeniu nadadzą nowych wartości. To nadzieja na to, że w oprawie, którą tworzymy, życie będzie lepsze, wygodniejsze i bardziej bezpieczne – piękniejsze.

Te działania są zogniskowane zawsze na życie ludzi – w jego wymiarze tak osobowym, jak i społecznym.

Określenie *życie* staje się tu kluczem (otwiera, uświadamia, ale i zamyka, okrywa tajemnicą) dla opisanie tych wymiarów, które niematerialne, nie przestrzenne i ponadczasowe budują sedno naszej ziemskiej egzystencji. Rzadko jednak sięgamy po pytania filozoficzne

czy teologiczne. Zadawałamy się naszym ogólnym pojęciem dobra, standardu czy konieczności lub mamy tylko przekonanie o potrzebie działań interwencyjnych, doraźnych, negatywnych.

Stąd wielkie niebezpieczeństwo koncentracji jedynie na tym, co przypadłościowe i niesubstancjalne. Jak więc myśleć, pisać o architekturze i urbanistyce, czy też je badać, aby ustrzec się niesubstancjalności i zbytniego skoncentrowania na cechach zmiennych, nieistotowych i przemijających?

W dużej mierze nurt idei związanych ze zrównoważonym rozwojem wyrósł z tego ideowego dyskomfortu. Jak działać, aby chronić i rozwijać życie, aby ułomność naszej świadomości nie naruszała logiki natury i Boga?

Człowiek ze swoją świadomością włącza się w budowanie czasu i przestrzeni w pełnej skali wymiarów jednostkowych i wspólnotowych. Tworzy i planuje czas i przestrzeń, jednocześnie jest przez nie kształtowany. Ta pozornie daleka od problemów miasta refleksja daje odpowiedź związaną z motywacją działań w jego obszarze.

Arystotelesowskie przypadłości stają się w tym świetle dynamiczną i zmienną cechą życia i kształtowania istoty człowieka. W skali jego życia odbywa się to m.in. w oparciu o czas i przestrzeń.

Trudno określić, do jakiej struktury się odnosimy, gdy mówimy o mieście. Dziś każda prawie przestrzeń, w której żyje człowiek, ma cechy przestrzeni zurbanizowanej – potęguje to fakt i świadomość życia w globalnej wiosce. Jednak myśląc o mieście, odwołujemy się zwykle do dużej i zróżnicowanej społeczności, o wielowątkowej organizacji, której styczność przestrzenna oraz czasowa pomaga i umożliwia istnienie, standard i atrakcje egzystencji.

2. Miasto i czas

Podzielamy przekonanie, że miasta mają przyszłość. Statystyki potwierdzają niustanny rozrost przestrzeni miast – przybywa mieszkańców i terenów potrzebnych dla realizacji nowych wymagań funkcjonalnych¹.

Rozlewanie się miejskich przestrzeni, ich defragmentacja i gettyzacja, brak zrównowazenia rozwoju i niemożność ochrony natury oraz społeczności i jej kultury tak w materialnym, jak i niematerialnym wymiarze to najczęściej pojawiające się diagnozy charakteryzujące negatywne wizje współczesnego miasta.

Jednocześnie miasta kuszą możliwościami, jakie otwiera przed nami współczesna cywilizacja. Obiecują wyższy standard życia – zarówno dla miejsca zamieszkania, jak i nauki, pracy czy atrakcji spędzania wolnego czasu. Dają poczucie wolności i samorealizacji.

Odpowiedź na pytanie o przyszłość miast wypada rozpocząć od choćby krótkiej refleksji nad czasem. Co rozumiemy przez przyszłość? Jaki zakres czasowy obejmuje i co oznacza

¹ Wg [13] liczba mieszkańców miast w skali świata statystycznie rośnie (s. 41) i w 2010 roku przekroczyła 50%. Jednak nie jest to tendencja obejmująca wszystkie kontynenty czy państwa. Dla Polski statystyki ukazują spadek liczby mieszkańców miast z 61,9 % w 2000 roku do 61 % w roku 2010 (s. 78)!

w dzisiejszym świecie przyzwyczajonym do zmian? Lat 50, 20 czy może dwa lata? Okres gwarancji wielu przedmiotów, których używamy, to zwykle dwa lata; w przyszłości kupimy więc nowe, lepsze (wygodniejsze, bardziej ekologiczne, spełniające nowe funkcje). Ubrania kupujemy częściej niż co dwa lata, coraz częściej decydujemy się na zmianę kosmetyków, parafarmaceutyków... Dwuletni zakres przyszłości wydaje się więc całkiem rozsądny! To perspektywa ciągłej wymiany, zastępowania i postępu.

Przestrzeń, która nas otacza, także wydaje się mieć krótki okres gwarancji! Szybko niszczeje lub jest z premedytacją niszczona, potrzebuje remontów, staje się niepotrzebna lub niebezpieczna...

Równocześnie myślenie o dalekiej przyszłości sprawia nam trudność. Przyzwyczajeni do tysięcy informacji, jakie odbieramy, i świadomi skomplikowania racjonalnej decyzji opartej na wielu niewiadomych, wolimy stwierdzić, że dalsza przyszłość jest niewyznaczalna, że nie da się powiedzieć, co czas przyniesie. Doraźność jest wygodna zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym i instytucjonalnym.

Często i w naszym życiu prywatnym nastawiamy się na wiele różnych projektów przyszłościowych – nasza przyszłość to szereg odcinków, różnorodnych zadań i celów. Skoro następuje defragmentacja przestrzeni i czasu to także defragmentacji ulega nasza przyszłość².

Ten sposób myślenia o przyszłości w relacji do urbanistycznej przestrzeni jest też z pewnością reakcją na sposób jej traktowania przez urbanistykę modernistyczną. Modele *wielkich zespołów* czy *modernistycznych osiedli mieszkaniowych* zakładały sztywną i docelową definicję poszczególnych przestrzeni. Z doświadczeń polskich widzimy, że prawie nigdy nie były realizowane do końca, a na każdym etapie realizacji ukazywały trudności w konserwacji i utrzymaniu standardu zarówno przestrzeni otwartych, jak i kubatur. Jednak idealna wizja usprawiedliwiała decyzje funkcjonalne i formalne. Postmodernistyczne nurty przekształcania tych zespołów, będące reakcją na nieadekwatność proponowanych rozwiązań wobec potrzeb jednostek i społeczności, ukazywały również brak elastyczności tych założeń i trudności w ich rewitalizacji³.

Pomiędzy tak określonymi sposobami rozumienia przyszłości – pomiędzy tym co doraźne a nieosiągalnym ideałem – jak postawić rozsądną średnią?

Oczywiście współczesne sposoby planowania miast, ich tworzenia, rozwoju czy transformacji odpowiadają pozytywnie na to pytanie zarówno w zakresie problemów wewnętrznych, jak i wobec konkurencyjności wobec innych ośrodków i miejsca w szerszej strukturze państwowej, regionalnej, kontynentalnej. Głównym czynnikiem zewnętrznym jest polityka ekonomiczna oraz szukanie optymalnego miejsca w światowej infrastrukturze. Wyznaczniki uzgodnień przestrzennych i wymogi ochrony (społecznej, ekologicznej czy szerzej kulturowej) określają stopień zrównoważenia.

² [2].

³ Pozornie wydawać by się mogło, że urbanistyka modernistyczna jest przykładem, wprawdzie inaczej formalnie przedstawionej, ale jednak urbanistyki zdefiniowanej. Bo przecież definiuje obszar w sposób ścisły poprzez funkcje i kubatury, a także poprzez całościową ideę urbanistycznej formy. Okazuje się jednak, że nie umożliwia wypełniania w czasie, dojrzewania i rozwoju formy i funkcji. Mamy tu koncepcję tworzenia pewnego wzoru urbanistycznego, którego realizacja w przyszłości ma zaowocować jako miasto idealne, ale także statyczne i w jakimś sensie „zamarłe”.

Warto w ogólnej refleksji wspomnieć o dwóch biegunach współczesnego planowania przestrzennego, jakim jest myślenie wg zasad (przepisy prawa określające możliwości, prawa, obowiązki i zakazy) oraz wg operacji. Ogólny przepis – co i jak można, a czego nie można i co należy – jest dziś koniecznym, ale nie generującym tłem dla działań, które mają wyznaczonych horyzont czasowy i realne możliwości realizacji. *Operacja* zawiera więc w sobie zarówno przestrzenne, czasowe oraz prawne możliwości, jak i finansowe gwarancje realizacji celów; jest też perspektywicznym odzwierciedleniem potrzeb społeczności. To właśnie system lub mozaika *operacji*, będąca obrazem aktywności przestrzennej o różnych horyzontach czasowych jest dziś podstawą dla określenia stanu procesu, jakim jest miasto.

Tak formułowane są strategie rozwoju współczesnych miast i aglomeracji. To oczywiście wielkie uproszczenie wielu procesów. Monitoring i określenie potrzeb, warianty koncepcji rozwoju całego organizmu i jego podsystemów oraz określanie różnych rodzajów istniejących i planowanych centralności to najlepsza droga do określenia takiego systemu operacji. Im więcej osobnych, nieskoordynowanych (celowo, czasowo) działań operacyjnych, tym bardziej mamy do czynienia z mozaiką czy labiryntem operacji⁴.

Te dwa bieguny określające horyzonty przestrzennego planowania istniały zawsze, ale dziś szczególnie powinniśmy być świadomi konieczności racjonalnego zrównoważenia działań na tej właśnie skali.

Szczególnym rodzajem działania operacyjnego są dziś inwestycje przestrzenne związane z wydarzeniami o zasięgu ogólnoswiatowym. Olimpiady i wydarzenia sportowe, wystawy światowe czy również różnego typu imprezy kulturowe o mniejszym zasięgu dają możliwość tworzenia infrastruktury, która przygotowana na jednorazowe lub cykliczne wydarzenie pozwoli nie tylko na krótkoterminowe jej wykorzystanie, ale trwale zmieni i rozwinie formę miasta. Analiza realizacji związanych z Wystawami Światowymi czy Olimpiadami ukazuje szereg znakomitych przykładów. Wydaje się, że również letnia Olimpiada w Londynie w 2012 roku (zagospodarowanie doliny rzeki Lea) jest pod tym względem dużym sukcesem miasta.

Dla tego typu działań zaproponowałam nazwę *Post-event Re-revitalization*⁵. Może należy zdefiniować ten rodzaj działań jeszcze ogólniej jako *Post-event Urbanism*⁶, ponieważ dotyczą one często wielu różnych, nie tylko rewitalizacyjnych interwencji w tkance miasta.

⁴ Warto tu sięgnąć po przykład działań związanych z programem *Stuttgart 21*. Planowana od wielu lat przebudowa centrum miasta dotycząca przededefiniowania jego układu komunikacyjnego w skali Europy, kraju, landu i strefy podmiejskiej, dająca jednocześnie nowe, niezwykle możliwości wykorzystania centralnie położonych terenów pokolejowych, spotkała się z olbrzymim oporem mieszkańców, a zwłaszcza ekologów. Protesty same w sobie stały się integralnym elementem operacji.

⁵ Czyli po polsku – *re-rewitalizacja poiwentowa* lub *re-rewitalizacja obszarów powydarzeniowych* – wg [7].

⁶ por. np. z *Event-Based Urbanism* [3].

3. Przestrzeń miasta

I

Ch. de Portzamparc z rozmowie z P. Sollers⁷ pisze o sposobie budowania architektury w mieście. Używa określenia *interwencja*. Nie chodzi o przebudowę czy rewitalizację, ale o *interwencję*⁸. Jego spojrzenie architekta i urbanisty o niezwyklej wrażliwości na przestrzeń urbanistyczną i architektoniczną akcentuje formułowanie takich rozwiązań, które dzięki dobrej koncepcji architektonicznej odpowiadają na problemy w skali urbanistycznej i odwrotnie, stawiając na dobre rozstrzygnięcia urbanistyczne, formułują dobrą architekturę. *Interwencja* oznacza też konieczność.

Tu nasuwa się pytanie o *rewitalizację*. Zwykle mówi się o niej w relacji do ustalonych przepisami definicji i postulowane ożywienie ma u podstaw diagnozę społecznego niedostatku, a rezultaty określane są ilością nowych miejsc zamieszkania i pracy. Zakres socjologicznych patologii jest więc podstawą działań społeczno-przestrzennych. *Interwencja* rozszerza pojęcie rewitalizacji. Zakłada poszerzenie wrażliwości, przyjmuje powody, które niekoniecznie mają charakter statystycznego kryzysu. *Interwencja* przywraca dialog, ustala współlistnienie, umożliwia synergię.

Interwencja wg Ch. de Portzamparca to coś innego niż przebudowa⁹. Punktem wyjściowym tych rozważań jest stwierdzenie, że nie można dziś budować, nie odwołując się do tego, co było. Przeszłość jest zawsze obecna w przestrzeni, którą mamy zaprojektować. Ta przeszłość nie może być zapomniana lub tylko *zmuzeumifikowana*, ale przetworzona. Właśnie *interwencja* jest takim uaktualnieniem – likwiduje nadmiar, otwiera, na nowo interpretuje. P. Sollers pisze o architekcie, że „to ktoś, kto powie mi w całkowicie nowy sposób czym jest pokój albo korytarz, schody, łazienka”¹⁰.

Interwencja akcentuje zarówno to co pomiędzy jak i same obiekty, elementy. Tym samym wprowadza nas w świat niepowtarzalności, wskazuje jedno, jedyne miejsce na ziemi, określa opowieść. „Obecnie są tylko szczególne przypadki, uwarunkowane zjawiska” – konkluduje de Portzamparc¹¹. Opowieść miejsc! I to w świecie, gdzie króluje typizacja, filozofia powtarzalności siła logo i atrakcji marki!

Takie działanie na poziomie architektoniczno-urbanistycznym staje się więc niejako obowiązkiem i powinnością architekta, jest też wezwaniem do otwierania wrażliwości na miejską rzeczywistość!

II

Kolejne refleksje nad przestrzenią miejską, w jakiej żyjemy, ukazują kilka negatywnych zjawisk, których doświadczamy. Za każdym razem okazuje się, że najlepszym rozwiązaniem zaistniałych konfliktów nie jest zerwanie z modelami historycznymi, lecz ich reinterpretacja

⁷ *Most of the time the issue is not to rebuild but to intervene* [1], s. 107 n.

⁸ *Interwencja* – od łac. *intervenire* wchodzić pomiędzy – zakłada pośrednictwo, ale też wtrącanie się, zdecydowane działanie w sytuacji wymagającej pomocy czy szybkiej reakcji, por. [8], s. 234.

⁹ [1], s. 107 n.

¹⁰ [1], s. 127.

¹¹ [1], s. 110.

cja. Zarówno ulica, jak i kwartał czy sektor zabudowy, idea wielofunkcyjności i zmienności przestrzeni, zrozumienia izolacji i bliskości mogą zostać tak przedefiniowane, aby były użytecznymi, współczesnymi modelami.

a) realność/wirtualność

Skala realny/wirtualny wydaje się nie być trafiona. Należy tu wyróżnić dwa różne zakresy. Jednym z nich jest przeciwieństwo realny i nierealny. Realny¹², czyli prawdziwy, w potocznym tego słowa znaczeniu istniejący; nierealny zaś nieprawdziwy czy niemożliwy.

Istotna w wirtualności jest jej relacja do przestrzeni trójwymiarowej, do czasu i do powszechników. To, co wirtualne, jest zawsze generowane przez realne i daje niespotykaną wcześniej możliwość przekraczania czasu, przestrzeni. Tworząc nowe typy relacji pomiędzy ludźmi, staje się podstawą tworzenia nowych kulturowych zachowań.

Należy tu przypomnieć podejście reprezentowane m.in. przez HCI (Human-Computer Interaction¹³) i przywołać porównanie do upowszechnienia zastosowania energii elektrycznej – oraz uznać za oczywiste, postępujące zadomowienie przestrzeni wirtualnej w fizycznej, a również nieuchronną zmianę naszej świadomości, percepcji i innego uwarunkowania procesów uwagowych.

b) orientacja w przestrzeni miasta,

Jak uwarunkowana jest orientacja w przestrzeni miasta? Co zmieniło się z sposobie orientowania się w ostatnich latach¹⁴? Na ile możliwa jest orientacja równowagi, czyli taka, która oparta o orientujące kody własne formy i kody kultury porządkujące kody sygnalizujące i kody masowego przekazu? W tym zakresie coraz większą rolę odgrywa tzw. orientacja sztuczna, to znaczy oparta na informacjach, które nie płyną bezpośrednio ze środowiska percepcyjnego (mapy, kompas, informacje pisane) i to przekazywana wirtualnie. Zarówno nawigacja, jak i mapy oraz informacje dostępne w telefonach komórkowych to źródło, po jakie sięgamy odruchowo i bardzo często już wtórnie; w odwołaniu do tych informacji szukamy elementów orientujących w rzeczywistości. *Landmark* – znak w przestrzeni, jak określał to K. Lynch, nie musi być obiektywną dominantą przestrzenną, może być ustanowiony przez „producenta” informacji. Staje się wtedy także przekazem reklamowym.

c) percepcja środowiska

Jak zmienia się percepcja środowiska miejskiego? To oczywiście bardzo skomplikowany problem i trudny do ujęcia przy pomocy eksperymentu. Warto jednak zwrócić uwagę na kilka istotnych uwarunkowań. Jednym z nich jest konieczność radzenia sobie z nadmiarem informacji. Balansujemy pomiędzy koncentracją a rozproszeniem, nasza uwaga jest dodatkowo podzielona między światem realnym, przekazem wirtualnym i naszą wyobraźnią. Coraz częściej zwraca się uwagę na to, iż miasto wymaga czytania i dosłownego czytania, bo przekształca się w mozaikowy ekran walczący o nasze zainteresowanie¹⁵.

¹² Realia – rzeczy realne od łac. *realis rzeczywisty, prawdziwy, także od res – rzecz, fakt*; por. [8], s. 431.

¹³ por. [4].

¹⁴ [5].

¹⁵ por. [9].

d) tranzyt/lokalność

Przemiany przestrzeni urbanistycznej skutkują m.in. zmianami w obrębie ciągów komunikacyjnych. Zarówno w komunikacji pieszej, jak i kołowej relacja tranzytu do obsługi lokalnej jest wyjątkowo ważnym wyznacznikiem. Szczególnie boleśnie odczuwamy to, gdy szybkie powiązania tranzytu kołowego tną lokalne relacje i rozbijają sąsiedztwa¹⁶.

Doświadczamy też zmian łagodniejszych, gdy zamiast powiązań sieciowych wytwarza się preferencja pewnych ciągów i krótkich do nich dowiązań¹⁷.

e) przestrzeń publiczna i miejskie pasożyty

Przemiany współczesnej przestrzeni publicznej rozumianej jako domena pieszego zagrożone są dziś nie tylko tranzytem i dominacją samochodu, lecz także dominacją funkcji kubaturowych. Usługi kubaturowe wydają się posiadać same zalety – oferują różnorodność i nadmiar, wygodę i wysoki standard przestrzenny, kumulują usługi w jednym miejscu, proponują też różne formy odpoczynku.

To jednak pozór. Zwykle nie prezentują założonego standardu (przestrzenie niebezpieczne, labiryntowe, brak klimatyzacji, brak informacji, koszty użytkowania przeniesione na użytkowników), a z punktu widzenia miejskiej równowagi prezentują wiele wad, jak choćby fakt, że tworzą potężne przestrzenie parkingowe i komunikacyjne rozrywające ciągłość przestrzeni pieszych, że jako przestrzenie prywatne nie należą do przestrzeni ogólnodostępnych i są kulturowo obciążone prywatnym przekazem reklamowym, a również z powodu drenowania tradycyjnych przestrzeni usługowych miasta.

Osiedla strzeżone to inny rodzaj pasożyta. Bezpieczna przestrzeń zamieszkania jest tu tworzona kosztem standardu ulicy, bezpieczeństwa na niej i kosztem jej przestrzennej ciągłości.

Oczywiście lubimy mieszkać w bezpiecznej, strzeżonej przestrzeni i spędzać czas w hipermarketach! Przez wiele wieków takim idealnym rozwiązaniem, utrzymującym w dynamicznej równowadze przestrzeń prywatną i publiczną z szeroka skalą przestrzeni o charakterze pośrednim, był kwartał zabudowy i przekrój ulicy, który umożliwił handel, usługi i pracę w kondygnacjach związanych z parterem i mieszkanie na piętach. Budynek usytuowany na granicy przestrzeni publicznej i prywatnej definiował zarówno funkcje jak i formę. Ruch kołowy rozbił ten model, ale wydaje się, że nadal potrzebujemy pracy nad takim schematem, który nie antagonizowałby poszczególnych przestrzeni, ale je uzgadniał¹⁸.

f) przestrzenna bliskość, hybrydowość

Miasto oferuje różnorodność i potęguje ją poprzez przestrzenną bliskość. Jesteśmy blisko, zwykle za blisko, choć oznacza to niedaleko, to jednak przeważa odczucie dyskomfortu. Miasto inaczej wyznacza odległości niż tego pragniemy.

Modernistyczna reakcja na XIX-wieczne miasto rozsunęła linie zabudowy, uwolniła przestrzeń i określiła granice izolacji poszczególnych funkcji. Wytworzyła w ten sposób nadmiar przestrzeni niczyich, „bez-funkcjonalnych”, zaniedbanych. Przestrzeni, które zaczęły

¹⁶ [6].

¹⁷ por. [10].

¹⁸ Modernistyczny model sektora – superbloku wydaje się tu dobrym początkiem. Pytanie, jak zastosować go w istniejącej tkance miasta bez działań typu haussmannowskiego.

zagrozić mieszkańcom. Obecny *Urban Sprawl* ma swoje źródło nie tylko w spekulacjach finansowych i współczesnych możliwościach dostępności terenów, ale też w takim modernistycznym myśleniu.

I tutaj szukanie złotego środka wydaje się konieczne. Współczesna idea hybrydowości daje taką nadzieję. Opiera się ona nie tylko na ekonomice wielofunkcyjności i wymiany, ale też na nowych możliwościach technicznych powiązań i izolacji przestrzeni.

g) *miasto przestrzenne* – architektura i *przestrzenne continuum*

I tak zbliżamy się do obrazu nowej miejskiej przestrzeni, która oferuje atrakcję hybrydowych funkcji, bliskości i urozmaicenia, odpowiadając tym również na popyt na przestrzeń i chęć maksymalnego wykorzystania środowiska urbanistycznego. Współczesne możliwości techniczne budowy i eksploracji przestrzeni dają możliwości takiego jej tworzenia, które nakłada poziomy, miesza kubatury i przestrzenie otwarte, zwielokrotnia powiązania i widoki. Powstaje prawdziwe *miasto przestrzenne*, o którym marzył K. Wejchert¹⁹.

To stapianie się architektury i otwartych przestrzeni miejskich – głównie publicznych, ale i prywatnych – jest osiąganę przede wszystkim dzięki tworzeniu przestrzeni o charakterze urbanistycznym na dachach i tarasach, a również elewacjach budynków, rozbudowie stref podziemnych oraz dzięki nawarstwianiu się i wzajemnym otwieraniu się poziomów stref publicznych – w nawiązaniu do fizjografii terenu lub w obrębie całkiem nowych struktur²⁰.

Takie *przestrzenne continuum* posiada ogólnodostępne ciągi komunikacji i możliwość wyboru różnych sposobów poruszania się w obrębie struktury (powiązania sieciowe, a nie liniowe), w kilku lub wielu poziomach, realizuje różne sekwencje przestrzenne z wizualną relacją z całością struktury (dalekie i bliskie widoki) oraz wiąże różnorodne funkcje i własności.

Przestrzenne continuum odnajdujemy przede wszystkim w tkance miast historycznych – ciasne struktury wąskich, krętych uliczek, w których labiryncie odkrywamy nagle rozległe rynki lub zadrzewione skwery i dalekie, krajobrazowe widoki. Pasaże, które prowadzą nas z przestrzeni otwartych do małych zaułków, sieni i dziedzińców, zaskakują nawarstwieniem schodów, tarasów, poziomów. Elementy takich *przestrzennych miast* realizują też modernistyczne *wielkie zespoły*, czy gęste *habitaty*. Architektura i urbanistyka chce dziś powtarzać dramaturgię i złożoność tych rozwiązań. A dziś skala możliwości realizacji takich fragmentów miasta jest dużo większa i dotyczy to zarówno transformacji istniejących zespołów, jak i reżyserowania nowych.

Widzimy tu szansę na nową wartość kompozycyjną i orientującą – przestrzenność miasta pomaga w definiowaniu nowych, dynamicznych relacji kompozycyjnych – multiplikuje miejsca i punkty widokowe, pomaga w odczytaniu trójwymiaru miasta, umiejscowieniu i zorientowaniu.

¹⁹ „Wystąpi być może (...) przewaga określonych typów sytuacji w jakich człowiek będzie znajdował się w przestrzeni, mając częściej możliwość patrzenia na krajobraz miejski z góry lub z dołu, ponad sobą mając różnorodne poziomy, pomosty – »miasto przestrzenne«” [11], s. 22.

²⁰ O architekturze topografii pisze E. Węclawowicz-Gyurkovich w [12]. Temat wymaga obszerniejszego opracowania. Można przytoczyć kilka odniesień: *architektura sztucznej topografii* (Tomasz Głowacki), *landform building* (Stan Allen, Marc McQuade) czy *building with the land* (Aaron Betsky).

ADAM NADOLNY*

CHANGEABILITY OR STABILITY: REFLECTIONS
ON THE ISSUE OF THE MODERN CITY
AS SHOWN BY THE POLISH FILM PICTURE
AFTER THE MID-20th CENTURY

ZMIENNOŚĆ CZY STABILNOŚĆ, ROZWAŻANIA
NAD ZAGADNIENIEM MIASTA NOWOCZESNEGO
NA PRZYKŁADZIE POLSKIEGO OBRAZU FILMOWEGO
W DRUGIEJ POŁOWIE XX WIEKU

Abstract

The article attempts to define how the film picture becomes a medium to record urban space. The cine-camera showing urban landmarks resulting from the composition allows to note impressions, sensations in real time. Over time, the captured moment becomes a historical record illustrating the character of the city, place or point in space. In the film picture, dynamic rather than stable, urban space is subject to change. Can we still say nowadays that the film picture and the modern city are made for each other?

Keywords: the city, composition, film picture, modernism, changeability

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest próba zdefiniowania, w jaki sposób obraz filmowy staje się nośnikiem zapisu przestrzeni miasta. Ukazanie przez kamerę filmową charakterystycznych jego punktów wynikających z kompozycji pozwala na notowanie wrażeń, odczuć w czasie rzeczywistym. Rejestracja chwili z biegiem czasu staje się zapisem historycznym, w odniesieniu do którego utrwalaona zostaje natura miasta, miejsca czy też punktu w przestrzeni. Przestrzeń miasta ulega w obrazie filmowym zmianom, nie tyle stabilnym, co dynamicznym. Czy współcześnie możemy nadal mówić o tym, że obraz filmowy i miasto nowoczesne są dla siebie stworzone?

Słowa kluczowe: miasto, kompozycja, obraz filmowy, modernizm, zmienność

* D.Sc. Ph.D. Arch. Adam Nadolny, Division of History of Architecture and Urbanism, Faculty of Architecture, Poznań University of Technology.

In the 20th century the film picture became a record of both historical and modern urban space, which contributed to defining that phenomenon as a new medium for the examination of architecture and urban planning from a different research perspective. The cine-camera showing urban landmarks resulting from the composition allows to note impressions, sensations in real time. Over time, the spatial urban reality became a natural set design of a number of Polish films. In many cases, the background of the plot was modern urban planning and architecture. Its spatial reflection, with a strong focus on the geometry, verticality, cubicity of forms, perfectly fitted the style of the film picture of the 1960s as in the 20th century frame changeability was a matter of course, frequently applied.

In the Polish cinema it was a period of many stylistic as well as artistic quests¹. The film-makers were fascinated by the possibility to use the modern city, its composition and form to create a certain kind of unreal space, significantly different from the reality of the People's Republic of Poland². To recapitulate this part of the discussion, I wish to quote Mark Shiel as saying that the film "is a form of culture related to the space in a special way since (...) it works and is best understood in terms of organisation of space: both space in the film (...) and the film in space (...) Therefore, it is justified to say that the film is basically a spatial system and, despite the traditional attachment to textuality in film studies, it is a spatial rather than textual system"³.

Seeing the film picture as a certain spatial system allows us to unambiguously interpret its meaning with regard to the issue of the modern city in Polish feature films. In the film picture modernity was treated as a fragment of the set design but not without clear references to real architectural objects or the whole spatial guidelines. Owing to this kind of fascination by the composition of the modern city, its importance was very frequently used as an asset of the film picture. The modern urban planning of that period allowed the film directors to introduce a sort of spatial game with the audience, consisting in quick changes of frames and scenery. The changeability of the city and its composition was treated by film-makers as an advantage of the image. From the point of view of the history of architecture, this changeability often resulted in a loss of characteristic values of the place concerned in social as well as cultural terms.

¹ In a number of Polish films of the 1960s, young directors attempted to ask questions about real lives of the Poles, lived behind the windows of concrete panel buildings and in their interiors. The 1969 film by Andrzej Wajda entitled *Polowanie na muchy* may serve as an example of such enquiries. What fascinated film-makers in modern architecture of the 1960s, i.e. the space, modularity, the play of forms in the space, the 1970s replaced with a diagnosis of the state of the population living in that modern space, as exemplified by the 1974 film *Nie ma róży bez ognia*.

² The democratisation of Poland introduced in 1956 triggered the creation of broader plans for film-making. Modern films were supposed to reflect the reality as well as describe and comment the modern times. Regrettably, the short period of freedom soon ended. The system of censorship prevented film-makers from addressing topics related to the current social and political situation. That state of affairs contributed to the creation of a great number of film adaptations of the canon of the national literature and of the entertainment cinema.

³ Mark Shiel, *Film i miasto w historii i teorii*, [w:] *Miasto w Sztuce – Sztuka Miasta*, Univeritas, Kraków 2010, pp. 568-569, translator's own translation.

For instance, the reconstruction of Warsaw after World War II contributed to a change in the code of perception of space by the inhabitants and to the creation of new residential structures in the centres of many Polish cities. The process related to the demolition of historical districts was aptly described by Aleksander Wallis, who noted that such actions might significantly contribute to changing the consciousness of urban dwellers. He referred to the process and its spatial effects as the permanence of a set of selected components which thus influence the perception of urban space by the subsequent generations. The process is reflected, in some sub-conscious way, in the 1968 film picture entitled *Gra*⁴, directed by Jerzy Kawalerowicz. The film shows a very vivid picture of new Warsaw emerging from the ruins of the city at the turn of the 19th and 20th centuries. In one scene of the film the protagonists, a high-ranking official (Gustaw Holoubek) and his wife, an architect (Lucyna Winnicka), are strolling the streets of the city, in the background we can see the buildings being demolished to clear the site for the so-called Eastern Wall⁵. The married couple are talking about architecture, specifically about the creative accomplishments of Lucyna, considered by the husband to be rather insignificant and inadequate to the reality of the People's Republic of Poland. "What's in it for you, you only had your model shown at a presentation of projects with no awards. A presentation of architectural ideas, what kind of idea is that? You have neither materials nor contractors. You don't know what steel, aluminium, plastics look like (...) And then you attempt to make projects for countries you have never seen in your life"⁶. That rather sarcastic assessment of the state of Polish architecture contained in the film is not coincidental. Lucyna, an architect, engaged in the creation of utopian architectural concepts, is aware of their uselessness in modern times. Nevertheless, she is trying to meticulously follow the idealistic creative attitude taught at university and hoping that her theoretical projects would change the image of Polish towns and cities, thus contributing to their changeability in time and space.

In the case of that film picture, the composition of the modern city was based on contrasts. The new spatial guidelines, here for the centre of Warsaw, emerge from the ruins of the past which in the eyes of the creators of that new modern world is not worth saving or protecting. The described scene from the film was additionally enriched with the images of the demolition of a fragment of the centre in the background of the buildings of the Eastern Wall. The thus framed spatial reality of the city and the applied image dynamics make this scene dramatic. It can be stated that in the case of the film picture in question we have strongly emphasised the changeability of urban space towards modernity. The lack of image stability allows the film director to make an impression of the changeability of urban composition, inevitably erasing the remnants of the past. It is aimed at creating a new fascinating spatial reality where composition becomes an overriding value combined with architectural merits of the component objects.

⁴ She is an architect, he holds a high-ranking position. After twelve years their marriage is in crisis. She is fighting for her freedom but fears loneliness, whereas he only wants to keep up appearances. Eventually, she will have an affair with a young student, and when they both attempt to save their marriage, it will turn out that the husband has had a mistress for years. For a brief description of the film see <http://www.filmweb.pl/film/Gra-1968-5913/descs#>, as retrieved on 09 Jan 2013.

⁵ A building by Zbigniew Karpiński, Jan Klewin, Andrzej Kaliszewski of 1962–1969.

⁶ Quoted on the basis of the soundtrack of the film *Gra*, as prepared by the author.

In the book entitled *The Urban Revolution*⁷ Henri Lefebvre, analysing the phenomenon of urbanisation, says, with reference to its descriptions by means of text, context, levels and dimensions, that it is a troublesome discourse about the city and urbanisation. The scale of the urbanisation phenomenon may be considered at several levels. Social relationships having a surface area of specific dimensions. Those cannot be seen only in measurable categories. They also indicate broader inter-relationships with the economy, art, urban management, etc. If we decided to see it exclusively from this point of view, the urbanisation phenomenon could be considered as a mere “concrete abstraction”.

Such a concrete abstraction appears in many film pictures of that time, e.g. in the 1968 film entitled *Człowiek z M3*⁸. As in many films of that period, the film plot is set in modern Warsaw⁹. The protagonist, doctor Tomasz (Bogumił Kobiela), is waiting to be assigned a flat in a modern panel technology building. His flat, with a view to the centre of Warsaw, is sunny, spacious and modern. In many frames of the film the modern city is presented only from the perspective of a few buildings and spatial guidelines, e.g.: the urban and architectural complex of the Eastern Wall, the courts of Legia Warszawa, an anonymous housing estate of buildings of pre-fabricated elements.

The modernity, as named in the title, was diagnosed by the director as space filled by cubic forms, with large surfaces of glazed façade. The image of the city created in that film does not differ from a certain canon presented in the Polish cinema of the 1960s. The plot is set in real forms of modern architecture. The concept of the film consists in the use of the urban grid of the modern city as the starting point for the film plot. Naturally, such composition measures cannot exist without interpersonal relationships referred to by Henri Lefebvre in the book *The Urban Revolution*: “What does the city create? Nothing. It centralizes creation. And yet it creates everything. Nothing exists without exchange, without union, without proximity, that is, without relationships”¹⁰ The relationships between the characters of the film *Człowiek z M3* take place in the real space of the modern city. Its picture, as in the above reflections, is a dynamic one, changing with the change of the film frame. Spatial relationships are somehow adapted to the interiors, both urban and architectural, where they occur. The cine-camera follows the characters, recording their fortunes, ups and downs or doubts in the background of the city being the synonym of modernity.

As in the 1965 film *Lekarstwo na miłość*¹¹, in this film also the picture of the modern city was contrasted with the picture of the city from the turn of the 19th and 20th centuries. In that

⁷ Henri Lefebvre, Henri Lefebvre, *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London 2003.

⁸ A film drama on housing problems encountered by a young doctor, Tomasz (Bogumił Kobiela). He is assigned a two-room flat, but only married men are entitled to obtain one. Therefore, he must marry within 30 days. But Tomasz does not intend to give up on love. The first candidate is stubborn, the second – jealous, the third – too independent and bossy. In the nick of time he finds the woman of his dreams, who appears to be his patient.

⁹ As the capital city and a city rebuild after the war, it was supposed to become an example and model for other Polish urban areas.

¹⁰ Henri Lefebvre, *op. cit.*, p. 117.

¹¹ For more on this subject see: Nadolny Adam, *Architectural remedy for love. City and architecture in Polish films of the 1960s*, *Architectus*, no. 2/2010, p. 139-143.

- III. 1. A view to a fragment of the modern centre of Warsaw – buildings of the so-called Eastern Wall, making up the background of the film *Człowiek z M3* of 1968. In the foreground Tomasz, the main protagonist of the film (directed by Leon Jeannot, film production by the film studio “Kadr”, author of the photograph: Wojciech Urbanowicz). The photograph published under the permission of the National Film Archives in Warsaw, photo no 1-F-205-120
- II. 1. Widok fragmentu modernistycznego centrum Warszawy – budynki tzw. Ściany Wschodniej, będącego tłem dla akcji filmu *Człowiek z M3* z roku 1968. Na pierwszym planie Tomasz, główny bohater filmu (reż. Leon Jeannot, produkcja Studio Filmowe „Kadr”, autor zdjęcia Wojciech Urbanowicz). Publikacja zdjęcia za zgodą Filмотeki Narodowej w Warszawie, foto nr 1-F-205-120

case, the static narration refers to a certain stereotype of space inhabited by the middle class. It reflects peace, invariability and permanence despite historical turmoil. It becomes a certain nostalgia for the past time, seen as the older generation, e.g. by the mother of the protagonist of the film *Człowiek z M3*, as the synonym of paradise lost. Of course, one may interpret the director's intention as a desire to discount the past for the present modernity, which is more dynamic, devoid of the formal rules and conventions of the past times. Nevertheless, the image of the modern city shown by the film picture is very positive, clear, friendly, free of daily worries, despite the housing problems faced by the protagonist, Tomasz.

As Henri Lefebvre put it in *The Urban Revolution*, "If we take a look at different proposals for creating the urban space, we will discover that such proposals are no progress towards the future. Each of them is constrained by the urban space being divided into the urban grid, the square and public spaces"¹². The urban structure being embedded in the past becomes a certain driving element for him. As regards the film picture of the 1960s, it created space composed of specific frames, scenes and sequences. If we transpose all the components onto the city map, we will obtain another type of spatial grid, an urban grid for which we will attempt to find a common denominator. In the cinema seeking a common ground of spatial expression becomes a search for characteristic urban motives, landmarks facilitating the identification of an object in the urban space. Verticality typical of urban planning as well as highlighting horizontal lines allowed the film makers to create in the film picture a certain spatial code defining the urban system. Thus, in the film picture the modern city became a certain idyllic land, flawless and free from the shortcomings of the socialist reality. The urban picture devoid of ugly spaces, bathed in the sun, allowed the viewer a moment of oblivion and distraction from the daily concerns and dilemmas.

The perspective of the film picture shows us a three-dimensional urban space, its changeability is a constant element resulting from the nature of the work. Such a grid allows us to define urban planning as a particular sequence of open and closed interiors. If we refer to the film examples mentioned herein, it appears that the spatial narrations are very limited in scope. The choice of urban architectural works is very narrow since the works themselves formed their own unique iconosphere of the city, in this case of Warsaw.

The spatial expression of the objects presented allowed the film makers to set various elements of the plot in their interiors and in the proximity to them. Thanks to the cine-camera and specific lighting, the same space served different purposes. This is the phenomenon of the modern city. Of course, over time that unification and modularity of space became highly criticised on grounds of creating anonymous spaces. Nevertheless, the modern city should not have been approached in this way. Thanks to the plot of a film, the same spatial complex, building or part of a square could perform functions very different from those intended by the architect.

In a way, the film picture allowed the directors to redefine the real urban space as needed. The film picture of that period developed a certain redefinition of urban planning and architecture adapted to the needs of a particular screenplay. In the film plot, a well-composed building or complex of buildings, e.g. residential houses, could be an office block, a hospital, a sanatorium. In the 1960s the achievements of modernism inspired

¹² Henri Lefebvre, *op. cit.*, p. 157, translator's own translation.

positive emotions in Polish architects. They attempted to create a modern city after a period of centrally imposed socialist realism¹³ in architecture and urban planning. The creators of the idea of the modern city also intended to create a new kind of society, a society capable of understanding a certain effort involved in creating friendly living and residential spaces. But the outcome of the society being confronted with the architects was rather dubious. The film image of architects as creators presented in the 1960s was fairly positive. The crazy architect Joanna from the 1965 film *Lekarstwo na miłość* or the melancholic female architect from the 1968 film *Gra* by Jerzy Kawalerowicz may serve as examples here. Both characters represented a profession inspiring significant social trust, in spite of various attempts at reducing the importance of architects in the real world of architectural designing.

The introduction to this article contains the thesis that the image of the modern city in the film picture was dynamic rather than static. A brief analysis of the above examples supports this thesis. The film picture is naturally perceived as a medium recording spatial reality as it is, obviously interpreted and diagnosed in a certain way, as has already been mentioned. Since any film is a sort of collection of frames, scenes and sequences, it is a perfect metaphor of reality, whereas on account of the applied technology it becomes a record of modernity in itself.

It is, thus, possible to consider the idea of the modern city with regard to the relevant accomplishments of the past. According to the 1960s forecasts by Aldo Rossi, the city undergoes cyclical transformations related to history, politics or changing morals. Due to that fact, modernity invoked in the title is a rather temporary phenomenon. The contemporaries reflecting on modernity frequently refer to current moments and developments. As researchers, we attempt to diagnose the state of affairs as they are around us, at the same time we seek the sources of the changes or directions of such changes. But we must remember that for each generation urban modernity will be considered at a different level of spatial perception. What was regarded as an achievement reflecting the force of change in the modern city of the 1960s may be defined in very different terms nowadays.

It must also bear it in mind that research on the modern city is very frequently, and erroneously, based on an approach reducing the phenomenon of modernity to visual terms or terms of the composition. The modern city is a certain product of the past. The cycle of urban development in the history of urban planning presents us with spatial processes dependent on a number of factors, the processes that accumulate to shape the image and form of the city. The urban form is a kind of cooperation of different spatial elements co-existing in that space. It is also substantiated by the characteristic form of the film picture, primarily concerned with the concept of scenes and sequences. The plot of a film, while presenting a story combined with the acting manner and broader spatial context, allows directors to produce a final product in the form of a finished film picture. As regards the Polish cinema

¹³ Socialist realism in Poland was officially announced by the President Bolesław Bierut at the Conference of the Polish United Workers' Party (PZPR) in Warsaw on 3 July 1949. In his paper entitled *Sześćioletni plan odbudowy Warszawy* (*The Six-Year Reconstruction Plan for Warsaw*), the President outlined the directions for various spheres of life in Poland, including architecture. The style of socialist realism in architecture was characterised by monumentality, symmetry and numerous references to classical architecture, i.e. the application of pilasters, colonnades and attics in buildings.

of the 1960s, urban modernity became a vivid indication of the accomplishments of the Polish urban planning and architecture of that period. As has already been mentioned above, the Polish feature film fostered modernity in the form of modern architecture and urban planning. It was a sort of violent march of modernity against the previous reality after the period of socialist realism.

The image of the modern city reflected in the film picture allowed us to record the characteristic spatial code used by architects of that time. Modularity, the simplicity of forms, the use of perspective, all those elements combined to develop the end product in the form of another version of the perfect city. Perfect not only due to the geometrical connotations, but also perfect in its promotion of a specific spatial idea related to modern movements in architecture. The film picture will preserve a certain atmosphere of the period, as the record of a moment where the spatial reality shown was the synonym of modernity.

The changeability or stability of the modern city in the film picture, as included in the title of the article, may be seen at several levels. The transformation of Polish cities and towns in the 1960s may be defined as an indicator of modernity resulting from the desire to create new urban space by a group of architects and urban planners. Their fascination with the ideology of modern movements allowed them to reinterpret the concept of the modern city in relation to history. The historical reconstruction of many Polish cities after the war may also be interpreted as a sign of a certain unconventional approach to the concept of the modern city, characterised by historical façades with new interiors. It is visible in the reconstruction of such cities as Gdańsk, Poznań and Warsaw as well as in the new building constructed in the historical centres of historical urban areas. Nowadays, the film picture of that period has become for us a historical record illustrating the character of the city, place or point in space.

To recapitulate these considerations, I wish to quote Henri Lefebvre again as saying that the city is a space “associated with the logic of form and with the dialectics of content”¹⁴. In connection with the above stated, regardless of the period, we may speak of the unchangeable phenomenon of the film picture and the modern city. Modernity will be defined here with regard to the time of production of a specific film picture capturing the presence of the city with all the indications of human spatial activities, in both architectural and urban planning terms.

Therefore, the city and the film, owing to their changeability and stability, are made for each other. It must be added that the urbanisation is still subject to constant change as a result of human expectations, actions and aspirations. This continuous changeability of space, form and function is very close to the very idea of the film picture which, as I have already mentioned, is composed of sequences, frames, scenes, thus being a certain definition of the city, but the city seen from a different digital perspective.

¹⁴ Henri Lefebvre, *op. cit.*, p. 119.

References

- [1] Kostof S., *The City Shape*, Thames&Hudson, Hong Kong 2001.
- [2] Kur I., *Twarze w tłumie. Wizerunek bohaterów wyobraźni zbiorowej w kulturze polskiej 1955–1969*, Świat Literacki, Warszawa 2005.
- [3] Lefebvre H., *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London 2003.
- [4] Nadolny A., *Architectural remedy for love. City and architecture in Polish films of the 1960s*, Architectus, nr 2/2010, Wrocław 2010.
- [5] Nadolny A., *City and architecture in films of the 1960s and at the beginning of the 1970s. in Poland*, [in:] Inter[Section], A Conference on Architecture, City and Cinema, ed. Luis Urbano, AMDJAC, Lisbon 2013.
- [6] Shiel M., *Film i miasto w historii i teorii* [w:] *Miasto w Sztuce – Sztuka Miasta*, Univeritas, Kraków 2010.

W XX wieku obraz filmowy stał się zapisem przestrzeni miasta zarówno historycznego, jak i nowoczesnego, co przyczyniło się do definiowania tego zjawiska jako nowego medium, dzięki któremu architektura i urbanistyka mogły być rozpatrywane z innej perspektywy badawczej. Ukazanie przez kamerę filmową charakterystycznych jego punktów wynikających z kompozycji pozwala na notowanie wrażeń, odczuć w czasie rzeczywisty. Rzeczywistość przestrzenna miasta stała się z biegiem czasu w wielu polskich filmach naturalną scenografią. W wielu przypadkach za tło fabuły posłużyła urbanistyka i architektura modernistyczna. Jej wyraz przestrzenny, z silnym zaakcentowaniem geometrii, wertykalności, kubiczności brył, wpisywał się znakomicie w stylistykę obrazu filmowego lat 60. XX wieku, dla którego zmienność kadru była rzeczą naturalną i często stosowaną.

Okres ten w polskiej kinematografii był czasem wielu twórczych poszukiwań stylistycznych oraz artystycznych¹. Twórców filmowych urzekła możliwość wykorzystania nowoczesnego miasta, jego kompozycji i formy dla stworzenia pewnego rodzaju nierzeczywistej przestrzeni, odbiegającej w znaczący sposób od rzeczywistości PRL². Jako podsumowanie tej części rozważań chciałbym przytoczyć słowa Marka Shiela, który tak wyraził swoje po-

¹ W wielu polskich filmach młodzi reżyserzy w latach 60. XX wieku starali się zadawać pytania związane z realnym życiem Polaków, toczącym się za oknami budynków z wielkiej płyty oraz w ich wnętrzach. Przykładem takich poszukiwań może być film Andrzeja Wajdy *Polowanie na muchy* z roku 1969. To co filmowców urzekało w architekturze modernistycznej lat 60., przestrzeń, modularność, gra brył w przestrzeni, zostaje w latach 70. odrzucone na rzecz diagnozy stanu społeczeństwa, które w tej nowoczesnej przestrzeni żyje, tutaj przykładem może być film *Nie ma róży bez ognia* z roku 1974.

² Wprowadzona po roku 1956 demokratyzacja kraju na początku stała się impulsem do tworzenia szerszych planów działalności filmowej. Nowoczesny film miał odzwierciedlać rzeczywistość oraz opisywać i komentować współczesność. Ten krótki okres wolności, niestety, szybko się skończył. Działająca cenzura uniemożliwiała filmowcom podejmowanie tematów związanych z aktualną

glądy na temat filmu „jest formą kultury związaną z przestrzenią w sposób szczególny, gdyż (...) działa i jest najlepiej pojmowany w kategoriach organizacji przestrzeni: zarówno przestrzeni w filmie (...) jak i filmu w przestrzeni (...) Słuszna zatem jest teza, że film zasadniczo stanowi system przestrzenny i – mimo tradycyjnego przywiązania filmoznawstwa do tekstualności – to jest bardziej system przestrzenny niż tekstualny”³.

Traktowanie obrazu filmowego jako pewnego systemu przestrzennego pozwala na jednoznaczne interpretowanie jego znaczenia w odniesieniu do zagadnienia miasta nowoczesnego w polskim filmie fabularnym. Nowoczesność była w obrazie filmowym traktowana jako fragment scenografii, niepozbowionej jednak jednoznacznych odwołań do realnych obiektów architektonicznych czy też całych założeń przestrzennych. Ten rodzaj fascynacji kompozycją miasta nowoczesnego powodował, że jego znaczenie było bardzo często wykorzystywane jako atut obrazu filmowego. Urbanistyka nowoczesna tego okresu pozwalała na wprowadzenie pewnego rodzaju gry przestrzennej z widzom polegającej na szybkich zmianach kadrów oraz widoków. Zmienność miasta oraz jego kompozycji była przez filmowców traktowana jako atut obrazu. Z punktu widzenia historii architektury ta zmienność powodowała w wielu przypadkach zatracenie charakterystycznych wartości miejsca zarówno pod względem społecznym, jak i kulturowym.

Można tutaj przywołać chociażby powojenną odbudowę Warszawy ze zniszczeń wojennych, która przyczyniła się do zmiany kodu odczuwania przestrzeni przez mieszkańców, czy też tworzenie nowych struktur mieszkaniowych w śródmieściu wielu polskich miast. Proces związany z wyburzeniem dzielnic historycznych trafnie ujął Aleksander Wallis, który zwrócił uwagę na fakt, iż takie działania może w znaczący sposób wpływać na zmianę świadomości mieszkańców miasta. Proces oraz jego skutki przestrzenne nazwał trwałością zespołu wybranych elementów, które w ten sposób wpływają na odbiór przestrzeni miasta przez kolejne pokolenia. Procesu ten w pewien sposób nieświadomie, pojawia się w obrazie filmowy pt. *Gra*⁴ z roku 1968 w reżyserii Jerzego Kawalerowicza. W filmie ukazany został w bardzo plastyczny sposób obraz nowoczesnej Warszawy, która powstaje na gruzach miasta z przełomu XIX i XX wieku. W jednej ze scen filmu główni bohaterowie obrazu, wysoki urzędnik państwowy (Gustaw Holoubek) i jego żona architekt (Lucyna Winnicka), spacerują ulicami miasta, w tle widzimy rozbiórkę budynków pod powstające założenie tzw. Ściany Wschodniej⁵. Rozmowa małżonków dotyczy architektury, a właściwie osiągnięć twórczych głównej bohaterki, które w odbiorze jej męża są raczej mało znaczące i nieadekwatne do rzeczywistości PRL. „Co ty z tego masz? Tyle, że wystawiono waszą makietę na pokazie projektów

sytuacją społeczno-polityczną. Taki stan rzeczy przyczynił się do powstania licznych adaptacji filmowych kanonu literatury narodowej oraz kina rozrywkowego.

³ Mark Shiel, *Film i miasto w historii i teorii* [w:] *Miasto w Sztuce – Sztuka Miasta*, Univeritas, Kraków 2010, s. 568-569.

⁴ Ona jest architektem, on człowiekiem na wysokim stanowisku. Po dwunastu latach małżeństwa przeżywają głęboki kryzys. Ona walczy o swą niezależność, ale boi się samotności, on dba jedynie o pozory. Ona w końcu go zdradza z młodym studentem, a kiedy oboje podejmują próbę odbudowy swego uczucia, okazuje się, że mąż od lat ma kochankę. Skrócony opis fabuły filmu [za:] <http://www.filmweb.pl/film/Gra-1968-5913/descs#>, dostęp 09.01.2013.

⁵ Budynek autorstwa Zbigniewa Karpińskiego, Jana Klewina, Andrzeja Kaliszewskiego z lat 1962–1969.

nienagrodzonych. Pokaz myśli architektonicznej. Co to jest za myśl? Nie macie ani materiałów, ani wykonawców. Nie wiecie w ogóle jak wygląda stal, aluminium, tworzywa sztuczne (...) A potem porywacie się na projekty dla krajów, których nie widzieliście na oczy⁷⁶. Ta pewnego rodzaju sarkastyczna diagnoza stanu polskiej architektury pojawia się w filmie nieprzypadkowo. Główna bohaterka obrazu, zajmując się tworzeniem utopijnych koncepcji architektonicznych, jest świadoma ich nieprzydatności dla współczesności. Stara się jednak skrupulatnie podążać wpojoną jej na studiach idealistyczną postawą twórczą i ma nadzieję, że prowadzone przez nią teoretyczne prace projektowe zmienią obraz polskich miast, czyli wpłyną na jego zmienność w czasie i przestrzeni.

Obraz miasta nowoczesnego w przypadku tego filmu został skomponowany na zasadzie kontrastu. Nowe założenia przestrzenne, w tym przypadku śródmieście Warszawy, powstają na gruzach przeszłości, która dla twórców nowego modernistycznego świata nie jest warta zachowania czy też ochrony. Omawiana scena z filmu dodatkowo została wzbogacona o zdjęcia ukazujące wyburzanie fragmentu śródmieścia na tle powstających budynków Ściany Wschodniej. Tak kadrowana rzeczywistość przestrzenna miasta oraz zastosowana dynamika obrazu nadają omawianej scenie dramatyzmu. Można powiedzieć, że w przypadku tego obrazu filmowego mamy do czynienia z silnie uwypukloną zmiennością przestrzeni miasta w kierunku nowoczesności. Brak stabilności obrazu pozwala na uzyskanie wrażenia zmienności kompozycji miasta, która nieuchronnie zaciera ślady przeszłości. Działanie to ma na celu stworzenie nowej fascynującej rzeczywistości przestrzennej, w której kompozycja staje się wartością nadrzędną w połączeniu z walorami architektonicznymi obiektów, które ją tworzą.

W książce *The Urban Revolution*⁷, Henri Lefebvre, dokonując analizy fenomenu urbanizacji, powiedział, iż jest ona kłopotliwym dyskursem nad zagadnieniem miasta, urbanizacji w odniesieniu do opisywania jej za pomocą tekstu, kontekstu, poziomów oraz wymiarów. Rozmiary fenomenu urbanizacji można rozpatrywać na kilku poziomach. Oddziaływania społeczne mieszczą się w przestrzeni o określonych rozmiarach. Tego rodzaju zależności nie można rozpatrywać wyłącznie w kategoriach mierzalnych. Są one także wyznacznikiem szerszych zależności związanych m.in. z gospodarką, sztuką, zarządzaniem miastem. Jeżeli chcielibyśmy spoglądać na to wyłącznie z tego punktu widzenia, można fenomen urbanizacji rozważać w kategorii wyłącznie „betonowej abstrakcji”.

Betonowa abstrakcja pojawia się w wielu obrazach filmowych epoki. Przykładem może być film pt. *Człowiek z M3* z roku 1968⁸. Podobnie jak w wielu filmach tego okresu, tłem dla fabuły stała się modernistyczna Warszawa⁹. Główny bohater, lekarz Tomasz (Bogumił Kobiela), oczekuje na przydział mieszkania w modernistycznym budynku stworzonym w tech-

⁶ Cytat na podstawie ścieżki dźwiękowej do filmu *Gra*, opracowanie autor.

⁷ Henri Lefebvre, *The Urban Revolution*, University of Minnesota Press, Minneapolis, London 2003.

⁸ Komedia obyczajowa o kłopotach mieszkaniowych młodego lekarza Tomasza (Bogumił Kobiela). Otrzymuje on przydział na mieszkanie M-3, ale przysługuje ono tylko żonatym. W ciągu 30 dni musi się więc ożenić. Tomasz nie zamierza jednak zrezygnować z miłości. Pierwsza kandydatka jest uparta, druga – zazdrosna, trzecia – zbyt samodzielna i władcza. Dopiero w ostatniej chwili znajduje tę wymarzoną, która okazuje się być jego pacjentką.

⁹ Jako stolica oraz miasto, które po zniszczeniach wojennych zostało odbudowane miało się stać przykładem, wzorem dla innych polskich miast.

nologii wielkopłytywowej. Jego mieszkanie, z którego widać śródmieście Warszawy, jest jasne, przestrzenne i nowoczesne. W wielu kadrach filmu nowoczesne miasto jest przedstawiane z perspektywy jedynie kilku budynków i założeń przestrzennych, należą do nich m.in.: zespół urbanistyczno-architektoniczny Ściana Wschodnia, korty Legii Warszawa czy też anonimowe osiedle mieszkaniowe z elementów prefabrykowanych.

Tytułowa nowoczesność została zdiagnozowana przez reżysera jako przestrzeń wypełniona kubicznymi bryłami, dużymi przeszkleniami elewacji. Obraz miasta stworzony w tym filmie nie odbiega od pewnego kanonu, który ukształtował się w polskim filmie lat 60. XX wieku. Tłem fabuły stają się realne w formie obiekty architektury modernistycznej. Koncepcja filmu odwołuje się do wykorzystania siatki urbanistycznej nowoczesnego miasta jako punktu wyjścia dla historii opowiadanej. Oczywiście te działania kompozycyjne nie mogą istnieć bez relacji międzyludzkich, o których pisze Henri Lefebvre, w książce *The Urban Revolution* „Co miasto kreuje? Nic. Miasto odpowiada za centralizowanie kreacji i w związku z tym kreuje wszystko. Nic w przestrzeni zurbanizowanej nie istnieje bez wymiany, bez współpracy, bliskości i relacji międzyludzkich”¹⁰. Relacje bohaterów filmu *Człowiek z M3* rozgrywają się w realnej przestrzeni miasta nowoczesnego. Jego obraz, podobnie jak we wcześniejszych rozważaniach, jest obrazem dynamicznym zmieniającym się wraz ze zmianą kadru filmowego. Relacje przestrzenne zostały w pewien sposób dostosowane do wnętrza, w których się rozgrywają, zarówno urbanistycznych, jak i architektonicznych. Kamera filmowa podąża za bohaterami, śledząc ich losy, perypetie i rozterki na tle miasta będącego synonimem nowoczesności.

Podobnie jak w filmie *Lekarstwo na miłość* z roku 1965¹¹, obraz miasta współczesnego został skontrastowany z obrazem miasta przełomu XIX i XX wieku. W tym przypadku statyczność narracji odwołuje się do pewnego stereotypu przestrzeni zamieszkałej przez klasę średnią. Jest ona odzwierciedleniem spokoju, niezmienności, trwania, mimo różnych zawirowań historycznych. Staje się pewnego rodzaju tęsknotą za czasem minionym, w którym starsze pokolenie, m.in. matka głównego bohatera filmu *Człowiek z M3*, upatruje synonimu raju utraconego. Oczywiście można dopatrywać się w intencji reżysera, iż pragnął w ten sposób zdyskontować przeszłość na rzecz nowoczesnej teraźniejszości, bardziej dynamicznej, pozbawionej formalnych zasad i konwenansów czasów minionych. Niemniej jednak obraz miasta nowoczesnego ukształtowany za pomocą obrazu filmowego jest jak najbardziej pozytywny, jasny, przyjazny, pozbawiony trudów życia codziennego, mino perypetii mieszkaniowych głównego bohatera Tomasza.

Henri Lefebvre, pisał w *The Urban Revolution* „Jeżeli spojrzymy na różne propozycje kreowania przestrzeni zurbanizowanej, odkryjemy, że propozycje te nie przesuwają nas w kierunku przyszłości. Każda z nich jest ograniczona poprzez podział przestrzeni miasta na siatkę urbanistyczną oraz plac i przestrzenie publiczne”¹². Zakorzenie struktury miasta w przeszłości staje się dla niego pewnego rodzaju motorem napędowym. W przypadku obrazu filmowego lat 60. XX wieku mamy do czynienia z tworzeniem przestrzeni składa-

¹⁰ Henri Lefebvre, *op. cit.*, s.117, tłumaczenie autor.

¹¹ Szerzej o tej kwestii [w:] Nadolny Adam, *Architectural remedy for love. City and architecture in Polish films of the 1960s*, Architectus, nr 2/2010, s. 139-143.

¹² Henri Lefebvre, *op. cit.*, s.157, tłumaczenie autor.

jącej się z konkretnych kadrów, widoków i sekwencji. Jeżeli te wszystkie elementy przetransponujemy na mapę miasta, wówczas otrzymamy kolejny rodzaj siatki przestrzennej – urbanistycznej, dla której będziemy próbowali znaleźć wspólny mianownik. Poszukiwanie wspólnej płaszczyzny wyrazu przestrzennego staje się w przypadku filmu poszukiwaniem charakterystycznych motywów urbanistycznych, dzięki którym możliwa będzie identyfikacja obiektu w przestrzeni. Charakterystyczna dla urbanistyki modernistycznej wertykalność oraz podkreślanie linii horyzontalnych pozwoliło na stworzenie w obrazie filmowym pewnego rodzaju kodu przestrzennego definiującego układ urbanistyczny. Nowoczesne miasto stało się przez to w obrazie filmowym pewnego rodzaju idylliczną krainą pozbawioną usterek i mankamentów socjalistycznej rzeczywistości. Obraz miasta pozbawionego brzydkich przestrzeni, skąpanego w słońcu pozwalał widzowi na chwilowe zapomnienie oraz oderwanie od problemów i rozterek życia codziennego.

Płaszczyzna obrazu filmowego pokazuje nam trójwymiarową przestrzeń zurbanizowaną, jej zmienność jest elementem stałym wynikającym z natury dzieła. Powstająca w ten sposób siatka pozwala nam na definiowanie urbanistyki poprzez konkretny ciąg wewnątrz otwartych i zamkniętych. Gdybyśmy odwołali się do przytoczonych w niniejszym tekście przykładów filmowych okazuje się, iż zasięg przestrzennych narracji jest bardzo ograniczony. Wybór dzieł urbanistyczno-architektonicznych jest bardzo zawężony z racji tego, iż dzieła te same w sobie stworzyły własną niepowtarzalną ikonosferę w skali miasta, w tym przypadku Warszawy.

Wyraz przestrzenny prezentowanych obiektów pozwalał na umieszczanie w ich wnętrzach oraz w bliskim otoczeniu różnych fragmentów fabuły. Dzięki kamerze filmowej oraz przy odpowiednim sposobie oświetlania ta sama przestrzeń pełniła różne funkcje. Na tym właśnie polega fenomen miasta modernistycznego. Jak wiadomo ta unifikacja oraz modułowość przestrzeni stała się z biegiem czasu bardzo mocno krytykowana z racji tworzenia przestrzeni anonimowej. Niemniej jednak, takie podejście do modernistycznego miasta nowoczesnego nie powinno mieć miejsca. Ten sam zespół przestrzenny, budynek czy też fragment placu, dzięki fabule filmu, mogły pełnić całkowicie odmienną funkcję niż przewidziana przez architekta.

W pewnym sensie obraz filmowy pozwalał na ponowne zdefiniowanie rzeczywistej przestrzeni urbanistycznej w zależności od potrzeb. Obrazowi filmowemu tego okresu udało się stworzyć pewnego rodzaju redefinicję urbanistyki i architektury adaptowanej na potrzeby scenariusza. Dobrze zakomponowany budynek lub zespół budynków, np. mieszkalnych, mógł pełnić zgodnie z fabułą filmu funkcję biurowca, szpitala, sanatorium. W latach 60. XX wieku zdobycze modernizmu budziły wśród polskich architektów pozytywne emocje. Starano się tworzyć nowoczesne miasto po okresie skrzępowania, odgórnie narzuconego socrealizmu¹³ w architekturze i urbanistyce. Idea miasta nowoczesnego, która przyświecała

¹³ Socrealizm w Polsce został oficjalnie ogłoszony przez prezydenta Bolesława Bieruta 3 lipca 1949 r. na Konferencji PZPR w Warszawie. W przedstawionym referacie, pt. *Sześćoletni plan odbudowy Warszawy*, prezydent nakreślił, w jakim kierunku powinny podążać różne dziedziny życia w Polsce, w tym architektura. Styl socrealistyczny w architekturze charakteryzował się monometalizmem, symetrią oraz licznymi odwołaniami do architektury klasycznej – zastosowanie w budynkach pilastrów, kolumnad i attyk.

twórcom, miała na celu stworzenie także nowego rodzaju społeczeństwa, które będzie potrafiło zrozumieć pewnego rodzaju trud wkładany w stworzenie dla niego przestrzeni przyjaznej do życia i zamieszkania. Jednak wyniki konfrontacji społeczeństwo–architekci były raczej dyskusyjne. Obraz architekta, jako twórcy, który pojawił się w filmach lat 60. XX wieku, był raczej pozytywny. Przykładem może być szalona architekt, Joanna, z filmu *Lekarstwo na miłość* z roku 1965 czy też melancholijna architekt z filmu Jerzego Kawalerowicza *Gra* z roku 1968. Obydwie postacie są identyfikowane z zawodem, który cieszył się dużym zaufaniem społecznym, mimo licznych prób zdyskontowania jego znaczenia w rzeczywistym świecie projektowym.

We wstępie do niniejszego tekstu została przytoczona teza mówiąca o tym, że obraz miasta nowoczesnego w obrazie filmowym był przedstawiany w sposób bardziej dynamiczny niż statyczny. Po krótkiej analizie przedstawionych przykładów należy tę tezę potwierdzić. Obraz filmowy z natury rzeczy jest postrzegany jako medium, które dokonuje zapisu rzeczywistości przestrzennej taką jaką ona jest, oczywiście w odpowiedni sposób zinterpretowaną i zdiagnozowaną o czym wspomniano już w niniejszych rozważaniach. Ze względu na fakt, iż film jest pewnego rodzaju składową kadrów ujęć i sekwencji, stanowi doskonałą metaforę rzeczywistości, a także ze względu na technikę staje się zapisem nowoczesności samej w sobie.

W jaki sposób można prowadzić rozważania nad ideą miasta nowoczesnego, biorąc pod uwagę dokonania przeszłości w tym zakresie? Należałoby przywołać słowa Aldo Rossiego, który w latach 60. XX wieku prognozował, że miasto ulega cyklicznym procesom przemian, związanych z historią, polityką czy zmianami obyczajowymi. Ten fakt powoduje, że tytułowa nowoczesność jest pewnego rodzaju zjawiskiem tymczasowym. Dla współcześnie żyjących rozważania nad nowoczesnością dotyczą w wielu wypadkach chwili i zdarzeń bieżących. Staramy się jako naukowcy zdiagnozować otaczający nas stan rzeczy, próbujemy jednocześnie znaleźć źródła zmian czy też kierunków, które tymi zmianami zarządzają. Musimy jednak pamiętać, że dla każdej generacji nowoczesność w odniesieniu do koncepcji miasta będzie rozpatrywana na innym poziomie odczuwania wrażeń przestrzennych. To, co w przypadku miasta nowoczesnego lat 60. XX wieku było uznawane za osiągnięcie, niosące ze sobą siłę zmian, z dzisiejszego punktu widzenia może być definiowane w całkowicie inny sposób.

Należy także pamiętać, iż w badaniach nad miastem nowoczesnym bardzo często mylnie podchodzimy do zjawiska nowoczesności rozpatrywanego wyłącznie z punktu widzenia wizualnego czy też kompozycyjnego. Miasto nowoczesne jest pewnego rodzaju wypadkową przeszłości. Cykl kształtowania się miasta w historii urbanistyki ukazuje nam procesy przestrzenne zależne od wielu czynników, które nawarstwiając się kształtują obraz oraz formę miasta. Forma miasta jest rodzajem współpracy różnych elementów przestrzennych, które wzajemnie w tej przestrzeni egzystują. Charakterystyczna forma obrazu filmowego, w którym na pierwszy plan wysuwa się koncepcja ujęć i sekwencji, jest tego potwierdzeniem. Fabuła filmu, prezentując opowiadaną historię w połączeniu z grą aktorów oraz szeroko rozumianym kontekstem przestrzennym, pozwala na uzyskanie efektu końcowego w postaci gotowego obrazu filmowego. W przypadku polskiego filmu lat 60. XX wieku nowoczesność miasta staje się żywą reklamą dokonań, osiągnięć urbanistyki i architektury polskiej tego okresu. Jak wspominałem już we wcześniejszych rozważaniach, polski film fabularny

propagował nowoczesność pod postacią architektury i urbanistyki modernistycznej. Był to pewnego rodzaju brutalny pochód nowoczesności w odniesieniu do zastanej rzeczywistości po okresie socrealizmu.

Obraz miasta nowoczesnego zapisanego w obrazie filmowym pozwolił na rejestrację charakterystycznego kodu przestrzennego, którym posługiwali się architekci tamtego okresu. Modułowość, prostota form, wykorzystanie perspektywy – wszystkie te elementy sprawiły, że otrzymaliśmy produkt końcowy w postaci kolejnej odsłony miasta idealnego. Idealnego nie ze względu na geometryczne konotacje, ale także ze względu na fakt propagowania konkretnej idei przestrzennej związanej z ruchami nowoczesnymi w architekturze. Obraz filmowy posłużył do zachowania pewnego klimatu epoki, będącego zapisem chwili, w której ukazywana rzeczywistość przestrzenna była synonimem nowoczesności.

Tytułowa zmienność czy stabilność miasta nowoczesnego w obrazie filmowym może być rozpatrywana na kilku poziomach. Zmiany, jakim poddawane były polskie miasta w latach 60. XX wieku, można definiować jako wyznacznik nowoczesności płynącej z chęci stworzenia nowej przestrzeni zurbanizowanej przez grono tworzących ją architektów i urbanistów. Zafascynowanie ideologią ruchów nowoczesnych pozwalało na reinterpretację koncepcji miasta nowoczesnego w odniesieniu do historii. Historyczna odbudowa wielu polskich miast ze zniszczeń wojennych mogła być również interpretowana jako przejaw pewnego niekonwencjonalnego podejścia do zagadnienia koncepcji miasta nowoczesnego o historycznych fasadach, ale z nowymi wnętrzami. Należy tutaj przywołać chociażby odbudowę Gdańska, Poznania czy też wzmiankowanej już Warszawy, a także nowych obiektów w historycznym śródmieściu miast. Obraz filmowy tego okresu stał się dla nas, współcześnie żyjących, zapisem historycznym, w odniesieniu do którego utrwalona zostaje natura miasta, miejsca czy też punktu w przestrzeni.

Jako podsumowanie niniejszych rozważań chciałbym ponownie przywołać słowa Henriego Lefebvre'a, który zdefiniował miasto jako przestrzeń, w której mamy do czynienia z „logiką formy z dialektyką zawartości”¹⁴. W związku z powyższym niezależnie od epoki możemy mówić o niezmiennym fenomenie obrazu filmowego i miasta współczesnego. Współczesność będzie w tym przypadku definiowana w odniesieniu do czasu, powstania obrazu filmowego, w którym zamknięta została teraźniejszość miasta ze wszystkimi przejawami ludzkich działań przestrzennych, zarówno architektonicznych, jak i urbanistycznych.

W związku z tym miasto i film z powodu towarzyszącej im zmienności i stabilności jednocześnie są dla siebie stworzone. Należy również dodać, że fenomen miejskości pozostaje nadal zjawiskiem ulegającym ciągłym przemianom wynikającym z ludzkich oczekiwań, działań i aspiracji. Ta ciągła zmienność przestrzeni, formy, funkcji jest bardzo bliska samej idei obrazu filmowego, który, jak wspomniałem, składa się z sekwencji, kadrów, ujęć, czyli jest pewnego rodzaju definicją miasta, ale widzianego z innej, cyfrowej perspektywy.

¹⁴ Henri Lefebvre, *op. cit.*, s. 119, tłumaczenie autor.

ALEKSANDER NOWORÓL*

FUNCTIONAL URBAN AREA AS THE CITY OF THE FUTURE

MIEJSKI OBSZAR FUNKCJONALNY JAKO MIASTO PRZYSZŁOŚCI

Abstract

In the era of suburbanization, urban development is carried out in functional urban areas. Regardless of the intentions of planners, an increased role of flow in the modern economy determines the growing importance of the spatial processes of metropolization, which concern both the relationships between large cities and the relations within the cities' functional areas. Consequently, the analyses, recommendations and instruments to support urban development should address the spatial scale of functional areas (metropolitan), and not merely the core cities. In view of the observed processes of civilization, the contemporary challenges for urban policy are associated with increasing density and compactness of urban development and with the reduction of relative distances within metropolitan areas. In view of the observed processes of civilization, the contemporary challenges for urban policy are associated with increasing density and compactness of urban development and with the reduction of relative distances within metropolitan areas. The competitive position of cities depends, to an increasing extent, on the social potential (human and social capital) and economic development of the entire functional urban area. This is the most important and most difficult challenge for both planners and the governing bodies of the cities of the future.

Keywords: metropolization, sub-urbanization, spacial economy, city of the future, urban functional area

Streszczenie

Rozwój miast w dobie suburbanizacji realizuje się w obszarach funkcjonalnych miast. Niezależnie od intencji urbanistów, wzrost roli przepływów we współczesnej gospodarce przestrzennej determinuje rosnące znaczenie procesów metropolizacji dotyczących relacji pomiędzy dużymi miastami i wewnątrz ich obszarów funkcjonalnych. W konsekwencji zarówno analizy, rekomendacje, jak i instrumenty wspierania rozwoju miast winny dotyczyć skali przestrzennej obszarów funkcjonalnych (metropolitalnych), a nie tylko miast rdzeniowych. Wobec obserwowanych procesów cywilizacyjnych współczesne wyzwania dla polityki miejskiej wiążą się ze zwiększaniem gęstości i zwartości zagospodarowania miast oraz ze zmniejszaniem względnych odległości wewnątrz obszarów metropolitalnych. Pozycja konkurencyjna miast zależy w coraz większym stopniu od potencjału społecznego (kapitału ludzkiego i społecznego) i gospodarczego całego miejskiego obszaru funkcjonalnego. Stanowi to najważniejsze i najtrudniejsze wyzwanie dla planistów i organów zarządzających miastami przyszłości.

Słowa kluczowe: metropolizacja, suburbanizacja, gospodarka przestrzenna, miasto przyszłości, miejski obszar funkcjonalny

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. Aleksander Noworól, Institute of Public Affairs, Faculty of Management and Social Communication, Jagiellonian University; Department of Regional Economy, Krakow University of Economics.

1. Introduction

Each reflection relating to the future is a confrontation with the unknown. The spatial economy is, however, governed by a set of rules which are the reason why, for instance, cities of a similar size develop similarly, regardless of their location on the world map. There are also some civilisational processes conditioning the processes occurring in the functional urban space. The consequence of these processes is the changing relationship between the city and the suburban zone. This text aims to address that issue.

2. Functional Urban Areas

The concept of functional area permanently entered the Polish development policy mainly through the National Spatial Development Concept 2030 (NSDC: 2030, Polish: *Koncepcja Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030* [10]). This notion has a deeper justification in the context of the so-called territorial dimension of the development policy. According to T. Markowski, this dimension stems from the role attributed to the dynamic functional and spatial relationships. The efficiency of the functioning of territorial and production systems, as well as their competitiveness, are means to maintain sustainable competitive advantages from the manufacturers. The boundaries of territories in socio-economic systems are, therefore, determined by the functions associated with human activity as producers and consumers. The territory, as an administrative unit, is just one of the ways of determining the formal and legal areas of interest and influences of a territorial community. The processes of globalization of the economy weaken the importance of formal administrative boundaries, and the growing importance of a dynamic, variable relationship in space and time. These links result from flows, which, in spatial management, take the form of: transfer, i.e. the physical movement of people and goods; conductivity, meaning, for example, financial and accounting operations; and radiation, associated with the flow of information [5, p. 26-29]. The modern approach to development policy recognizes the need to manage the dynamic (in time and space) territorial and functional systems [12, p. 75-77].

Consequently, in the KPZK 2030 a new planning instrument appears, which is the so-called functional and spatial planning (or functional planning). It represents a separate cross-category of planning. The challenge for public authorities is therefore to create a system of integrated actions for areas with common geographical characteristics (socio-economic and spatial) called functional areas [10, p. 18, 178; 12, p. 83-87; 13, p. 62-72]. NSDC 2030 determines the classification of functional areas, among which there are functional urban areas. A functional urban area is a spatially continuous settlement system comprising a compact urban area and its functionally-related urbanized area, which includes also municipal-and-rural communes, as well as rural communes. [10, p. 178-206]. Research carried out under the direction of P. Ślężyński shows that urban centers and functional urban areas are, in total, home to approximately 70% of the Polish population. The following table contains information on the functional urban areas according to the scheme of the NSDC 2030.

Tabele 1

Functional urban areas (FUA) as presented in the NSDC 2030

Type of area	Place and entity indicating the criteria of delimitation	Entity or place of delimitation of the FUA	Activities conditioning indication
Metropolitan centers / Metropolitan areas	NSDC/ A team composed of representatives of the Polish Ministry of Regional Development, Ministry of Infrastructure, and the territorial government entity	Provincial Spatial Development Plan	Appointment of the team by the Ministry of Regional Development
Regional centers	NSDC	Provincial Spatial Development Plan	Appointment of the team by the province (voivodeship) administrative board
Subregional centers (> 50,000)	NSDC Teams at the provincial level		Minister for Regional Development shall establish guidelines for determining the sub-regional centers Appointment of the team by the province (voivodeship) administrative board
Local centers	NSDC Teams at the national level	The functional zone is restricted to the local center	Minister for Regional Development shall establish guidelines for determining the local centers Provincial authorities individually determine centers crucial to the region

Source: [10], p. 181.

NSDC 2030 forces the creation of functional urban areas for provincial capital cities, including metropolitan areas. The key issue appears to be, therefore, the delimitation of each of the areas. The manner of delimitation of functional urban areas (FUA) developed at the request of the Government of the Republic of Poland by P. Śleszyński uses the following specific criteria:

1. The number of people leaving for gainful employment to the core of the FUA per 1,000 population of the working age over 50 (2006);
2. Number of migrations (registered residence) from the core of the FUA per 1000 population above the age of 3 (2009);
3. Share of those employed in non-agricultural occupations against the provincial average above 75% (2002);
4. Number of economic entities (businesses) per 1,000 population against the provincial average above 75% (2011);
5. Participation of economic entities in services of the higher order (Sections J-R) relative to the core of the FUA above 50% (2011);

6. Population density (without forests and water bodies) as compared to the provincial average of over 50% (2011);
7. The number of flats completed per 1000 inhabitants in the period 2002–2011 as compared to the provincial average of over 75%.

The prerequisite for the qualification into the FUA is meeting at least 6 of the 7 criteria. If the number of the criteria met is less than 6, it means that a given commune may be incorporated into the FUA based on an individual adjustment associated with the need to create areas that are consistent geographically and topologically [18, p. 186].

The importance of functional urban areas in the modern spatial economy is made quite clear in connection with the fact that their areas are the staging ground for the phenomena of metropolization and associated phenomena of suburbanization. Before attempting a characteristic of these phenomena, their key determinants should be pointed out.

3. Conditions for Metropolization

According to the author, metropolization processes are conditioned mainly by two phenomena of civilization, which have been observed since the last decade of the twentieth century. The first refers to the growing impact of information and communication technologies (ICT) on socio-economic processes, and the second is associated with the globalization of these processes.

The impact of information and communication technologies upon civilisational phenomena is examined, among others, by the so-called flow economy, describing reality, where almost all values are based on the flow of information and ideas [4, p. 123, 125]. R. Dawson identifies six elements of flow economy: standards, interfaces, connectivity, relationships, content, and services. Without going into the details of the R. Dawson's concept, it is worth noting that, in a six-element system of flow economy, the main relationship applies to the link between standards and relationships. Technical standards enable communication. Relationships are based on trust, which enables organizations and individuals to navigate the complex network of the Internet. Control over relationships allows one to control value. This means that the relations between organizations across all sectors: public, private, and non-governmental, as well as between organizations and individual users of the network are critical to economic and social results. Companies must constantly change their strategic business approaches, opening up to new possibilities. Those companies which actively reach out to acquire new knowledge, form alliances with other players, and move business processes beyond the framework of their organization – will have greater flexibility in the so-called “strategic repositioning”. Participatory approach thus becomes imperative in formulating strategies. A strategy is created in real-time, with the active participation of stakeholders [4, p. 128-147].

Flow economy is important to the issues discussed here in three dimensions. Firstly, *flow economy* concerns real and current economic processes taking place in the free market, in an international network environment, and are conditioned by technological change. Relationships are essential in this environment – ones that are built on trust, not strength or will of political factors, whose influence becomes weaker. Another important part of flow economy is the issue of the so-called despacialization, i.e. the reduction of the importance

of the spatial factor. According to J.S. Brown and P. Duguid, despacialization is, alongside five other processes (demassification, decentralization, denationalization, disintermediation, and disaggregation), a basic characteristic of the information society [2, p. 22, after: 16, p. 170]. In flow economy, rooted in the world of new technologies, one must acknowledge the growing importance of the relationship between spatially distant territorial units. Thirdly (and finally), flow economy raises the importance of social participation as an important element of competitive advantage based on innovation. This is an entirely new approach. Public participation is more strongly associated with the processes of the democratization of public life, the widening circle of decision-makers, and with a longing for direct democracy. A new, pragmatic dimension of participation is stressed in flow economy – one which helps identify the hidden and non-obvious phenomena.

In conclusion, flow economy reveals patterns and regularities according to which – thanks to new technologies – geographically distant centers form alliances or compete in a reality founded on mutual relationships which lie outside of the formal interdependencies and across the boundaries of administrative units – and even countries.

The processes described above are closely associated with globalization, which – apart from competitiveness – is the main driving force behind territorial development [17]. Much has been written on the subject of globalization (e.g. by: [1, 3]), but the observation made by T. Friedman concerning the current character of that phenomenon is particularly significant to the argument presented here. Thus, since the beginning of the twenty-first century, we have lived in the era of the so-called “Globalization 3.0”. In contrast to the first era of globalization (from Columbus’ expedition in 1492 to the beginning of the nineteenth century), consisting in trade between the Old and the New World, and “Globalization 2.0”, which lasted until the end of the twentieth century and was characterized by an increase in mobility (of people and goods), and the speedy rate of information transfer made possible thanks to information and communication technologies, the current era of “Globalization 3.0” – based on the use of personal computers and the Internet – “turns the vertical plane of cooperation into a horizontal one”. Methods of management based on communication and horizontal cooperation (rather than issuing instructions and monitoring their execution) are becoming quite common. The importance of individuals equipped with a greater ability to act on a global scale, compete and collaborate with others around the world is also increasing [6, p. 219; 8, p. 44]. As a result, the prevalent trend of the current period of globalization is that creative individuals (rather than the state or large, international companies) shape the course of socio-economic processes. These individuals form a social class that gathers in cities, mainly – in metropolises, which appeal to them with their “diversity and opportunities for personal development”. A. Jewtuchowicz emphasizes that the creative and educated people prefer places that are friendly, innovative, and tolerant [8, p. 50]. R. Florida used that as a basis upon which he formulated a model of economic growth based on the “three Ts”: technology, talent and tolerance [8, 9].

The creative class is thus a key driver of innovative development, which focuses mainly in large cities. The knowledge-based economy, which is shaping the future, is based on the creative class. Let us then take a closer look at the process of metropolization that accompanies it.

4. Metropolization and Suburbanization

The NSDC 2030 emphasizes the fact that “a portion of the province centers have received the status of metropolitan centers because of their role in the settlement system of the country and the socio-economic development processes of the entire state” [10, p. 188]. These centers are where the urbanization processes covered in this paper are clearly visible.

Metropolization is an urbanization process, distinct – in terms of quantitative and qualitative factors – from the earlier processes of urbanization, and characterized by, above all, the following qualities:

- the growing role of large urban (metropolitan) systems in modern economy, as observed in recent decades;
- the growing importance of socio-economic interrelations and flows:
 - convective – concerning people and goods,
 - conjunctive – encompassing capital flows,
 - radial – associated with the flow of information between distant metropolitan centers;
- the changing shape of the relationship between the metropolitan city (core city) and the surrounding region.

Consequently, metropolization means a new way of territorial division of labor, capital, knowledge, and power. As a result of metropolization, a new type of spatial structure emerges, consisting in the focus on development in selected areas, receiving an advantage over other entities as well as international importance (urban centers/major cities/regions). This leads to a change in the use of space in urban and suburban areas, and to the creation of a large, complex settlement structure, often polycentric in its nature, with vaguely outlined boundaries between the city and the suburban zone. Metropolises are where processes of population concentration occur, accompanied by growing economic and social potential. Cities that are to be considered as metropolises should meet a number of criteria: have an adequate number of inhabitants (at least 0.5–1 million), a significant economic potential and developed service sector of a higher order. The so-called metropolitan functions are construed as the central functions of a high order of hierarchy with a national range, belonging to the so-called fourth sector: political, religious, administrative, cultural, scientific, educational, tourist, economic, financial, communication and information ones, including in particular the functions of a decision-making character, related to the presence of institutions representing the structure of government, management and control on an international scale. In addition to the aforementioned prerequisites, metropolises should play the role of nodes in the system of communication, organizational, and information networks, and provide high availability at different spatial scales. An important feature of the modern metropolis is a large potential for innovation [11, p. 10-13].

The evaluation of potentials and metropolitan functions of the FUA thus refers to two dimensions of metropolization:

- external, reflecting the relationship between the metropolitan center and other cities pursuing the features described above, and thereby occupying the corresponding position in the hierarchy of cities at a national and international level;
- internal – reflecting the conditions occurring within the territory of the FUA and characterized mainly by the phenomenon of suburbanization.

Suburbanization is – in the classical sense, as defined by L. Klaasen and J.H. Paelinck – one of the elements of the life cycle of urban structures, comprising four phases: urbanization, suburbanization, deurbanization and reurbanization [15]. In the described model, suburbanization appears as a phase of stagnation of the demographic development of the core city, in contrast to the suburban area, where the number of residents is growing. Suburbanization is associated with an increase in the wealth of society, part of whom become – through the development of individual commuting by car – more mobile and ready to raise their standard of living, at the expense of having to travel between the core city and the suburban zone. The core city spreads and “spills” outside of its administrative boundaries, effectively “absorbing” the surrounding urban centers and rural areas. The issue of governance in the conditions of increasing density of land utilization in the city becomes a crucial problem. The challenge for planners is to stop – in the spirit of the compact city – the process of suburbanization [7]. Polish and foreign experience shows the difficulties that are involved in controlling rapid suburbanization.

One should consider the relationship that exists between the process of metropolization and the phenomenon of suburbanization. The relationship between metropolization and progressive suburbanization within the functional urban area is shown, using the synthetic approach, in Table 1. This table shows the process of shaping the functional urban area. Due to the relationship between metropolitan centers – sometimes distant – which includes the measures taken by the political and administrative authorities and by economic and social entities, as well as by individual actors, the core city affects its environment. These interactions are associated with the phenomenon defined by the author as the “functional spread to new areas”. Said phenomenon does not consist in increasing the administrative boundaries of the city, but on the creation of – formal and informal – organized economic and social relationships that require more and more space. New areas for business and expansion of residential areas increase, and so does the area of the core city’s interactions, taking the form of the functional urban area.

5. Conclusions

The development of an open and globalized knowledge-based economy is a process that – at the time of writing this article – appears to be stable; in all likelihood, it will dominate in the twenty-first century. The development model comprising, in accordance with the concept of R. Florida, synergetic impact effects: technology, talent and tolerance, spreads, encompassing also those countries which have traditionally been quite closed off and prone to copying solutions created by others¹. Tolerance is another issue, as lack thereof is – apart from the low social capital – an important obstacle to development processes. Large urban centers have no viable alternative to entering the path of metropolization and multidirectional (as well as multi-level) cooperation in an environment of increasing territorial competition. This means a need for an increased impact of exogenous forces, which requires more people (especially the educated, open-minded and creative ones) and more space for business and

¹ A good example here is China, which is transforming from the model of an “enormous workshop” into a country open to innovation and developing advanced technologies.

residence areas. The modern, ICT-based work technologies make it unnecessary for the entire workforce to commute to work on a daily or weekly basis. This increases the demand for residential areas for growing, wealthy metropolitan communities. The functional urban area is emerging as a dynamic reflection of these complex processes that characterize the city of the future.

The situation described in this text is an extremely difficult challenge for planners across all industries, and particularly for urban planners. The fundamental issue is not so much curbing functional suburbanization, which is the subject of this article, but rather counteracting speculative conversion of areas that are important to the natural environment. Spatial planning which places a suitable emphasis on transport and urban corridors and protecting valuable natural areas should be an appropriate response to the emerging challenges. A platform for reflection, analysis, and recommendations opens up, the scope of which goes far beyond the subject of this work.

References

- [1] Bąkiewicz A., Żuławska U. (red.), *Rozwój w dobie globalizacji*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2010.
- [2] Brown J., Duguid P., *The Social Life of Information*, Boston 2000.
- [3] Castels M., *Spoleczeństwo sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- [4] Dawson R., *The Flow Economy – Opportunities and Risks in the New Convergence*, [w:] *Living Networks. Leading Your Company, Customers, and Partners*, Lulu Press Inc., 2008, p. 124-147.
- [5] Domański R., *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- [6] Friedman T., *Świat jest płaski. Krótka historia XXI w.*, Dom Wyd. REBIS, Poznań 2006.
- [7] Gzell S. i inni, *Miasto zwarte. Problem terenów granicznych*, Akapit-DPT, Warszawa 2011.
- [8] Jewtuchowicz A., *Kreatywna gospodarka, kreatywne miasto – Nowy model rozwoju?* [w:] F. Kuźnik (red.), *Badania miejskie i regionalne. Doświadczenia i perspektywy*, Studia KPZK PAN, CLIII/2013, Warszawa 2013, p. 43-56.
- [9] Jourdan S., *Richard Florida, Cities and the creative class*. Méditerranée, (111), 2008, p. 138-139 [online: <http://mediterranee.revues.org/2878>, odczyt: 2014.01.01].
- [10] Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, Uchwała nr 239/2011 Rady Ministrów z dnia 13.12.2011 r., Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2011.
- [11] Markowski T., Marszał T., *Metropolie. Obszary metropolitalne. Metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*, KPZK PAN, Warszawa 2006 [online: http://www.kpzk.pan.pl/images/stories/pliki/Metropolie_obszary_metropolitalne_metropolizacja.pdf, odczyt: 2014.01.01].
- [12] Markowski T., *Dylematy terytorialnego wymiaru w krajowych i regionalnych dokumentach strategicznych*, [w:] Szlachta J., Woźniak J. (red.), *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego do roku 2020 a strategie rozwoju społeczno-gospodarczego województw*, STUDIA KPZK PAN, Warszawa 2011, p. 75-96.
- [13] Noworól A., *The Role of Hybrid Partnerships in the Management of Development*. NispaCEE Conference 2013 [online: http://www.nispa.org/files/conferences/2013/papers/201304101749590.Noworol-paper_20130405.pdf; odczyt 2013.12.20].
- [14] Noworól A., *Ku nowemu paradygmatowi planowania terytorialnego*, CeDeWu, Warszawa 2013.
- [15] Paelinck J.H.P., Klaassen, L.L.H., *Spatial Econometrics*, Saxon House, 1979.

- [16] Pawłowska A., *Organizacja w społeczeństwie informacyjnym. Polskie doświadczenia w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego: dylematy cywilizacyjno-kulturowe*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2001, p. 169-176.
- [17] Sudarskis M., *Metropolis now*, *INTA International Symposium on Urbanism: Cities in Metropolitan Regions*, Gedafe 2010 [online: <http://www.ciudadesenregionesmetropolitanas.com/download/Sudarkis-metropolis.pdf>, odczyt: 2010.10.26].
- [18] Śleszyński P., *Delimitacja Miejskich Obszarów Funkcjonalnych stolic województw*, *Przegląd Geograficzny*, 82(2), 2013, p. 173-197.
-

1. Wstęp

Każda refleksja odnosząca się do przyszłości jest konfrontacją z czymś nieznanym. W gospodarce przestrzennej funkcjonują jednak pewne reguły, które powodują np., że miasta o zbliżonej wielkości rozwijają się podobnie, niezależnie od miejsca na mapie świata. Obserwuje się też pewne procesy o charakterze cywilizacyjnym, warunkujące zachodzące w przestrzeni procesy. Konsekwencją tych procesów jest zmieniająca się relacja pomiędzy miastem a strefą podmiejską. Problematyce tej poświęcony jest niniejszy tekst.

2. Miejskie obszary funkcjonalne

Pojęcie obszaru funkcjonalnego na trwałe weszło do polskiej polityki rozwoju, głównie dzięki Koncepcji Zagospodarowania Przestrzennego Kraju 2030 [10]. Pojęcie to ma głębsze uzasadnienie w kontekście tzw. terytorialnego wymiaru polityki rozwoju. Według T. Markowskiego, wymiar ten wynika z roli, jaką przypisuje się do dynamicznych relacji funkcjonalno-przestrzennych. Sprawność funkcjonowania systemów terytorialno-produkcyjnych oraz ich konkurencyjność jest środkiem do utrzymywania trwałych przewag konkurencyjnych ze strony wytwórców. Granice terytoriów w systemach społeczno-gospodarczych wyznaczane są zatem przez funkcje związane z działalnością człowieka jako producenta i jako konsumenta. Terytorium jako jednostka administracyjna jest zaledwie jednym ze sposobów formalno-prawnego określania strefy interesów i wpływów wspólnoty terytorialnej. Procesy związane z globalizacją gospodarki osłabiają więc znaczenie formalnych granic administracyjnych, a rośnie znaczenie dynamicznego i zmiennego w przestrzeni i czasie układu powiązań. Powiązania te wynikają z przepływów, które w gospodarce przestrzennej przybierają postać przenoszenia, czyli fizycznego przemieszczania ludzi i dóbr, przewodzenia, oznaczającego np. operacje finansowo-księgowo, oraz promieniowania, związanego z przepływem informacji [5, s. 26-29]. Współczesne podejście do polityki rozwoju oznacza uznanie konieczności zarządzania dynamicznymi (w czasie i przestrzeni) układami terytorialno-funkcjonalnymi [12, s. 75-77].

W konsekwencji w KPZK 2030 pojawia się nowy instrument planistyczny, którym jest tzw. planowanie funkcjonalno-przestrzenne (lub planowanie funkcjonalne). Stanowi ono oddzielną przekrojową kategorię planistyczną. Wyzwaniem dla władz publicznych jest więc stworzenie systemu zintegrowanych działań kierowanych do obszarów charakteryzujących się wspólnymi cechami geograficznymi (społeczno-gospodarczymi i przestrzennymi) nazywanych obszarami funkcjonalnymi [10, s. 18, 178; 12, s. 83-87; 13, s. 62-72]. KPZK 2030 ustala klasyfikację obszarów funkcjonalnych, wśród których wyróżnia się miejskie obszary funkcjonalne. Miejski obszar funkcjonalny to ciągły przestrzennie układ osadniczy, obejmujący zwarty obszar miejski oraz powiązaną z nim funkcjonalnie strefę zurbanizowaną, w którą włącza się też gminy miejsko-wiejskie i wiejskie [10, s. 178-206]. Badania wykonane pod kierunkiem P. Śleszyńskiego wykazują, że łącznie w ośrodkach miejskich i obszarach funkcjonalnych miast mieszka ok. 70% mieszkańców Polski. Poniższa tabela zawiera informacje o miejskich obszarach funkcjonalnych wg systematyki KPZK 2030.

Tabela 1

Miejskie obszary funkcjonalne (OF) wg KPZK 2030

Typ obszaru	Miejsce i podmiot wskazujący kryteria delimitacji	Podmiot lub miejsce delimitacji OF	Działania warunkujące wskazanie
Ośrodków Metropolitalnych/ Obszary metropolitalne	KPZK/ Zespół złożony z przedstawicieli MRR, MI, JST	PZPW	Powołanie Zespołu przez MRR
Ośrodków regionalnych	KPZK	PZPW	Powołanie Zespołu przez ZW
Ośrodków subregionalnych (>50 tys.)	KPZK Zespoły na poziomie wojewódzkim		Minister ds. rozwoju regionalnego określi wytyczne ds. wyznaczania ośrodków subregionalnych Powołanie Zespołu przez ZW
Ośrodków lokalnych	KPZK Zespoły na poziomie krajowym	Strefa funkcjonalna ogranicza się do samego ośrodka lokalnego	Minister ds. rozwoju regionalnego przygotowuje wytyczne ds. wyznaczania ośrodków lokalnych Samorząd wojewódzki sam wyznacza ośrodki kluczowe z punktu widzenia regionu

Źródło: [10], s. 181.

KPZK 2030 wymusza utworzenie miejskich obszarów funkcjonalnych miast wojewódzkich, w tym obszarów metropolitalnych¹. Kluczową kwestią jawi się tedy delimitacja każdego z obszarów. Opracowany na zlecenie Rządu RP sposób delimitacji miejskich obszarów funkcjonalnych (MOF), autorstwa P. Śleszyńskiego, wykorzystuje następujące kryteria szczegółowe:

¹ Por. rozdział 3.

1. Liczba wyjeżdżających do pracy najmniej do rdzenia MOF na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym powyżej 50 (2006);
2. Liczba migracji (zameldowań) z rdzenia MOF na 1000 mieszkańców powyżej 3 (2009);
3. Udział pracujących w zawodach pozarolniczych jako stosunek do średniej wojewódzkiej powyżej 75% (2002);
4. Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców jako stosunek do średniej wojewódzkiej powyżej 75% (2011);
5. Udział podmiotów gospodarczych w usługach wyższego rzędu (sekcje J-R) w stosunku do rdzenia MOF powyżej 50% (2011);
6. Gęstość zaludnienia (bez lasów i wód) w stosunku do średniej wojewódzkiej powyżej 50% (2011);
7. Liczba mieszkań oddanych do użytku na 1000 mieszkańców w latach 2002–2011 w stosunku do średniej wojewódzkiej powyżej 75%.

Warunkiem zaliczenia do danego MOF jest spełnianie co najmniej 6 z 7 podanych kryteriów. Jeżeli liczba spełnionych kryteriów jest mniejsza niż 6, oznacza to, że dana gmina może być włączona do MOF na podstawie indywidualnej korekty, związanej z koniecznością tworzenia obszarów spójnych geograficznie i topologicznie [18, s. 186].

Znaczenie miejskich obszarów funkcjonalnych we współczesnej gospodarce przestrzennej ujawnia się w związku z tym, że na ich terenach urzeczywistniają się zjawiska metropolizacji oraz powiązanej z nią – suburbanizacji. Przed próbą charakterystyki tych zjawisk warto wskazać ich kluczowe uwarunkowania.

3. Uwarunkowania metropolizacji

Zdaniem autora procesy metropolizacji warunkowane są przede wszystkim dwoma zjawiskami cywilizacyjnymi, które obserwuje się już od ostatniej dekady XX w. Pierwsze z nich dotyczy rosnącego wpływu technologii informatycznych i komunikacyjnych (*Information and Communication Technologies* – ICT) na procesy społeczno-gospodarcze, drugie zaś wiąże się z globalizacją tychże procesów.

Wpływ technologii informatycznych i komunikacyjnych na zjawiska cywilizacyjne bada m.in. tzw. ekonomia przepływów (*flow economy*), opisująca rzeczywistość, w której niemal wszystkie wartości bazują na przepływach informacji i idei [4, s. 123, 125]. R. Dawson wskazuje sześć elementów ekonomii przepływów: standardy, interfejsy, łączność, związki (relacje), zawartość i usługi. Nie wchodząc w szczegóły opisywanych przez R. Dawsona koncepcji, warto zauważyć, że w układzie sześciu elementów ekonomii przepływów, główna relacja dotyczy powiązania **standardów** ze **związkami**. Standardy techniczne umożliwiają komunikację. Związki zaś oparte są na zaufaniu, które umożliwia organizacjom i jednostkom odnalezienie się w warunkach funkcjonowania w złożonej sieci Internetu. Kontrola związków umożliwi kontrolę wartości. Oznacza to, że relacje pomiędzy organizacjami wszystkich sektorów: publicznego, prywatnego i pozarządowego, a także pomiędzy organizacjami i indywidualnymi użytkownikami sieci mają kluczowe znaczenie dla efektów ekonomicznych i społecznych. Przedsiębiorstwa muszą stale zmieniać swoje strategiczne pozycje biznesowe, otwierając się na nowe możliwości. Te firmy, które aktywnie sięgają po nabycie nowej wie-

dzy, tworzą alianse z innymi podmiotami i wychodzą z procesami biznesowymi poza ramy organizacji – posiadać będą większą elastyczność w tzw. strategicznym re-pozycjonowaniu. Imperatywem w tworzeniu strategii staje się zatem podejście partycypacyjne. Strategię tworzy się w czasie rzeczywistym, przy aktywnym udziale interesariuszy [4, s. 128-147].

Dla opisywanej problematyki ekonomia przepływów ma znaczenie w trzech wymiarach. Po pierwsze, *flow economy* dotyczy, warunkowanych zmianami technologicznymi, realnych i aktualnych procesów gospodarczych, zachodzących w wolnorynkowym, międzynarodowym środowisku sieciowym. Podstawowe znaczenie w tym środowisku mają związki/relacje, zbudowane na zaufaniu, a nie woli i sile czynników politycznych, których wpływ staje się coraz słabszy. Kolejnym ważnym elementem ekonomii przepływów jest kwestia tzw. despacjalizacji, czyli zmniejszania się wagi czynnika przestrzennego. Według J.S. Browna i P. Duguida despacjalizacja stanowi, obok 5 innych procesów (demasyfikacji, decentralizacji, denacjonalizacji, dezintermediacji i dezagregacji) podstawową cechę społeczeństwa informacyjnego [2, s. 22; za 16, s. 170]. W ekonomii przepływów, zakorzenionej w świecie nowych technologii, trzeba dostrzec rosnące znaczenie relacji pomiędzy odległymi przestrzennie jednostkami terytorialnym. Wreszcie, po trzecie, ekonomia przepływów podnosi znaczenie partycypacji społecznej, jako istotnego elementu budowania przewagi konkurencyjnej, opartej o działalność innowacyjną. To nowe spojrzenie. Uczestnictwo publiczne kojarzone jest raczej z procesami demokratyzacji życia publicznego, z poszerzeniem grona decydentów, z tęsknotą za demokracją bezpośrednią. W ekonomii przepływów wskazuje się nowy, pragmatyczny wymiar partycypacji, która pomaga w identyfikowaniu ukrytych, a nieoczywistych zjawisk.

Podsumowując, ekonomia przepływów ujawnia prawidłowości, zgodnie z którymi – dzięki nowym technologiom – odległe terytorialnie ośrodki tworzą alianse, bądź konkurują w rzeczywistości opartej na wzajemnych relacjach, poza formalnymi współzależnościami i ponad granicami jednostek administracyjnych, a nawet państw.

Opisane powyżej procesy ściśle wiążą się z globalizacją, która – obok konkurencyjności – stanowi główną siłę sprawczą rozwoju terytorialnego [17]. O globalizacji pisano wiele [m.in.: 1, 3], ale dla przedstawianego tu wywodu szczególnie ważna jest obserwacja T. Friedmana, dotycząca aktualnego charakteru tego zjawiska. Tak więc, od początku XXI w. żyjemy w epoce tzw. „Globalizacji 3.0”. W przeciwieństwie do pierwszej epoki globalizacji (od wyprawy K. Kolumba w 1492 r. do początku XIX w.), polegającej na wymianie handlowej między Starym a Nowym Światem oraz „Globalizacji 2.0”, trwającej do końca XX w., a cechującej się wzrostem mobilności (ludzi i towarów), szybkości transmisji informacji przy rozpowszechnieniu technologii informatycznych i komunikacyjnych, obecna epoka „Globalizacji 3.0”, opierająca się na wykorzystaniu komputerów osobistych i Internetu, „przekształca płaszczyznę współpracy z pionowej w poziomą”. Upowszechniają się metody zarządzania, polegające na komunikowaniu i poziomej współpracy, a w mniejszym stopniu na wydawaniu poleceń i kontroli ich wykonania. Podnosi się znaczenie poszczególnych jednostek, które mają większe możliwości działania w skali globalnej, konkurując i współpracując z innymi na całym świecie [6, s. 219; 8, s. 44]. W efekcie, aktualny okres globalizacji polega na tym, że to nie państwa i nie wielkie koncerny, ale – w coraz większym stopniu – kreatywne jednostki kształtują przebieg procesów społeczno-gospodarczych. Jednostki te tworzą klasę społeczną, która skupia się w miastach, a głównie – w metropoliach,

wabiących „swoją różnorodnością i możliwościami indywidualnego rozwoju”. A. Jewtuchowicz podkreśla, że osoby twórcze i wykształcone wolą miejsca przyjazne, innowacyjne, tolerancyjne” [8, s. 50]. Na takiej podstawie R. Florida sformułował model rozwoju gospodarczego opierający się na „trzech T”: technologii, talencie i tolerancji [8, 9].

Klasa kreatywna stanowi zatem główny motor innowacyjnego rozwoju, który koncentruje się przede wszystkim w dużych miastach. Kształtująca przyszłość gospodarka, budowana na wiedzy, opiera się na klasie kreatywnej. Warto przyjrzeć się bliżej procesowi metropolizacji, który temu towarzyszy.

4. Metropolizacja i suburbanizacja

KPZK 2030 podkreśla, że „część ośrodków wojewódzkich ze względu na rolę w systemie osadniczym kraju oraz znaczenie społeczno-gospodarcze w procesach rozwojowych całego kraju uzyskuje status ośrodków metropolitalnych” [10, s. 188] W ośrodkach tych najbardziej widoczne są procesy urbanizacyjne, których dotyczy niniejsza wypowiedź.

Metropolizacja to proces urbanizacyjny, różniący się – pod względem ilościowym i jakościowym – od wcześniejszych procesów urbanizacji i charakteryzujący się, przede wszystkim:

- obserwowanym w ostatnich dziesięcioleciach, wzrostem roli dużych układów miejskich (ośrodków metropolitalnych) we współczesnej gospodarce,
- rosnącym znaczeniem powiązań społeczno-gospodarczych i przepływów:
 - konwekcyjnych, dotyczących ludzi i towarów,
 - koniunkcyjnych, obejmujących przepływy kapitału,
 - radiacyjnych, związanych z przepływem informacji
- zmieniającym się kształtem relacji między miastem metropolitalnym (miastem rdzeniowym) a otaczającym regionem.

W konsekwencji metropolizacja oznacza nowy sposób terytorialnego podziału pracy, kapitału, wiedzy i władzy. W wyniku metropolizacji tworzy się nowy typ struktury przestrzennej, polegający na ogniskowaniu rozwoju w wybranych, uzyskujących przewagę nad innymi jednostkami i międzynarodową rangę, fragmentach przestrzeni (ośrodkach/wielkich miastach/regionach). Prowadzi to do zmian w użytkowaniu przestrzeni na obszarach miast oraz ich stref podmiejskich i do powstania dużego, złożonego zespołu osadniczego, często o charakterze policentrycznym z niejasno zarysowanymi granicami między miastem a strefą podmiejską. W metropoliach następują procesy koncentracji ludności oraz wzrost potencjału ekonomicznego i społecznego. Miasta, które zaliczane są do metropolii, powinny spełniać szereg kryteriów: posiadać odpowiednią liczbę mieszkańców (min. 0,5–1,0 milion), znaczny potencjał ekonomiczny oraz rozwinięty sektor usług wyższego rzędu. Przez tzw. funkcje o charakterze metropolitalnym rozumie się funkcje centralne wysokiego rzędu hierarchicznego o zasięgu co najmniej krajowym, zaliczane do tzw. sektora IV: polityczne, religijne, administracyjne, kulturalne, naukowe, edukacyjne, turystyczne, gospodarcze, finansowe, komunikacyjne i informacyjne, w tym zwłaszcza funkcje o charakterze decyzyjnym, związane z obecnością instytucji reprezentujących struktury kierowania, zarządzania i kontroli w skali międzynarodowej. Ponadto metropolie winny odgrywać rolę węzłów w systemie powiązań

komunikacyjnych, organizacyjnych i informacyjnych oraz charakteryzować się dużą dostępnością w różnych skalach przestrzennych. Istotną cechą metropolii jest współcześnie także duży potencjał innowacyjny [11, s.10-13].

Diagnoza potencjałów i funkcji metropolitalnych MOF odnosi się więc do dwóch wymiarów metropolizacji:

- zewnętrznego, odzwierciedlającego relacje pomiędzy ośrodkiem metropolitalnym a innymi miastami realizującymi opisane powyżej funkcje, a przez to zajmującymi odpowiednią pozycję w hierarchii miast, w układzie krajowym i międzynarodowym;
- wewnętrznego, oddającego uwarunkowania występujące na terytorium MOF, charakteryzującego się przede wszystkim zjawiskiem suburbanizacji.

Suburbanizacja jest – w klasycznym ujęciu L. Klaasena i J.H. Paelincka – jednym z elementów cyklu życia struktur miejskich, obejmującego 4 fazy: urbanizację, suburbanizację, dezurbanizację i reurbanizację [15]. W opisywanym modelu, suburbanizacja pojawia się, jako faza stagnacji rozwoju demograficznego miasta rdzeniowego w przeciwieństwie do strefy podmiejskiej, gdzie przybywa mieszkańców. Suburbanizacja wiąże się ze wzrostem zamożności społeczeństwa, którego część staje się – dzięki rozwojowi indywidualnej komunikacji samochodowej – coraz bardziej mobilna i gotowa do podnoszenia standardu zamieszkania, kosztem konieczności przemieszczania się pomiędzy miastem rdzeniowym a strefą podmiejską. Miasto rdzeniowe „rozlewa się” poza granice administracyjne, faktycznie „wchłaniając” otaczające ośrodki miejskie i tereny wiejskie. Zasadniczego znaczenia nabiera wtedy kwestia zarządzania w warunkach rosnącej „gęstości” zagospodarowania przestrzennego miasta. Wyzwaniem dla planistów jest powstrzymanie – w duchu miasta zwarteo – procesów suburbanizacji [7]. Doświadczenia polskie i zagraniczne pokazują trudności, które wiążą się z kontrolowaniem żywiołowej suburbanizacji.

Warto zastanowić się nad relacją, jaka istnieje pomiędzy procesem metropolizacji a zjawiskiem suburbanizacji. Syntetycznie związki pomiędzy metropolizacją a suburbanizacją postępującą w obrębie miejskiego obszaru funkcjonalnego przedstawiono w tabeli 1. Tabela ta przedstawia proces kształtowania się miejskiego obszaru funkcjonalnego. Na skutek wzajemnych relacji pomiędzy – czasem odległymi – ośrodkami metropolitalnymi, co obejmuje aktywności podejmowane tak przez władze polityczno-administracyjne, przez podmioty gospodarcze i społeczne, a także przez indywidualnych aktorów zmian, miasto rdzeniowe oddziałuje na otoczenie. Oddziaływania te wiążą się ze zjawiskiem, które autor określa jako „funkcjonalne zajmowanie nowych terenów”. Nie polega ono na powiększaniu granic administracyjnych, lecz na kreowaniu formalnych i nieformalnych, zorganizowanych związków gospodarczych i społecznych, wymagających coraz więcej przestrzeni. Nowe tereny dla działalności gospodarczej i ekspansja terenów mieszkaniowych powiększają więc obszar oddziaływań miasta rdzeniowego, przyjmując postać miejskiego obszaru funkcjonalnego.

5. Wnioski

Rozwój otwartej i globalizującej się gospodarki opartej na wiedzy jest procesem, który wydaje się trwały i który będzie dominował w XXI w. Model rozwoju zgodnie z koncepcją R. Floridy, obejmujący synergetyczne efekty zderzenia: technologii, talentu i tolerancji roz-

przestrzenia się, obejmując, w coraz większym stopniu – także kraje tradycyjnie zamknięte i kopiujące cudze rozwiązania². Osobną kwestią jest tolerancja, której brak – obok niskiego kapitału społecznego – jest ważnym hamulcem procesów rozwojowych. Dla dużych środków miejskich, nie widać innej alternatywy niż wejście na ścieżkę metropolizacji i wielokierunkowej oraz wielopoziomowej kooperacji w warunkach rosnącej konkurencji terytorialnej. Oznacza to konieczność zwiększania siły oddziaływań egzogenicznych, do czego potrzeba więcej ludzi, zwłaszcza wykształconych, otwartych i kreatywnych oraz więcej terenów dla działalności gospodarczej i zamieszkania. Współczesne technologie pracy, oparte na ICT, nie zawsze wymagają wahadłowego przemieszczania się pracowników w skali dobowej czy tygodniowej. Powiększa to zapotrzebowanie na tereny mieszkaniowe dla bogacących się społeczności metropolitalnych. Miejski obszar funkcjonalny wyłania się jako dynamiczne odzwierciedlenie tych złożonych procesów, które charakteryzować będą miasta przyszłości.

Opisana sytuacja stanowi niezwykle trudne wyzwanie dla planistów wszystkich branż, a zwłaszcza dla urbanistów. Zasadniczą kwestią jest przy tym nie tyle ograniczenie suburbanizacji funkcjonalnej, której dotyczy niniejszy tekst, co przeciwdziałanie spekulacyjnemu przekształcaniu terenów biologicznie czynnych. Planowanie przestrzenne nadające odpowiednią rolę korytarzom transportowo-urbanistycznym i ochraniające wartościowe przyrodniczo tereny, stanowić powinno właściwą odpowiedź na powstające wyzwania. Otwiera się tu pole refleksji, analiz i rekomendacji, wykraczających poza przedmiot niniejszej wypowiedzi.

² Przykładem są Chiny, które z wielkiej „manufaktury” przekształcają się w kraj otwarty na innowacje i rozwijający zaawansowane technologie.

ZBIGNIEW WŁADYSŁAW PASZKOWSKI*

IDEAL FUTURE CITY IN RELATION TO URBAN TENDENCIES IN POLAND

IDEALNE MIASTO PRZYSZŁOŚCI W KONTEKŚCIE TENDENCJI URBANIZACYJNYCH W POLSCE

Abstract

The expression “future city” is used to be understand semantically as “ideal city”. The tendencies dominating recently in urbanization of Polish cities, like: urban sprawl, deindustrialization of the country, spatial chaos in urbanized areas and the symptoms of city shrinking, awoke serious concerns about the future of Polish cities, what makes thinking about the future city as the ideal one more difficult. It seems of great importance to undertake strategies of recovery and rescue of the contemporary cities already today, in order to make them ideal for the future.

Keywords: urbanization, ideal city, shrinking city, city policy, future city, urban planning

Streszczenie

Pojęcie „miasto przyszłości” wiąże się znaczeniowo z pojęciem „miasta idealnego”. Współczesne dominujące tendencje w urbanizacji miast polskich, takie jak: suburbanizacja, zjawiska deindustrializacji kraju, a także obserwowany chaos przestrzeni zurbanizowanej oraz depopulacja i związane z nią symptomy kurczenia się miast, wzbudzają poważne obawy i nie sprzyjają myśleniu o mieście przyszłości jako mieście idealnym. Istotne staje się podejmowanie działań strategicznych na rzecz poprawy i ratowania miast dla przyszłości już dziś. Miasto przyszłości to miasto demokracji opartej na wiedzy i rozumnym, odpowiedzialnym gospodarowaniu przestrzenią.

Słowa kluczowe: urbanizacja, miasto idealne, kurczenie się miast, polityka miejska, miasto przyszłości, urbanistyka

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. Zbigniew Władysław Paszkowski, Institute of Architecture and Spatial Planning, Faculty of Civil Engineering and Architecture, West Pomeranian University of Technology, Szczecin.

1. Future city as an ideal city

The expression “future cities” we used to understand as “ideal cities”. Future seems to be more attractive, then today – in every aspect. It seems, that knowing the contemporary problems of urban areas and striving to solve them, we will be able to live in the future in the urban areas free from any of those problems. In the urban history cities were planned repeatedly in the idealistic way, what was supposed to ensure for their inhabitants calm and wealthy life. However planning of the ideal city is utopian and wishful thinking, **without the deliberation about ideal city, as a goal of our activities in architectural and urban planning, we will not be able to improve the quality of living conditions in our cities.**

Analyzing the theory of ideal cities¹ I had the opportunity to deliberate about selection of most powerful tendencies in the contemporary urban planning, which are medium of general contemporary ideas of a good city. Those tendencies crystallized as result of theoretic, philosophical thoughts, historic changes and urban experiments. These ideas has been selected in my selection of seven models of the ideal city. These ideas are preferred by certain social groups and their viewpoints: utopolis, sociopolis, neopolis, retropolis, ecopolis, europolis and metropolis. This models are describing in my opinion, the main expectations awaited from the future ideal cities. Surely they are not exploring the whole spectrum of ideas of future cities development emerging in the contemporary world entirely.

The ideal city models represent canons in the thinking about the city as piece of art, which can be created, possible to design, to program, in which the initial conditions can lead to expected results. This presumption takes as granted the ability of spatial and urban planning, its effectiveness in realization in the real space and possibility of continuation of those initial preconditions during the life of the ideal city. The seven city models, as in the magnifying glass, present planning, social and spatial conditions, which in different ways can contribute to create the new ideal city or help to improve (idealize) the existing ones. It is to ask about the supposed time perspective of the “future city”, being the subject of this deliberation. The “future city” is an abstract meaning and very voluminous. If we think about the very distant future, maybe the expression city will not be adequate to describe the spatial circumstances, which in this time span can take a place. I'd like therefore to limit my deliberation to the time perspective of about 20-30 years and to the contemporary area of Poland. Is seems a real perspective and concerning the existing contemporary cities. This future we are creating already today – analyzing the conditions and actual needs as well as predicting future ones.

2. KPZK 2030 future vision

Future vision of the cities in Poland for the year 2030 is included in the document named KPZK 2030 (The Concept of the Country Spatial Development Plan for the year 2030) confirmed by the Government on 13-th of December 2011². In this document the integrated approach to the country development issues has been applied, in which the ongoing socio-economic,

¹ Paszkowski Z., *Miasto idealne i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011.

² KPZK 2030 – The abstract version, p. 1.

environmental and cultural processes are elaborated independently from the administrative division of the country. This Concept doesn't forecast emergence of elements, which could seriously influence the urban development in Poland (like cataclysms, foreign immigration, war, world crisis, new inventions etc.). It is obvious, that it is hard to forecast something what is unpredictable, therefore this document is based upon the extrapolation of the current state of art and analytical simulation of the ongoing processes.

Concerning the urban issues in the nearest future, the most important is the contemporary level of social consciousness and aspirations of its inhabitants. It is independent from the possible unexpected events or processes, which can occur and changes in the social consciousness, which can result from the possible other form of life in the future.

Taking into account the long period of incubation of spatial ideas and their realization, it is worth to remember, that the decisions about the future of the cities, their shapes and urbanized spaces are undertaken today. Similarly like today – we are living in the cities conceived and constructed a few hundred or a few dozen years ago.

3. Depopulation and city shrinking

The demographic expertise shows, that since 1990 more European cities marks the depopulation than the grow of the number of their inhabitants³. The concentration of the depopulation trend occurred in the Middle European cities, where the results of political transformations overlapped over the generally unfavorable economic trends. It seems, that the reason of depopulation in the cities is their low attractiveness, expressed in the lack of working places, lack of security of the future, resulting in the low birth rate, social gentrification, profit seeking emigration and migrations in the search of better living conditions. Depopulation is paired with the city shrinking process. As a certain theoretic explanation of this process can serve the theory of cumulative causality by Myrdal and Hoekveld⁴. This process is described in literature as “relative” or “ruthless”. “Relative city shrinking” is characterized by the outflow of inhabitants to the surrounding communities. Ruthless process means the outflow as well from the city as from the whole urbanized area. The city shrinking phenomenon is a cumulative effect of deindustrialization, suburbanization, post-socialist transformation and demographic changes and is leading to decay of cities⁵.

According to newest research, the phenomenon of city shrinking in Poland affects mostly the small cities up to 100 000 inhabitants, cities based on monoculture economy, representing old-fashioned forms of industry. It is also the result of unequal distribution of goods and services causing large differences of development potentials and living attractiveness in particular cities and areas. The growing social mobility (migration)

³ Turok I., Mykhenko V., *The trajectories of European Cities, 1960-2005*, *Cities*, 24, 3, 2007, p. 165-182.

⁴ Myrdal G., *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Duckworth, London 1957; Hoekveld J., *Time –Space Relations and the Differences between Shrinking Regions*, *Built Environment*, 38/2, 2012, p. 179-195.

⁵ Oswalt P., *Shinking Cities*, Vol. 1 International Research Hatje Catz Verlag, Ostfildern-Ruit, Germany 2006.

is a natural reaction on possibilities of improvement of the living conditions or simply of staying alive. Phenomenon of depopulation paired with shrinking of cities and the whole regions consists a serious challenge for Polish urban and regional policy. The forecasts are saying, that due to demographic recession the crucial changes will fully be seen at about 2020. KPZK 2030 presumes, that the area of Sudety mountains, Bielsko and Białystok Hights, Warmia and Masuren at the border to Kaliningrad District and in the region of South Roztocze will be the most affected by depopulation. But there is the population growth predicted in the biggest cities of East Poland, especially Warsaw, Olsztyn and also in the city of Cracow⁶. In order to keep up the sustainable development of the cities the application of interventional governmental city policy is needed in order to react on the processes of potentials of differentiation, resulting in excessive migrations and depopulations. The positive results can be noticed even by application of simply methods, like the say: “don’t move, improve”⁷.

City shrinking is a negative process, in which the demographic decline copes with the emigration and resulting decay of functional structures of the city, causing the spiral of destruction.

The city shrinking problem is the one, which cannot be solved only on the level of the city or community, but needs systematic regulations on the national level.

4. Effective regression

The changes caused by the depopulation and their spatial consequences are crucial for the urban development and lead to a quite different city policy, than the case was up to now: the paradigm of „spatial development” is replaced by the paradigm of „effective regression”. A consequence of this change consists in limitation of new investments in housing and service sectors, re-naturalization of abandoned urban areas, sprawl reduction, limitation of service offers, working places and the overall economic development. The rules of this policy has been published in the papers of the Senat RP in 2013⁸. In this document the conclusions from the existing research has been presented focused on their social, spatial and economic impact caused by inhabitants decline. By way of consolation it is to add, that the phenomenon of regression and city shrinking is not only specific for Poland and occurs in many other countries.

⁶ Strzelecki Z., *Regionalne konsekwencje spadku liczby mieszkańców w Polsce*, SGH, Warszawa; Bieńkowska E., *Depopulacja jako wyzwanie dla polskiej polityki miejskiej*, Ministry of Regional Development.

⁷ Slogan: “Don’t move out, improve (the place where you live)” – was used in a campaign promoting the revitalization of the Bronx borough in New York..

⁸ Conference „Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014–2020)” was organized by the Comission of Territorial Governance and State Administration in coloboration with the Ministry of Regional Development and Main Statistic Office on 1-st of March 2013.

The mechanism of regression in the cities is described by Martinez-Fernandez⁹, who gives as main reasons of city regression process inability to compete in the global scale and in the consequence exclusion from the global production and distribution webs. It causes the outflow of actives and resources, which had a crucial influence on the city development, deindustrialization, economic collapse, unemployment and poverty grow, financial emigration, finally loss of human capital and development potential. The lack of perspectives is not supporting the establishment and grow of families. As the consequence the tax basis is shrinking and the unit prices for services and consumption good are growing. As a result of these processes, the attractiveness of the city or region for living is declining and the spatial resources are undergoing the degradation. Mostly affected by these processes can be the mono-functional economies, which existence is based predominantly upon one main industrial or service sector.

The cities with the sustainable and diverse production and service structure have much better perspectives to survive and to flourish. The big group of Polish cities will probably not escape from shrinking process, but this process should be an “effective regression”. It means, it should change the quantitative development into qualitative development, quality perfection of urban spaces, architecture, infrastructure etc. The precondition of the development success of the city facing the regression caused by depopulation, is to use knowledge resources and abilities to use them and to cultivate the rules of constructive collaboration. Effective regression supports possibilities to create compact cities, cities with multifunctional, dense urban structures, cities of “short ways”, using sparingly space and infrastructure, cities of knowledge and co-operation. The challenge of deindustrialization and depopulation will demand also social sensitivity and development of effective, honest and just support for inhabitants in their needs.

Future city in Poland should be supported as well by the proved correct historic model of the compact European city, its cityscape, historic and functional values, as by contemporary achievements in sociology (sociopolis), ecology (ecopolis), economy and information techniques (neopolis).

5. The need of changes

For the development of future cities in Poland there is necessary already now to undertake several radical changes in the existing legal system. Predominantly it concerns the property economy and the urban and spatial planning issues. In the area of property economy especially the changes should be introduced in the area of ownership rules and responsibilities. In the spatial and urban planning area the changes should be done in the question of range, hierarchy and form of urban planning, introduction of 3D planning and precise connection between the urban planning and financial consequences of planning allowance for communities. The aim of the planning code changes should contribute to limitation of urban sprawl, lead the investment flow toward the construction of the compacted city, which is able to use inner city areas effectively, justified economically and in the right

⁹ Martinez-Fernandez C., *Shrinking Cities, Urban Challenges of Globalization*, International Journal of Urban and Regional Research, 2012.

way as far as concerned the urban composition. The beauty and esthetics of cityscapes should be a matter of special care of qualified city authorities and all inhabitants. This changes can contribute to improvement of Polish future cities, will support creation of composed, multifunctional urban structures resistant against the phantom of depopulation.

Despite of the needed global co-operation on the international market, there is a need to maintain the cities as independent entities both in spatial as in social sense, sustain the local traditions, promote historic monuments and cityscape, support urban development by post-industrial recycling, adoption of abandoned buildings to new uses, promotion of local spatial and cultural values, supporting processes of spatial, economic and social revitalization. In revitalization one should see the possibilities of creation of new working places, reconstruction of production abilities and creation of local self-sufficiency. There is a need to initiate a process of contemporary, innovative “reindustrialization”, create modern, inconvenient working places at production of “future products”, using local post-industrial sites and buildings. There is a need to rebuild the initial role of the city as a production site, exploring by the way the valuable spaces, which maintenance is significant for the city and its identity.

6. Bottom-up development trends

Trials to describe, foresee the forms and way of functioning of the city of future, mostly base over the „top-down” method and have predominantly wishful and idealizing character, treating the „society” subjectively. In the deliberation about the future city one should consider also the bottom-up development trends in urbanism, visible in the play of different subjects and driving forces in the city-scene. The analysis of the bottom-up trends shows different preferences in the spatial development (suburbanization, chaotic, business oriented developments, temporality etc.), cultural and sub-cultural developments (street-art, alternative scene etc.), than the top-down planned by specialists. Consideration of those trends in the future planning, can contribute to the tightening of the socio-spatial relation.

Indissolubility of the idea of a town with the form and art. Of social (political) co-existence, seems obvious. Idealizing of the city structure evokes temptation to idealize the society living in. The social engineering, done in the different periods of history and in various ways, e.g. on the Polish citizens during the socialistic period, haven’t give positive results. Can we still think about upbringing of contemporary man (inhabitant of the future city) e.g. by the means of created space and new architecture? Ideological plasticity of the society and the possibility of influence on its preferences and behavior, have their limits described by the social consciousness, personal freedom and the freedom to information access. The societies of today and even more those of tomorrow are not accepting manipulation neither the social engineering. The imperative of democracy, freedom in individual expressions are becoming factors influencing the public space in real. What freedom however means for the space creation in the city? Unfortunately – freedom in the spatial context is understood as uncontrolled way of behavior. When combined with the property ownership – often leads to chaotic compositions, occupation of public realm (visually and physically), building lawlessness and spatial anarchy.

7. Urban planning in crisis

Urban planning as a tool invented to solve spatial and social problems of urban areas, is in deep crisis. The reason is development of social democracy and rise of freedom feeling – understood not only as national freedom, but mostly as personal freedom, freedom of choosing own way of living, and also, what seems important, freedom in arrangement of own living and working space. More and more people share the opinion, that the town in its complexity should enable simultaneously realization of many individual spatial ideas and also create many possibilities to use public space for individual (private) needs. Space of the Polish cities in the process of democratization became chopped territory, a mosaic of ownerships – with rights to arrange every piece of land accordingly to each one will. This phenomenon of spatial freedom and free, personal choice of its arrangement, is characterized by the expression of one of the Zakopane dwellers: “You know, the building code was here, but it hasn’t been adopted”.

Can we be able to talk in the future about the city as an highly organized structure of space? If the city will be organized in the above described form of a kind of “concentrated individual activities”, should it be treated as a new future city form?

In this context it should be considered, how really the future city will look like, if composed of „partial ideas” (e.g. how Zakopane of the future build without planning by individuals will look like?) It’s also interesting, what kind of planning and regulation instruments should be involved in the situation of growing building freedom, resulting in dispersion of goals, spatial conflicts and misunderstanding in the creation of future shape of the city? Another example is the long time of inability to pass the study of conditions and spatial development directions for the City of Cracow. **The symptoms of the future city as a city of coincidence, shaped by the separated, solitaire urban decisions are to discover already today in many towns.**

As result we have to do in Poland with two essential trends in urbanization: planned and spontaneous urbanization. The predominance of each trend differs dependently of the city and region. Idealism of the future city is therefore realized either top-down or bottom-up ways, according to power and determination of the authorities or power and invention of the individuals.

This spontaneous, however in most cases remaining legal urbanization, is, as it seems, the main originator of existing and growing spatial chaos in Polish cities. This chaos originates not so much from the bad quality of the build structures, but the refuse of urban composition as master tool and any care about the spatial context. This context is important in the city perception, what was stressed in the UNESCO directives about Historic Urban Landscape¹⁰ issued recently. This directives don’t have, up to now, appropriate enforcement in the current legal system concerning urban planning. Future city, if planned to be harmonious, should bring back to the stage urban composition and find an effective antidote against destroying individualism in Polish cities.

¹⁰ UNESCO Historic Urban Landscape recommendation was approved at UNESCO plenary meeting on 10 November 2011.

8. Democratic city

City of the future in Poland, seen as an ideal city, should be for sure city with advanced system of local and real democracy, city of citizens, in which the rules of space arrangement are the subject of common concern and social deliberations. **The proper way to create the cities of future, apart paradigms of grow or reductive development is the idea of democratic city, shaped by its responsible citizens, who with social consciousness, honesty, knowledge and goodwill shall arrange the common living spaces.** This democracy in action will be used at different spatial scales – from a settlement to metropolis. Active collaboration of citizens has to be based predominantly on their responsibility, knowledge about the space, sensitivity, perception ability, knowledge of esthetic rules, canons of beauty and composition.

In the initial phases of children and young people education, by the means of school education, publications, competitions, workshops, discussions, exhibitions etc., there is a need to construct the consciousness of space values, in order to create and to enlarge the system of common values creating the “city goods”. Different forms and possibilities of real, constructive collaboration of citizens by the creation of future arrangement of cities and settlements (participation in planning) should also be encouraged and supported. There is a need to support as well the social activity in common arrangement of areas and governance of the public space (participation in governance).

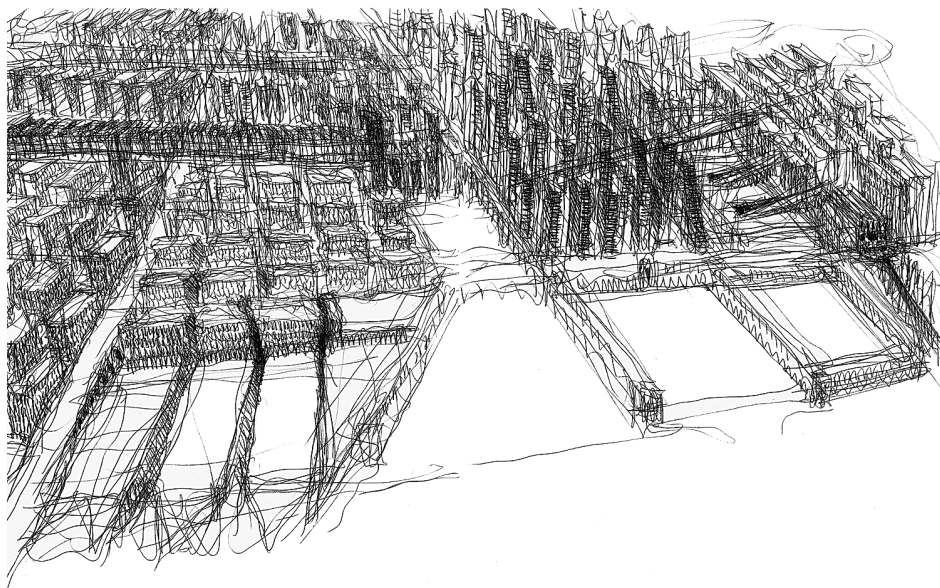
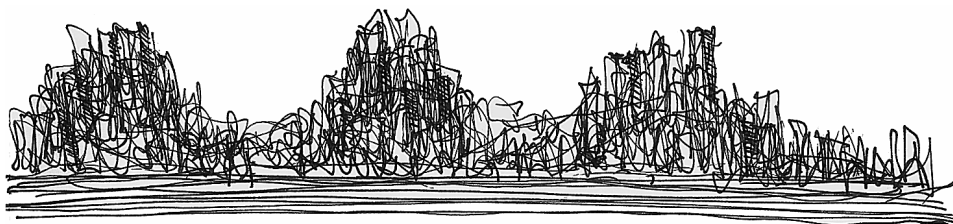
It is worth to be aware of the individuality and uniqueness of every city, what results from its location, topography, urban structure, inhabitants, history and traditions. Applicability of the above mentioned models of ideal cities should be differentiated according to the particular case and real improvement needs. For every city different approaches (models) can be adopted, according to the local priorities. Even in one cite the priorities should be differentiated between different quarters and areas. Central parts need different approach than the suburban one, the workers districts have different needs than the quarters with villas etc. Democratic governance over the space and it's development or/and transformation should be divided, closer to the inhabitants, more local than global, suiting to the model of small homelands and local traditions, local needs and possibilities.

9. Conclusions

The observations and forecasts for the cities in Poland in the coming future are about to expects a continuous but not over dimensioned grow. This development will be result of striving to better the living conditions (housing) and pressing of new business locations (services and modern production). The development of the cities will differ and depend on many hard and soft factors. The distances in terms of work, delivery of goods, business meetings have no more such a importance like it was before. For business location and selection of the place to live, the essential factor will be the working places, commodity, attitude of locals to the new-comers possibilities of education, participation in cultural events, healthy living conditions and surely local level of salaries and costs. It is to presuppose, that the big Polish metropolises will still have a great potential to grow and attract many citizens

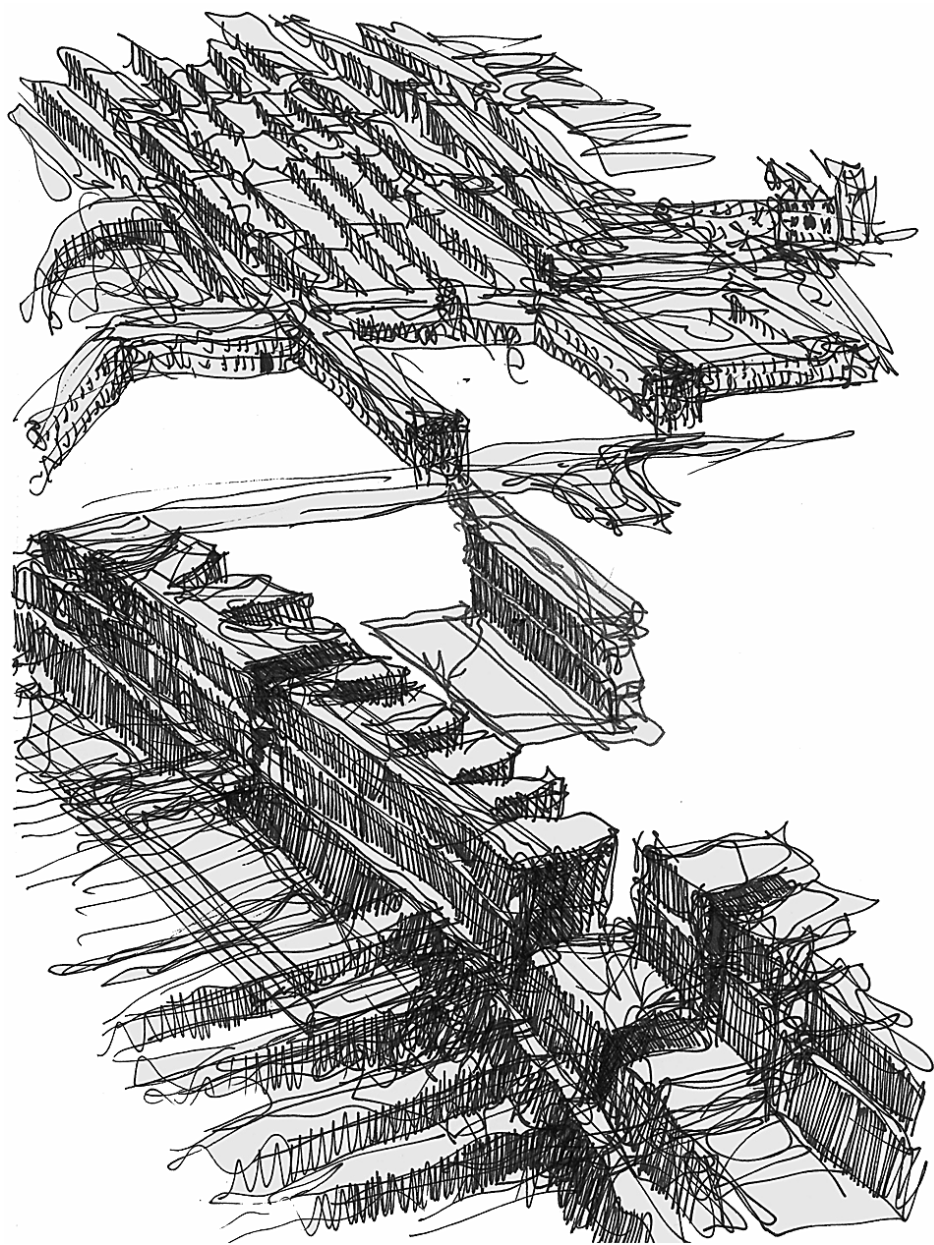
from other towns and regions. Small cities, representing good and easy living conditions, near the nature, in traditional family scheme, will also mark a certain growth. The medium size and also big cities, with abandoned industry, bad living conditions, being not enough attractive to get new investors and new working places, with bad industrial image and polluted environment will probably suffer more and shrink, with all consequences of this negative process.

In general the future city should be democratic, liberal, with public spirit, but not a city of lawlessness, badly understood individualism leading to space anarchy. Future city should be a city opened for global co-operation, but taking care for its local identity, history, from which it can absorb power for its development. Future city should be a social city (sociopolis), but demanding from its citizens a positive and active co-operation in the city-making on democratic rules, leading to creation and governance of common goods (public spaces) and respect for each other.

III. 1–4. Future city is created in our minds. Drawings done by the architect Joao Santa-Rita are describing the city and its transformation into a future city (courtesy of the Author)

II. 1–4. Miasto przyszłości powstaje w ludzkiej wyobraźni. Rysunki wykonane przez architekta Joao Santa-Rita przedstawiają miasto i jego transformację w miasto przyszłości (publikacja za zgodą autora)

1. Miasto przyszłości jako miasto idealne

Miasto przyszłości, jawi nam się zazwyczaj właśnie jako miasto idealne. Wydaje się, że, znając dzisiejsze problemy miast i dążąc do ich rozwiązywania, będziemy mogli w przyszłości mieszkać w przestrzeni zurbanizowanej, która będzie ich pozbawiona. Po wielokroć w historii urbanistyki planowano w idealistyczny sposób miasta, które miały zapewnić spokojne i dostatnie życie jego mieszkańcom. Choć planowanie miasta przyszłości jako miasta idealnego jest myśleniem utopijnym i życzeniowym, **bez myślenia o mieście idealnym jako o celu naszych działań w architekturze i urbanistyce, nie będziemy mogli poprawić warunków życia w miastach.**

Analizując zagadnienia teorii miast idealnych¹, wyodrębniłem główne tendencje we współczesnej urbanistyce będące nośnikami podstawowych współczesnych idei miasta wykrystalizowanych w rezultacie dziejowych przemian i eksperymentów urbanistycznych. Idee te są zawarte w siedmiu modelach miasta idealnego wykreowanych w oparciu o określone założenia preferowane przez pewne grupy społeczne i ich światopoglądy: utopolis, socjopolis, neopolis, retropolis, ekopolis, europolis i metropolis. Określają one główne oczekiwania stawiane miastom, choć z pewnością nie wyczerpują całego spektrum idei związanych z kształtowaniem miast przyszłości.

Modele miast idealnych reprezentują kanony w myśleniu o mieście jako o utworze „kreowalnym”, a więc możliwym do zaprojektowania i zaprogramowania, w którym określone na wstępie uwarunkowania wywołają w rezultacie pożądane skutki. Założenie takie bierze za podstawę warunek podstawowy, jakim jest zdolność sprawcza planowania przestrzennego i projektowania urbanistycznego, ich realizacyjna skuteczność w przestrzeni i możliwość kontynuacji założonych na wstępie warunków w okresie trwania wykreowanej przestrzeni miasta idealnego. Siedem modeli jak w szkłe powiększającym przedstawia uwarunkowania planistyczne, społeczne i przestrzenne, mogące w różny sposób sprzyjać powstaniu miasta idealnego lub idealizacji miast istniejących.

Należy sobie zadać pytanie, o jakiej perspektywie czasowej miasta przyszłości mamy mówić? Miasto przyszłości jest pojęciem abstrakcyjnym i bardzo pojemnym. Jeśli o bardzo odległej przyszłości, to być może samo pojęcie miasta nie będzie już pojęciem właściwym dla określenia zjawisk przestrzennych, jakie mogą w tak odległej przyszłości mieć miejsce. Ograniczę zatem mój wywód zarówno czasowo, jak i terytorialnie, a więc do rozważań o mieście przyszłości w perspektywie kilkudziesięciu lat i w obszarze Polski. Jest to więc perspektywa realna i dotycząca miast współczesnych, których przyszłość staramy się wykreować już dziś, analizując uwarunkowania i potrzeby aktualne i prognozując przyszłe.

2. Wizja KPZK 2030

Wizja miast w Polsce na rok 2030 została zawarta w dokumencie KPZK 2030 przyjętym przez Radę Ministrów 13 grudnia 2011 r.². W dokumencie tym zastosowano zintegro-

¹ Paszkowski Z., *Miasto idealne i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011.

² KPZK 2030 – streszczenie, 1.

wane podejście do zagadnień rozwoju kraju, w którym zachodzące procesy społeczno-gospodarcze, środowiskowe i kulturowe rozpatrywane są niezależnie od istniejących struktur administracyjnych. W sferze zaleceń wdrożeniowych KPZK 2030 proponuje między innymi zwiększenie roli koordynacyjnej polityki przestrzennej w stosunku do polityk sektorowych mających największy wpływ na sytuację przestrzenną kraju. Koncepcja KPZK nie zakłada powstania w tym okresie czynników, które w diametralny sposób mogłyby wpłynąć na rozwój urbanistyczny w Polsce (kataklizmy, imigracja, wojna, załamanie systemu światowej gospodarki, nowe wynalazki itp.). Jest oczywiste, że trudno przewidzieć coś nieprzewidywalnego, stąd dokument ten opiera się na ekstrapolacji stanu obecnego i symulacji analitycznej zachodzących współcześnie procesów.

W odniesieniu do zagadnień urbanizacji w nieodległej przyszłości najistotniejszy jest współczesny poziom świadomości i aspiracji. Jest on niezależny od ewentualnych nieprzewidzianych zdarzeń, jakie mogą nastąpić, a także zmian w społecznej świadomości ukształtowanych przez ewentualną inną formę bytowania w przyszłości.

Z uwagi na długi okres inkubacji idei przestrzennych i ich realizacji warto pamiętać, że o przyszłości miast i kształcie ich przestrzeni urbanizowanej będą decydować o decyzje podejmowane dziś. Podobnie jak dziś – mieszkamy w miastach wymyślonych i wybudowanych przed kilkuset, czy kilkudziesięciu laty.

3. Depopulacja i kurczenie się miast

Przeprowadzone badania demograficzne wykazały, że od roku 1990 więcej miast europejskich odnotowuje ubytek ludności niż jej wzrost³. Szczególne nasilenie zjawiska depopulacji nastąpiło w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie skutki transformacji ustrojowej nałożyły się na ogólne niekorzystne tendencje gospodarcze. Wydaje się, że powodem depopulacji jest niska atrakcyjność miast (wyrażająca się brakiem miejsc pracy i wynikającym z tego faktu ujemnym przyrostem naturalnym), starzenie się społeczeństwa oraz emigracja zarobkowa i migracje związane z chęcią podwyższenia jakości życia. Depopulacja idzie w parze ze zjawiskiem kurczenia się miast. Pewnym wyjaśnieniem teoretycznym tego zjawiska może być teoria kumulatywnej przyczynowości Myrdala i Hoekvelda⁴. Proces ten określany jest jako względny lub bezwzględny. Względne kurczenie się miasta ma miejsce wówczas, gdy odpływ ludności następuje z miasta do gmin sąsiadujących. Bezwzględne zaś charakteryzuje się odpływem mieszkańców zarówno z miasta jak i otaczającego obszaru zurbanizowanego. Definicja tego zjawiska to: „łączny efekt deindustrializacji, suburbanizacji, zmian posocjalistycznych i czynników demograficznych, prowadzący do nowego zjawiska podupadania miast”⁵.

³ Turok I., Mykhenko V., *The trajectories of European Cities, 1960-2005*, Cities, 24, 3, 2007, 165-182.

⁴ Myrdal G., *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Duckworth, London 1957; Hoekveld J., *Time –Space Relations and the Differences between Shrinking Regions*, Built Environment, 38/2, 2012, 179-195.

⁵ Oswalt P., *Shinking Cities*, Vol. 1 International Research Hatje Catz Verlag, Ostfildern-Ruit, Germany 2006.

Kurczenie się miast jest to bardzo niekorzystnym procesem, w którym ujemny przyrost naturalny nakłada się na emigrację i podupadanie struktur funkcjonalno-prze-strzennych miasta, powodując spiralę destrukcji. Zgodnie z najnowszymi badaniami zjawisko kurczenia się miast występuje głównie w miastach małych do 100 tys. mk, miastach bazujących na przemysłowych monokulturach, stanowiących przestarzałe formy przemysłu. Jest ono również rezultatem nierównomiernej dystrybucji dóbr i usług stwarzających znaczne różnice potencjałów rozwoju i atrakcyjności zamieszkania w poszczególnych miastach i obszarach. Wzrastająca mobilność społeczeństwa jest naturalną reakcją na dążenie do poprawy warunków życia lub po prostu utrzymania możliwości życiowych. Depopulacja i idące w parze zjawisko kurczenia się miast i całych regionów, stanowi poważne wyzwanie dla kształtowania polskiej polityki miejskiej i regionalnej. Prognozy przewidują, że istotne zmiany związane z regresem demograficznym w pełni ujawnią się w roku 2020. KPZK 2030 zakłada, że największy spadek populacji zaznaczy się w obszarach Sudetów, Wysoczyzny Bielskiej i Białostockiej, Warmii i Mazur przy granicy z Obwodem Kaliningradzkim i w Roztoczu Południowym. Przyrost liczby mieszkańców nastąpi zaś w obszarach największych miastach Polski wschodniej, zwłaszcza Warszawy, Olsztyna, a także Krakowa⁶. Dla utrzymania zrównoważonego rozwoju miast w przyszłości konieczne jest stosowanie interwencyjnej polityki miejskiej zmierzającej do przeciwdziałania procesom różnicowania potencjałów atrakcyjności miast i wynikającej z tego nadmiernej migracji i depopulacji. Efekty mogą przynieść nawet działania na rzecz zachęcenia do pozostania na miejscu, w myśl hasła: „don't move, improve”⁷. **Problem kurczenia się miast jest problemem, który nie może być rozwiązywany wyłącznie na poziomie miasta czy gminy i wymaga podjęcia systemowych regulacji w skali Państwa.**

4. Regres efektywny

Zmiany wynikające z depopulacji i ich skutki w przestrzeni są czynnikiem niezwykle istotnym w urbanistyce, bo prowadzą do odmiennej niż dotychczas polityki miejskiej: paradygmat „rozwoju przestrzennego” zastępowany jest paradygmatem „efektywnego regresu”. Konsekwencją tej zmiany jest ograniczenie nowych inwestycji mieszkaniowych i usługowych, renaturalizacji opuszczonych terenów zurbanizowanych, ograniczenie zabudowy rozproszonej, zmniejszenia ilości usług, miejsc pracy i ogólnego tempa rozwoju gospodarczego. Zasady tej polityki zostały wyłożone w materiałach opublikowanych w roku 2013 przez Senat RP⁸. W publikacji tej przedstawiono wnioski z dotychczasowych badań oraz omówiono

⁶ Strzelecki Z., *Regionalne konsekwencje spadku liczby mieszkańców w Polsce*, SGH, Warszawa; Bieńkowska E., *Depopulacja jako wyzwanie dla polskiej polityki miejskiej*, Ministerstwo Regionalnego.

⁷ Hasło: „Nie wyprowadzaj się, popraw (swoje miejsce do życia)” zostało użyte w kampanii promującej rewitalizację dzielnicy Bronx w Nowym Jorku.

⁸ Konferencja „Zarządzanie rozwojem miast o zmniejszającej się liczbie mieszkańców (w kontekście perspektywy finansowej 2014-2020)” została zorganizowana przez Komisję Samorządu Terytorialnego i Administracji Państwowej we współpracy z Ministerstwem Regionalnego i GUS w dniu 1 marca 2013.

wymiar społeczny, urbanistyczny i ekonomiczny ubytku mieszkańców miast. Dla pocieszenia można dodać, że zjawisko regresu przestrzennego, czy inaczej „kurczenia się miast” nie jest problemem specyficznym dla Polski i pojawia się w wielu innych krajach.

Mechanizm regresu miast opisuje Martinez-Fernandez⁹, podając jako główną przyczynę inicjacji procesu podupadania miasta „niezdolność miasta do konkurowania na skalę światową, a w konsekwencji wyłączenie z globalnych sieci produkcji i dystrybucji”. Powoduje to konsekwencje w odpływie aktywów i zasobów, które miały istotny wpływ na rozwój miasta, dezindustrializację, upadek ekonomiczny, wzrost bezrobocia, emigrację zarobkową, a w konsekwencji utratę kapitału ludzkiego i potencjału rozwojowego. Brak perspektyw nie sprzyja zakładaniu i rozwojowi rodzin. Konsekwencje ekonomiczne to zmniejszenie bazy podatkowej i wzrost jednostkowych kosztów dostarczanych usług i dóbr konsumpcyjnych. W rezultacie tych procesów następuje obniżenie atrakcyjności miasta jako miejsca zamieszkania i degradacja zasobów przestrzennych. **Najbardziej zagrożone są miasta monofunkcyjne, których egzystencja i rozwój uzależniony jest od jednej sfery (branży) produkcyjnej czy usługowej.**

Miasta o zrównoważonej i zróżnicowanej strukturze wytwórczej i usługowej mają znacznie lepsze perspektywy przetrwania i rozwoju. Miasto przyszłości w Polsce prawdopodobnie nie uniknie procesu kurczenia się, ale proces ten powinien być **regresem efektywnym**. To znaczy takim, który rozwój ilościowy zamieniany jest na rozwój jakościowy, na podnoszenie jakości struktur przestrzennych, architektury, sieci infrastruktury. Warunkiem powodzenia rozwoju w sytuacji depopulacyjnego regresu jest wykorzystanie zasobów wiedzy i umiejętności z jej korzystania oraz kultywowania zasad konstruktywnej współpracy. Regres efektywny sprzyja możliwości tworzenia **miasta kompaktowego**, o wielofunkcyjnej zwartej zabudowie, miasta „krótkich dróg”, oszczędnie gospodarującego przestrzenią i infrastrukturą, miasta wiedzy i współpracy. Społeczne wyzwania dezindustrializacji i depopulacji wymagać będą też społecznej wrażliwości i rozwoju systemów społecznego, efektywnego i sprawiedliwego wspierania mieszkańców w potrzebie.

Miasto przyszłości w Polsce powinno nadal korzystać ze sprawdzonego, historycznego modelu zwartego miasta europejskiego, opierając się na jego wartościach kulturowych, krajobrazowych i funkcjonalnych, a także na współczesnych osiągnięciach w dziedzinie socjologii (socjopolis), ekologii (ekopolis), ekonomii i technik informacyjnych (neopolis).

5. Potrzeba zmian

Dla rozwoju miast przyszłości w Polsce konieczne jest już dziś dokonanie wielu radykalnych zmian w istniejącym systemie prawnym. Dotyczy to zagadnień gospodarowania nieruchomościami oraz planowania i zagospodarowania przestrzennego. W zakresie gospodarki nieruchomościami w szczególności zmiany powinny być wprowadzone w zakresie prawa własności nieruchomości i odpowiedzialności właścicielskiej. W dziedzinie planowa-

⁹ Martinez-Fernandez C., *Shrinking Cities, Urban Challenges of Globalization*, International Journal of Urban and Regional Research 2012.

nia przestrzennego w szczególności w kwestii zakresu, hierarchii i formy planowania urbanistycznego, uwzględnienia trójwymiarowości, precyzowania konsekwencji finansowych uchwalenia planu i generalnie wzmocnienia sił sprawczych zapisów planistycznych. Zmiany w systemie planowania powinny ograniczyć żywiołową suburbanizację miast, skierować strumień inwestycyjny na budowanie miasta zwartej, wykorzystującego efektywnie, ekonomicznie i prawidłowo pod względem kompozycji przestrzennej śródmiejskie tereny budowlane. Piękno i estetyka miast powinny być przedmiotem specjalnej troski odpowiednich służb miejskich. Zmiany powyższe przyczynią się do poprawy wizerunku polskich miast przyszłości, sprzyjąc będą tworzeniu zakomponowanych, wielofunkcyjnych struktur miejskich odpornych na widmo depopulacji.

Mimo koniecznej globalnej współpracy na arenie międzynarodowej, należy dążyć do zachowania miast jako odrębnych tożsamości przestrzenno-społecznych, podtrzymywania lokalnych zwyczajów, promować utrzymywanie zabudowy zabytkowej i krajobrazu historycznego, wspierać rozwój urbanistyczny poprzez wykorzystanie terenów poindustrialnych (recykling), adaptowanie obiektów opuszczonych do nowych funkcji, promowanie lokalnych wartości przestrzennych i kulturowych, wspieranie rewitalizacji przestrzennej, ekonomicznej i społecznej. W procesach rewitalizacji należy widzieć możliwości tworzenia nowych miejsc pracy, odbudowy zdolności wytwórczych i kreowania lokalnej samowystarczalności. Należy zainicjować proces współczesnej, innowacyjnej „reindustrializacji”, tworzyć nowoczesne, nieuciążliwe miejsca pracy przy produkcji „produktów przyszłości” z wykorzystaniem miejskich lokalizacji przemysłowych. Trzeba odtwarzać pierwotną rolę miasta jako miejsca wytwórczości, wykorzystując przy tym wartościowe fragmenty przestrzeni, których zachowanie ma znaczenie dla identyfikacji miasta i jego tożsamości.

Nierozzerwalność idei miasta od rodzaju (formy) społecznej koegzystencji (systemu społecznego czy politycznego) wydaje się oczywista. Idealizowanie struktury miejskiej wywołuje pokusę „idealizacji” społeczeństwa, które tę przestrzeń mogłoby w odpowiedni sposób zamieszkiwać. Próby inżynierii społecznej, dokonywane w różnych okresach dziejów i w rozmaity sposób, m.in. na polskim społeczeństwie w okresie Polski Ludowej, nie dały rezultatów pozytywnych. Czy można jeszcze marzyć o wychowaniu współczesnego człowieka (mieszkańca miasta przyszłości) poprzez kreowaną przestrzeń i nową architekturę? Ideologiczna „plastyczność” społeczeństwa i możliwość wpływu na jego preferencje ma swoje granice określone przez świadomość społeczną, poczucie osobistej wolności i swobodny dostęp do informacji. Dzisiejsze społeczeństwa nie akceptują manipulacji, ani inżynierii społecznej. Imperatyw demokracji, swobody indywidualnego działania i wolności wyrażanej przez społeczną ekspresję stają się czynnikami w sposób rzeczywisty stymulującymi przestrzeń zurbanizowaną. Co wolność oznacza dla kreowania przestrzeni w mieście? Niestety, wolność w kontekście przestrzennym, rozumiana jako niekontrolowana forma zachowań, prowadzi do chaosu, zawłaszczania przestrzeni publicznej w sensie fizycznym i wizualnym, samowoli budowlanej i przestrzennej anarchii.

6. Oddolne tendencje rozwojowe

Próby określenia, przewidzenia formy i sposobu funkcjonowania miasta przyszłości, opierają się na metodzie „top-down”, mając na ogół charakter życzeniowy i idealizujący, a społeczeństwo traktują podmiotowo. W rozważaniach o mieście przyszłości nie można pomijać innego, oddolnego trendu rozwojowego w urbanistyce, przejawiającego się w grze różnych podmiotów i sił napędowych w mieście. Analiza „oddolnych” tendencji w rozwoju współczesnych miast (metoda *bottom-up*) wskazuje na inne preferencje w zakresie rozwoju przestrzennego, rozwoju kultury i sub-kultur niż planowane ogólnie przez grona specjalistyczne. Uwzględnienie tych trendów w planowaniu przestrzennym sprzyja zacieśnianiu więzi pomiędzy grupami społecznymi a użytkowaną przez nie przestrzenią.

7. Urbanistyka w kryzysie

Urbanistyka jako narzędzie do rozwiązywania problemów kształtowania przestrzenno-społecznego miast, znajduje się obecnie w głębokim kryzysie. To zjawisko jest efektem demokratyzacji społecznej i wzrostu znaczenia pojęcia wolności – rozumianej już nie tylko w kategorii wolności narodowej, ale przede wszystkim jako wolności osobistej, wolności wyboru własnej drogi życiowej, a także, co istotne, wolności w zagospodarowaniu własnej przestrzeni życiowej. Coraz więcej osób jest zdania, że miasto w swej złożoności powinno umożliwiać symultaniczną realizację wielu indywidualnych projektów przestrzennych i społecznych, a także stwarzać wiele możliwości wykorzystywania jego przestrzeni w odniesieniu do potrzeb indywidualnych. Przestrzeń miasta, w czasach historycznych należąca do ogólnie pojętej „władzy” (właścicieli, suwerenów, władzy systemu politycznego) i będąca w gestii ich zarządców, w procesie zmian demokratycznych stała się przestrzenią o rozdrobnionej formie własności, „wieloprzestrzenią” – w sensie własności, funkcji, oczekiwań i znaczeń. Przestrzeń zurbanizowana przypomina mozaikę lub materiał zszyty ze skrawków innych materiałów tzw. *patchwork*. Tę oddolną tendencję w dążeniu do wolności zabudowy i wolności w kształtowaniu własnej przestrzeni charakteryzuje wypowiedź jednego z górali: „wicie, u nas prawo budowlane było, ino się nie psyjeło”.

Czy jeszcze można mówić więc o mieście jako uporządkowanej strukturalnie wyższej formie organizacji przestrzeni? Lub też, czy to, co jest *de facto* dość chaotycznym „obszarem skoncentrowanej aktywności indywidualnej”, powinno być uważane za nową formę miasta przyszłości, miasta wolności budowlanej?

W tym kontekście należałoby się zastanowić, jak może wyglądać miasto przyszłości złożone z realizacji indywidualnych realizacji „idei cząstkowych” (jak np. będzie wyglądać Zakopane przyszłości budowane bez planu przez każdego z górali z osobna). A także, jaki zakres urbanistycznych i planistycznych działań regulacyjnych może być wdrożony w sytuacji rozwijającej się wolności przestrzennej i budowlanej, skutkującej rozproszeniem celów i wielu sprzecznościami w określeniu celów przyszłego zagospodarowania przestrzennego miast? Przykładem może być wieloletnia niemożność ustalenia studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa. **Symptomy miasta przyszłości, jako miasta przypadkowego kształtowanego wyłącznie przez jednostkowe decyzje urbanistyczne widoczne są już obecnie.**

W rezultacie mamy do czynienia w Polsce z dwoma podstawowymi tendencjami w urbanizacji: z urbanizacją planowaną i z urbanizacją spontaniczną. W zależności od miasta i regionu obserwowana jest przewaga czy to jednej, czy drugiej tendencji. Idealizm miasta przyszłości realizowany jest zatem albo odgórnie, albo oddolnie – w zależności od siły i determinacji władzy oraz siły perswazji i inwencji poszczególnych jednostek.

Spontaniczna, choć zgodna z prawem urbanizacja jest, jak się wydaje, głównym sprawcą istniejącego i narastającego chaosu przestrzennego w polskich miastach. Chaos wynika nie tyle ze złej jakości obiektów budowlanych, ile z braku kompozycji urbanistycznej i dbałości o kontekst. Kontekst jest ważny w odbiorze przestrzennym miasta, co podkreślone zostało zaleceniami UNESCO w postaci rekomendacji Historic Urban Landscape¹⁰. Nie znajduje on jednak właściwego odzwiedlenia w systemie obowiązującego obecnie prawa dotyczącego planowania przestrzennego. Miasto przyszłości, jeśli ma być harmonijne, musi jednak na ten zabójczy indywidualizm znaleźć skuteczne antidotum.

8. Miasto demokratyczne

Miasto przyszłości w Polsce, widziane jako miasto idealne, to z pewnością miasto o zaawansowanym systemie lokalnej i rzeczywistej demokracji, miasto obywatelskie, w którym zasady kształtowania przestrzeni są przedmiotem wspólnej troski i społecznych ustaleń. **Drogą do właściwego kształtowania miast przyszłości, niezależnie od paradygmatu wzrostu czy redukcji przestrzeni zurbanizowanej, jest idea miasta demokratycznego, kształtowanego przez swych obywateli, którzy z pełną świadomością, rzetelnością, wiedzą i dobrą wolą będą zagospodarowywać przestrzenie wspólne zamieszkiwania.** Ten demokratyzm działania potrzebny będzie w różnych skalach przestrzennych – od osiedla do metropolii. Aktywne współuczestnictwo obywateli musi być oparte jednak przede wszystkim na wiedzy o przestrzeni, wrażliwości, zdolności estetycznej jej odbioru, znajomości zasad estetyki, kanonu piękna i kompozycji.

W początkowych fazach edukacji dzieci i młodzieży, za pośrednictwem edukacji (szkolnej, publikacyjnej, a także poprzez konkursy, warsztaty, dyskusje, wystawy itd.), należy budować świadomość wartości przestrzeni, dążyć do dalszej rozbudowy systemu wartości wspólnych tworzących „dobra miejskie”. Należy też stwarzać różne możliwości rzeczywistej, konstruktywnej współpracy mieszkańców przy tworzeniu wizji i planowaniu przyszłego zagospodarowania miast i osiedli (partycypacja w planowaniu). Należy wspierać społeczną aktywność w zakresie współtworzenia zagospodarowania terenów oraz zarządzania przestrzenią publiczną (partycypacja w zarządzaniu przestrzenią).

Warto również mieć świadomość indywidualności i unikatowości każdego ośrodka miejskiego, co wynika z położenia, topografii, struktury zabudowy i mieszkańców, historii itd. Aplikacyjność nadmienionych wcześniej modeli idalnych miast powinna być zróżnicowana. Do każdego miasta można stosować inne modele rozwoju, widzieć konieczność realizacji innych priorytetów. W strukturze jednego miasta priorytety powinny być zróżnicowane

¹⁰ Rekomendacja UNESCO Historic Urban Landscape została zatwierdzona na Zebraniu Plenarnym UNESCO w dniu 10 listopada 2011 r.

w poszczególnych dzielnicach i obszarach. Demokratyczna władza nad przestrzenią i jej rozwojem w poszczególnych obszarach miast powinna być więc rozdzielona, bliższa mieszkańcom, bardziej lokalna niż globalna, odpowiadająca modelowi małych ojczyzn i lokalnym tradycjom, potrzebom i możliwościom.

9. Wnioski

Obserwacje i przepowiednie dla polskich miast w nadchodzącej przyszłości mówią o ciągłym, lecz nie nadmiernym rozwoju. Ten rozwój będzie rezultatem dążenia do lepszych warunków życia (mieszkalnictwo) i wynikać będzie również z presji biznesu na nowe miejsca lokalizacji (usług i nowoczesnej produkcji). Rozwój miast będzie jednak różny i uzależniony od wielu twardych i miękkich czynników. Odległości w znaczeniu świadczenia pracy, zaopatrzenia w towary, spotkań biznesowych – nie mają już takiego znaczenia jak dawniej. Dla wyboru lokalizacji przedsiębiorstw, miejsca do zamieszkania, zasadniczymi czynnikami są miejsca pracy, wygoda, odnoszenie się mieszkańców do przybyłych, możliwości edukacyjne, uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych, zdrowe warunki życia i z pewnością poziom kosztów życia i zarobków. Należy zakładać, że wielkie polskie metropolie będą nadal miały potencjał rozwojowy i będą przyciągać wielu nowych mieszkańców z innych miast i regionów. Małe miasta, reprezentujące wygodne i łatwe warunki życia, w bliskości z naturą, w tradycyjnym układzie rodzinnym, będą również odznaczać się niewielkim rozwojem. Miasta średnie i duże, lecz skażone opuszczeniem przez przemysł, o złych warunkach zamieszkania, nie będące wystarczająco atrakcyjne, aby przyciągnąć nowych inwestorów i tworzyć nowe miejsca pracy, o złym wizerunku i zanieczyszczonym środowisku, będą prawdopodobnie tymi, które będą się kurczyć ze wszystkimi negatywnymi konsekwencjami tego procesu.

Miasto przyszłości w Polsce to miasto demokratyczne, obywatelskie, liberalne, a nie miasto samowoli budowlanej, źle rozumianego indywidualizmu prowadzących do anarchii przestrzennej. Miasto przyszłości to miasto otwarte na globalną współpracę, ale zachowujące swoją historię, tradycję i lokalną tożsamość i z niej czerpiące siłę swego rozwoju. Miasto przyszłości to miasto społeczne (socjopolis), ale wymagające od swych obywateli aktywnego współuczestnicwa w procesie jego tworzenia na zasadach demokratycznych, zmierzających do kreowania i szanowania dobra wspólnego (przestrzeni publicznych) i respektownia siebie wzajemnie.

MICHAEL PETEREK*, THORSTEN BÜRKLIN**

POTENTIALS AND CHALLENGES OF POLYCENTRIC CITY-REGIONS: A CASE-STUDY OF FRANKFURT RHINE-MAIN

POTENCJAŁ ORAZ WYZWANIA DLA MIAST-REGIONÓW POLICENTRYCZNYCH. STUDIUM PRZYPADKU: FRANKFURT REN-MAIN

Abstract

Global urbanisation processes do not only account for quantitative growth, but also bring about qualitative transformations of our urban environments. They lead to the formation of new typologies of settlement forms. Besides the monocentric metropolises and mega-cities, we observe an increasing number of large-scale urban forms that grow together out of former single cities merging into one interconnected city-region. In many respects, Frankfurt Rhine-Main demonstrates the elements of a polycentric city-region, characterised by a network of large, medium-sized and minor centres that build up a system of decentralised centralisation. Challenges for sustainable development include the creation of integrated mobility systems, a nexus of settlement form and public transport, compact multi-functional nodes, connectivity of regional open spaces and the conception of a common vision for the future.

Keywords: City-regions, Metropolitan Regions, Urban Development, Decentralised Centralisation, Cycloregion

Streszczenie

Globalne procesy urbanizacyjne nie tylko przyczyniają się do wzrostu ilościowego, ale też powodują jakościowe przemiany naszych środowisk miejskich i wytwarzają nowe typologie form osadniczych. Poza metropoliami monocentrycznymi oraz mega-miastami obserwujemy wzrastającą liczbę wielkoskalowych form urbanistycznych wyrastających z dawnych jednostek miejskich, które łączą się w jedno miasto-region. Pod wieloma względami obszar Frankfurt Ren-Men wykazuje cechy policentrycznego miasta-regionu z charakterystyczną siecią dużych, średnich i małych centrów budujących system centralizacji zdecentralizowanej. Do wyzwań zrównoważonego rozwoju zaliczyć można tworzenie zintegrowanych systemów mobilności, połączenia między formami osadniczymi a komunikacją publiczną, zwarte węzły wielofunkcyjne, łączliwość otwartych przestrzeni regionalnych oraz koncepcję wspólnej wizji przyszłości

Słowa kluczowe: miasta-regiony, regiony metropolie, rozwój urbanistyczny, centralizacja zdecentralizowana, cyklregion

* Prof. Dr.-Ing. Michael Peterek, Professor of Urban Design, Architect und Urban Planner, Architecture Civil Engineering Geomatics Fachhochschule Frankfurt am Main, University of Applied Sciences.

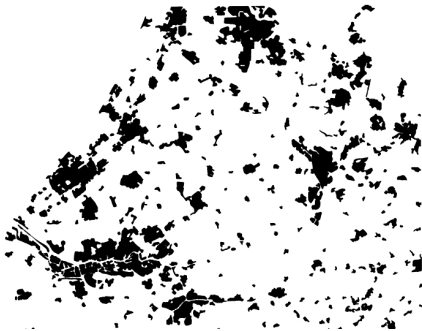
** Prof. Dr. Phil. Thorsten Bürklin, Professor in Architectural History and Theory, Architect and Philosopher, Department History and Theory of Architecture msa Münster School of Architecture, University of Applied Sciences.

Global urbanisation: A change for both quantitative and qualitative growth

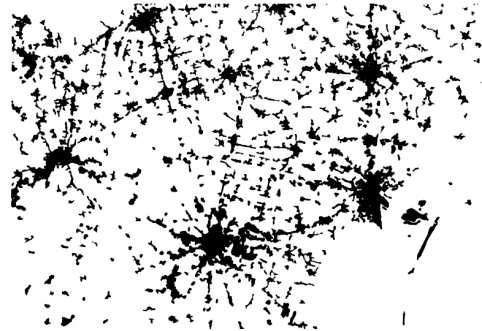
At the beginning of the 21st century more than half of the world's population live in urban environments. While a hundred years before it was only 15 per cent, in the year 2100 more than 80 per cent of the population worldwide is expected to live in cities. These developments implicate new challenges for urban and regional planning, which apply both to the agglomerations of the so-called developing world, which are still in a phase of continuous expansion, and those of the developed world, where expansion and shrinking processes are both taking place. The global urbanisation processes do not account only for quantitative urban growth, but also bring about essential qualitative transformations. They lead to the formation of new patterns and typologies of settlement forms, for which we do not have precedents in human history.

The emergence of new typologies of (polycentric) city-regions

On the one hand, we still have the traditional 'monocentric' metropolises and mega-cities which have expanded to large regional cities, but still dominate their hinterland essentially out of the centre – such as London, Paris, and Istanbul, but also Cairo, Lagos or Mexico City. On the other hand, we observe an increasing number of new, large-scale and 'polycentric' urban forms that either result from a growing intra-urban decentralisation of the large metropolitan agglomerations or grow together out of former single cities merging into one extensive city-region. Examples of this latter type in Europe include e.g. the Randstad in the Netherlands (Ill. 1), the Rhine-Ruhr-Area in Germany, the Veneto region in northern Italy (Ill. 2) or the city-region of Frankfurt Rhine-Main. In northern America, regions as Southern California, Greater New York, or Baltimore/Washington can be mentioned in this context. In Asia, examples include the mega-city regions of Greater Tokyo or the Pearl River Delta.

Ill. 1. The Randstad in the Netherlands (source: Bürklin and Peterek)

Ill. 2. The Veneto region in northern Italy (source: Bürklin and Peterek)

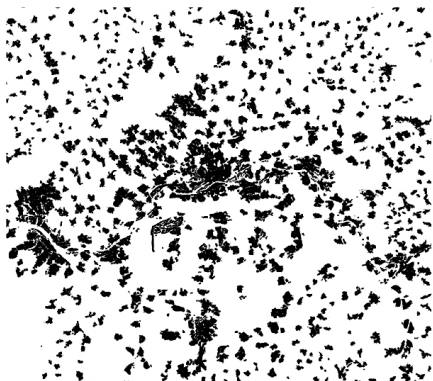
Germany's decentralised urban system

The urban system of Germany has since ever been characterised by a decentralised pattern, as a result of a long history of multiple territorial states and capital cities before the national unification in 1871. Today, the eleven officially established 'metropolitan regions'

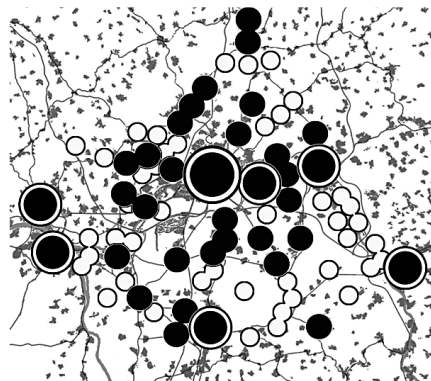
include in equal measures both monocentric (e.g. Berlin, Hamburg, Munich) and polycentric city-regions (such as the Rhine-Ruhr area, Stuttgart region, or Frankfurt Rhine-Main).

Frankfurt Rhine-Main city-region

Located in central Germany at the confluence of the rivers Rhine and Main, Frankfurt Rhine-Main Metropolitan Region in many respects demonstrates the character of a contemporary polycentric city-region [4, p. 39-91; 17]. As a worldwide financial and service hub, with its international mega-airport, its industries, universities and research centres, cultural highlights and sports events, the region forms an integrated part of the global economy, politics and culture. Its overall impact is the result of a complex interplay of the city of Frankfurt with a series of important neighbouring centres, such as Wiesbaden, Mainz, Darmstadt, Offenbach, Hanau, Aschaffenburg, and a magnitude of smaller and medium-sized towns and municipalities located in a perimeter of up to 50 to 70 kilometres from the centre. Today, the overall metropolitan region is the home for about 5.5 million inhabitants in more than 450 municipalities. The 'inner urban core', from Wiesbaden in the west, to Aschaffenburg in the east and Darmstadt in the south houses about two-thirds of this total population.

Ill. 3. Frankfurt Rhine-Main in 2000 (source: Bürklin and Peterek)

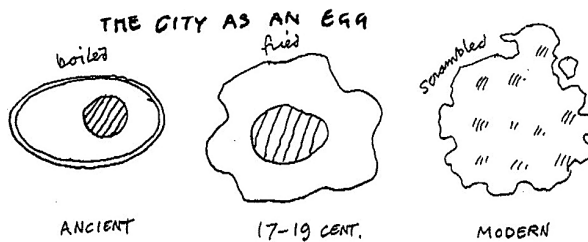

Ill. 4. Decentralised centralisation in Frankfurt Rhine-Main (source: Bürklin and Peterek)

Likewise many other regional agglomerations worldwide, the settlement patterns and the urban landscape have radically changed over the last decades. The urbanisation footprint of the year 2000 makes it obvious (Ill. 3): the individual towns and municipalities have since long melted into one large entity, a complex city-regional compound. In this patchwork of settlement areas and 'in-between zones', of built-up and open spaces, the former limits and clear interspaces between the single centres are not legible any more. Former outskirts of towns and villages have developed into a new blueprint of 'intermediate space', including all kind of differently built-up areas and open spaces: shopping centres and office parks, family housing estates and green voids, historical landmarks, traditional town centres as well as transitory places of our day-to-day mobility, such as transport stations, highways and railway tracks, but also regional attractions for leisure, sports and cultural events.

The future of the city will be the city-region

The sketch by the British architect Cedric Price comparing the history of urban development with the forms of an egg makes it clear (Ill. 5): the former distinct logic of a ‘dominating’ centre and a ‘dependent’ periphery no longer applies to contemporary city-regions. The (historical) centres of our cities from pre-industrial as well as industrial times have lost their previous function as the focal points of the urban structure and as priority locations for civic life, jobs, services, culture and consumption. They have become a functional element just as many others within the large-scale structuring of the post-industrial agglomerations of today. At the same time, a multitude of new ‘centres’ and activity poles has emerged at the urban fringe – with different functional specifications, shape, formal or informal, permanent or ephemeral characteristics.

Ill. 5. ‘The city as an egg’ by Cedric Price (sourced from: <http://landscapeinspiration.tumblr.com/>. Accessed on: 10.01.2014)

Loss of the centre = loss of the peripheries

In these extensive city-regions, the conventional opposition of city and landscape, of centre and periphery has dissolved: the landscape has become part of the city and the city part of the landscape, in a relation of mutual penetration and interdependence, as a city-regional continuum, which calls into question our conventional image and perception of ‘urbanity’ [18].

Decentralised centralisation in Frankfurt Rhine-Main

As a polycentric region, Frankfurt Rhine-Main is characterised by a non-hierarchical network of larger, medium-sized and minor towns and centres that together build up a widespread system of decentralised centralisation (Ill. 4). Thereby, the densely woven historical settlement pattern of the region can still be recognized as the ‘genetic code’ or intrinsic logic of the city-regional structure up to this day. The multitude and diversity of the small and medium-sized municipalities is a specific feature of Frankfurt Rhine-Main compared to other metropolitan regions, and an important element of identification in a rapidly changing city-regional environment. Some of these centres have preserved a good deal of their outer appearance, and where these features have gone, there are often efforts to revive such characteristics, although, sometimes in a somehow superficial way.

New centres beyond the centres

Beyond these traditional urban centres, at the periphery and in-between a pattern of new ‘centres beyond the centres’, which are relevant for our daily activities, has evolved within

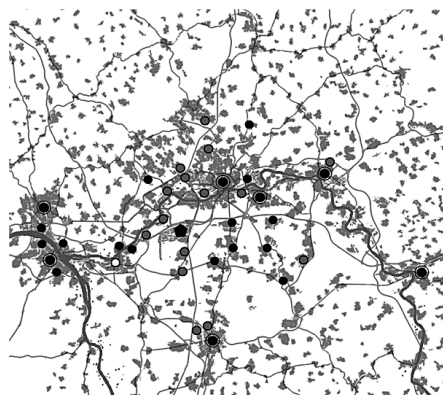
the larger context of the city-region [4, 13]. Peripheral centres have gained relevance and taken over functions that once were found in the city cores alone. In general, these new centres at the urban fringes are very well positioned with respect to the regional transport and road network.

Shopping and consumption at the urban fringes

In the past, retail and consumption rated among the original functions and catalysts of the urban centres. Today, however, we can observe the relocation of important locations of consumption from the historical urban cores to the former periphery and the in-between zones (Ill. 6). For example, all along the highway ring around Frankfurt a series of shopping malls has been established, attracting large numbers of customers from all over the region because of their excellent accessibility by car and top-quality setting. Along the major regional thoroughfares, large-scale retail centres have been located, e.g., in the southern part of the city-region between Frankfurt and Darmstadt, in the east along the Kinzig valley, and towards the west, in the direction of Wiesbaden and Mainz. Some 15 kilometres west to Frankfurt, the Main-Taunus-Zentrum, a shopping mall with more than 80,000 square metres and some 4,000 free parking spaces is located in Sulzbach, a tiny municipality with just 8,800 inhabitants. Increasingly, leisure facilities, gastronomic and cultural attractions add up to the retail functions of these centres.

Ill. 6. Places of consumption in Frankfurt Rhine-Main (source: Bürklin and Peterek)

Ill. 7. Places of work in Frankfurt Rhine-Main (source: Bürklin and Peterek)

Service and business parks of regional significance

In a similar way, places of employment have long since emancipated from the traditional central business districts and relocated to the regional in-between locations (Ill. 7). Business parks, office and service centres have established in the vicinity of the international airport and again along the major regional thoroughfares. The highest increment of job locations often takes place in rather small municipalities in between the larger centres, where sometimes the number of job places is higher than the number of inhabitants, e.g. in the municipality of Eschborn, close to the airport.

Places of leisure and recreational interest

Last not least, places of leisure and recreational interest, including parks and green areas, historical and cultural sites, as well as an increasing number of locations for new sports facilities such as golfing and horse riding, are adding up to this network of attraction centres beyond the centres.

City-regional lifestyles and activities

By the described developments, the focal points and activity poles of daily life – with regard to housing, jobs, leisure, education, commerce, and cultural activities – have spread over a wide and complex territory. More and more people develop ‘regional’ lifestyles and activity patterns, which are not longer confined to the boundaries of one single city:

“More and more people live in one place, go to work in another, do their shopping here and do their sports there, or go to a museum, a theatre, a cinema, a discotheque or a football stadium in yet another place. Apparently, they do not find any longer the quality of life they are looking for in one single city alone, or at least they do not want to rely on the options of one single city alone. As such a lifestyle implies a high degree of mobility, people enforcedly spend a lot of time ‘in-between’, on their way to somewhere, on the track. (...) Central is not any longer the geographical centre, not any longer the historical city centre, which is caught up in traffic jams, but possibly the well accessible areas at the urban fringe and in between the single cities” [8, p. 18].

The city-regional centres and activity hubs make different options and personal choices possible. They form the matrix for a range of individual day-to-day ‘biographies’ [3], which differ in space and time:

“There is the person who lives in the traditional 19th century inner city borough, but does his shopping in some peripheral retail centre, goes to the movies somewhere at a motorway junction and does his weekend mountain-biking nearby in the so-called ‘intact’ landscape at the urban fringe. On the other hand, there are the people who live in a suburban terraced house, work in a medium-sized city in the second ring, regularly visit the theatre in the central city and are members in a sports club in the neighbouring community” [2, p. 24].

The cycloregion

In Frankfurt Rhine-Main former centres and former peripheries have broken down as traditional antipodes. Looking at the region, there are no more peripheries and no more centres, since both have become very much the same. Marc Augé’s dualistic model of the peripheral “non-places” as opposed to the conventional town centres [1] has become obsolete and no longer applies to such contemporary urban situations. Today, focal points of the city-region lie anywhere in the territory, i.e., in the old cores as well as far outside. What has come into being can be named the “cycloregion” [5, 6] as a place of interacting forces that are in a permanent change since they have to be competitive and always up-to-date. Hence, the cycloregion describes a network of power hubs and activity spots that compete with each other and at the same time support a shared and established field of cyclical renewal and regeneration.

Challenges for city-regional planning in Frankfurt Rhine-Main

Which are the future challenges in Frankfurt Rhine-Main resulting from the described developments and how can planning give a support to a more sustainable enhancement of contemporary city-regions and specifically their manifestation as polycentric cycloregions?

A network of efficient (public) mobility

The increased mobility requirements resulting from the expansion and dynamics of the city-region have to be dealt with by an efficient and integrated public transport system. It has become obvious that the priority which individual automobile mobility has had for several decades cannot act as a sustainable approach for the future. As daily movements on a larger scale are an immanent character and necessity of the cycloregion, public transport systems have to provide efficient links in between the widespread and dynamic network of centres, subcentres, and activity poles.

So far, in Frankfurt Rhine-Main the centre of Frankfurt has been in the focus of rail-bound public transport. All transport lines converged there in a radial form. In a polynuclear region, concepts for an increased number of tangential connections have to be developed in order to connect the different old and ‘new’ centralities and power hubs without the enforcement to cross Frankfurt city centre in every trip.

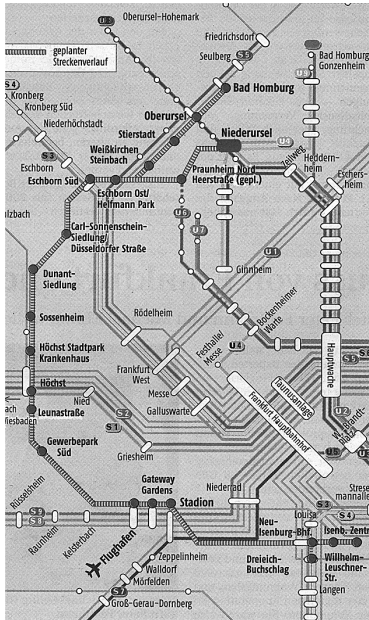
The projects of a new ‘North Main Interurban Train’ as well as the ‘Western Regional Tangent’, which should both be implemented before 2020, are developments dedicated to such an objective of a more ubiquitous, network-like extension of light rail traffic. The Regional Tangent West (Ill. 8), for instance, will then establish a new direct transport link between the densely inhabited centres of Bad Homburg and Oberursel in the north, the Northwest Shopping Centre, Eschborn Süd business parks, the technology park in Höchst, Frankfurt International Airport, and the centre and railway station of Neu-Isenburg in the south – an enormous improvement and gain in time for a large number of daily commuters who will then not have to do the long way around Frankfurt city centre any longer.

A mandatory link between future urban development and rail-bound public transport

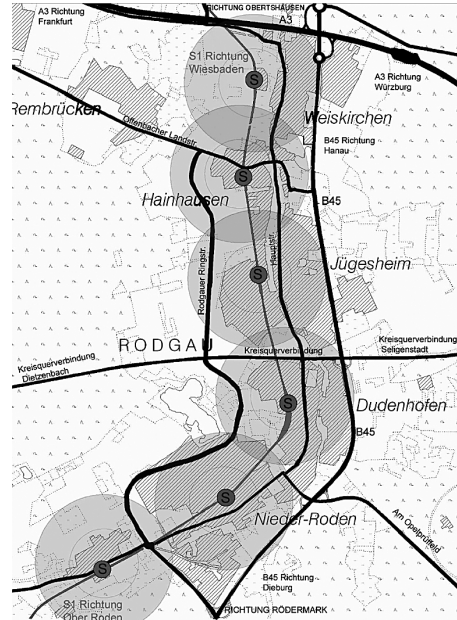
All future urban development in the region has to be linked to the rail-bound public transport system. As the Regional Land Use for Frankfurt Rhine-Main already stated in 2010, new urbanisation projects of city-regional significance should not take place without the basis of an efficient transport: “All further settlement activities should be coordinated with the operation and the extension of public transport infrastructure and specifically rail-bound facilities. New development projects should only be located within the catchment areas of the light rail train stations” [15, p. 46].

The linear urbanisation pattern in Rodgau, in the eastern part of the Frankfurt Rhine-Main region, is a good specimen of a planned development of this kind (Ill. 9): a central light rail spine connecting the communities from Weiskirchen in the north to Nieder-Roden in the south ensures accessibility by public means to all parts, while two lateral sides perimeter streets allow for the vehicular access to the centres.

The structural result resembles the “Metro-Matrix” model for a balanced long-term metropolitan and regional planning, recently published by Pedro Ortiz, the former planning director responsible for the Madrid Metropolitan Regional Plan [12].

III. 8. Project for the 'Western Regional Tangent' (source: Frankfurter Rundschau, 17.01.2014)

III. 9. Public transport based development pattern in Rodgau (source: Fachhochschule Frankfurt am Main)

A regional network of multi-functional centres

The reduction of long commutes and unnecessary trips is among the most important objectives in the cycloregion. Therefore a 'region of short distances' has to be based on the development of compact poly-nuclear centres, districts and neighbourhoods, offering as much as possible facilities for everyday life. All developments have to make an effort to integrate functional diversity, including housing, jobs, services, education, culture, and leisure facilities, leading up to a city-region with less 'enforced mobility' [14].

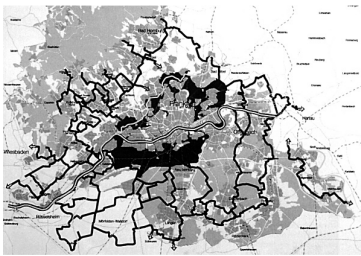
Existing mono-functional areas should be enriched and 're-urbanised' by adding complementary utilities. Eventually, the isolated shopping mall may be supplemented with housing and office functions, as the basis for a diverse urban district is already there: shops, restaurants, services... And for their part, the existing just residential areas may allow new shopping and leisure functions to settle in their neighbourhood, possibly near to a public transport station, just to shorten the ways people need to make to meet their daily needs.

The Frankfurt-Niederrad business district redevelopment, today named 'Lyoner District', is a good example in this sense: a completely mono-functional office quarter of the past is under conversion into an integrated and mixed-use city district for 3,000 new residents. The proposed measures include the demolition of office blocks, the transformation of offices into apartment buildings, the construction of new housing facilities, the development of social and cultural infrastructure, of open spaces and parkland [11].

Protection, continuity and connectivity of regional open spaces

The heavy expansion of settled-in area in the last decades has led to an almost continuous urban sprawl and splinter urbanism in different sectors, particularly in the densely woven pattern of minor and medium-sized urban centres along the Taunus foothills in the northwest part of the region. The result is a sequential loss of nature as well as the fragmentation of the still remaining open spaces with harsh consequences on the environment, on flora and fauna, as well as their use qualities for the inhabitants of the region.

The Regional Park project in Frankfurt Rhine-Main (Ill. 10) stands for a different approach to the urban and city-regional landscape in city-regions. Conceptually, it has a strong reference to the Emscher Landscape Park realised some 20 year ago on 300 square kilometres in the process of restructuring and revitalisation of the Ruhr Area. As a continuous and uninterrupted network of open space throughout the region, the objective of the Regional Park is to provide continuity and connectivity for leisure and recreational purposes, to link up with places of public interest including cultural and heritage sites as well as sporting facilities, and to provide climate and environmental protection in view of the competing development pressures on the cycloreion [16].

Ill. 10. Open space connectivity within the Regional Park (source: Planungsverband Ballungsraum Frankfurt/Rhein-Main (2004) Regionalpark Rhein-Main)

Ill. 11. City-regional landscape Frankfurt Rhine-Main (source: Bürklin and Peterek)

Definition of communal interests and a 'common vision' for the city-region

Compared to many other urban agglomerations worldwide, in its polynuclear structure Frankfurt Rhine-Main already brings about a series of base elements for a favourable prospect: a variety of day-to-day choices within the cycloreion pattern, a small-scale nexus of built-up and open space, an effective infrastructure, qualities of environment, natural spaces and cultural heritage as well as high economic potentials. Beyond the previously indicated challenges concerning the enhancement of public mobility, its linkage to a set of compact multi-functional centres, and the connectivity of regional open spaces, a definition and an agreement on communal interests as well as the development of a 'common regional vision' will be central prerequisites for a successful future. As the traditional duality between centres and peripheries has broken down, from now on they all share the same destiny. Dynamic cycloreions require stabilising parts – on an institutional level just as on the conceptual scale. Local communities as well as regional

institutions need a common mission statement, a vision for their future development to establish joint regional perspectives.

The studies for a regional 'International Building Exhibition' in the last years together with the bid for "OlympJA! Frankfurt Rhein-Main 2012" from 2001 have been first steps in the direction of a regional identity. Possibly the transfer of the city of Frankfurt's manifold endeavours to become an international Green City showcase [9] to a more comprehensive regional vision for a 'Metropolitan Green City Frankfurt Rhine-Main' could comport such a mutual commitment and mission statement for the future, showing up a model development of more energy-efficient and climate-protecting forms of urban living on a city-regional scale.

References

- [1] Augé M., *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Éditions du Seuil, Paris 1992.
- [2] Aring J., *Die Stadtregionen expandieren – Vier Thesen zur aktuellen Entwicklung*, [in:] BMBau/empirica (Ed.) *Die Zukunft der Stadtregionen*, Empirica, Bonn 1998, 21-30.
- [3] Bell D., *All You Can Eat*, [in:] Bittner, R. (Ed.) *Urbane Paradiесе*, Campus Verlag, Frankfurt/New York 2001, 110-125.
- [4] Bürklin T., Peterek M., *Lokale Identitäten in der globalen Stadtregion*, "Alltagsrelevante Orte" im Ballungsraum Rhein-Main, Frankfurt am Main, IKO – Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 2006.
- [5] Bürklin T., Peterek M., *Die Zylo-Region – Periphere Zentren in der Stadtregion Rhein-Main*, [in:] Dittrich-Wesbuer A., Knapp W., Osterhage. F. (Ed.) *Postsuburbanisierung und die Renaissance der (Innen-)Städte. Neue Entwicklungen in der Stadtregion*, Verlag Dorothea Rohn, Detmold 2010, 63-77.
- [6] Bürklin T., Peterek M., *Frankfurt am Main: Shoppen in der Mikrokosmos-Makrokosmos-Stadt. Frankfurt am Main: Shopping in the Microcosm-macrocosm-city*, Forthcoming [in:] *Retail Urbanism*, Detmold: Verlag Dorothea Rohn, 2014.
- [7] Bürklin T., Peterek M., *The Cycloregion. Urban Spaces and Future Lifestyles in Frankfurt Rhine Main*, Forthcoming [in:] *urbe – Brazilian Journal of Urban Management*, Curitiba 2014.
- [8] Cuadra M., *RheinMainRegionale: Der Ballungsraum Frankfurt auf dem Weg zum Kulturraum*, Junius Verlag, Hamburg 2002.
- [9] Frankfurt Green City (2014), www.frankfurt-greencity.de (accessed 11.01.2014).
- [10] Hall P., Pain K., *The Polycentric Metropolis. Learning from Mega-City Regions in Europe*, Earthscan, London 2006.
- [11] Office District Niederrad, From office district to Lyoner Viertel, http://www.stadtplanungsamt-frankfurt.de/office_district_niederrad_5490.html?langfront=en&psid=48 (accessed 11.01.2014).
- [12] Ortiz P.B., *The Art of Shaping the Metropolis*, et al: Mc Graw Hill, New York 2013.
- [13] Peterek M., *Centres beyond the Centre: New Public Spaces at the Urban Fringe*, [in:] *Public Space of Contemporary City*, Proceedings of the 10th International Conference of Institute of Urban Design, Vol. 2. Cracow University of Technology, Cracow 2005, p. 143-152.
- [14] Peterek M., *Planning Principles for Sustainable Urban Development. Recent Examples from Germany*, [in:] M. Gyurkovich (Ed.), *Future of the City. Mass Housing Estates or Multifamily Housing Complexes*, Eco Rehab 3, Cracow University of Technology, Cracow 2012, p. 36-44.
- [15] Regionaler Flächennutzungsplan/Regionalplan Südhessen (2010) Allgemeiner Teil, <http://www.region-frankfurt.de/Planung/Regionaler-F1%C3%A4chennutzungsplan#A1> (accessed 11.01.2014).

- [16] Regionalpark RheinMain (2014), <http://www.regionalpark-rheinmain.de> (accessed 11.01.2014).
- [17] Regionalverband FrankfurtRheinMain (2014), www.region-frankfurt.de (accessed 11.01.2014).
- [18] Sieverts T., *Cities without cities: an interpretation of the Zwischenstadt*, Spon Press, London 2003.

GRAŻYNA SCHNEIDER-SKALSKA

THE FROM OF URBAN STRUCTURES – CONSTANCY OR CHANGEABILITY, RIGOUR OR FREEDOM?

FORMA STRUKTUR MIEJSKICH – STAŁOŚĆ CZY ZMIENNOŚĆ, RYGOR CZY SWOBODA

Abstract

Residential complexes make the prevailing part of urban structures determining their expansion and spatial form. In certain historical periods, the intermingling of various functions identified housing zones with the area of a city. Even at that time, however, we dealt with diverse spatial forms – those organized rigorously and totally free alike. As a result of the development of civilization and cities, the appearance of new functions as well as the subjectivity and independence of the housing function, the form of individual residential complexes became the testing ground for search and experimentation. Significant questions arise here: To what extent are forms and their acceptability related to civilization and technological changes as well as the altered perception of the surroundings which follows them? What impact will these processes have on the structure of the contemporary and future city?

Keywords: urban structures, form, perception

Streszczenie

Zespoły mieszkaniowe tworzą przeważającą część struktury urbanistycznej miast, determinując ich rozrost i formę przestrzenną. W pewnych okresach historycznych przenikanie się różnorodnych funkcji sprawiło, że obszar zabudowy mieszkaniowej był tożsamy z obszarem miasta. Jednak nawet wtedy mieliśmy do czynienia z różnorodnymi formami przestrzennymi, zarówno rygorystycznie zorganizowanymi, jak i całkowicie swobodnymi. W wyniku rozwoju cywilizacji i miast, pojawiania się nowych funkcji, jak również w wyniku uzyskania przez funkcję mieszkaniową podmiotowości i niezależności, forma poszczególnych zespołów mieszkaniowych stała się polem eksperymentów i poszukiwań. Istotne jest zatem pytanie, w jakim stopniu formy i ich akceptowalność mają związek ze zmianami cywilizacyjnymi i technologicznymi, a także idącymi w ślad za nimi zmianami percepcji otoczenia oraz jaki te procesy mogą mieć wpływ na strukturę współczesnego i przyszłego miasta.

Słowa kluczowe: struktury przestrzenne, forma, percepcja

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. Grażyna Schneider-Skalska, Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

As a result of the development of civilization and cities, the appearance of new functions as well as the subjectivity and independence of the housing function, the form of individual residential complexes and buildings became the testing ground for search and experimentation. Significant questions arise here: To what extent are forms and their acceptability related to civilization and technological changes as well as the altered perception of the surroundings which follows them? What impact will these processes have on the structure of the contemporary and future city?

Human needs – which seem invariable, especially those related to a place of residence – are beginning to change. Relatively slowly, they are coming under the pressure of globalization, the fastness of information flow and the increasing pace of life. Diversity and changeability, boredom, virtual and physical transfer to other places must influence expectations concerning the place which is regarded as permanent, i.e. a place of residence, an estate, a housing environment.

“What should we require of an architectural space so that a man could still call himself a human being? First and foremost, we must demand a legible structure offering rich possibilities of identification. Thus, in an unambiguous, complex yet organized architectural space, we can see an alternative to the mortal idea of mobility and disintegration. Therefore, an architect’s assignment is to help a man to find existential support owing to the concretization of his images and dreams”¹.

The foregoing quote suggests that in the violently changeable world, man needs stabilization and a pause for breath which make it possible to find some points of reference, to become settled in a specific reality. It does not mean, however, that this need of stabilization is not modified to a certain extent. Following the development of the media, cinematography and other visual arts, we must admit that the virtual world – full of variability, quickness and temporariness – needs a counterpoint. Watching films made in the 1960s, for instance, we feel that their slow narration bores and irritates us. While in this domain the choice of the form and pace is unlimited and can be adjusted to individual needs, the structure of a city is not and should not be so flexible.

Will the emerging possibilities of perceiving the outside world with technological support not gradually change (or are they already changing) our needs and manners of moving across the city as a bigger structure and then moving in our place of residence and in our flat?

It seems impossible to find an answer to this question in such a brief paper. However, we can try to follow tendencies occurring in the manners of shaping cities and residential complexes as well as in the perception of urban life and the living space.

In the mid-twentieth century, on the basis of his research, Jean Piaget said that the mobile world was conducive to egocentricity, whereas stability and organization set intelligence free². We could also refer to Martin Heidegger who indicated the cognateness of the words *reside*, *guard*, *peace* and *freedom*. Rudolf Schwarz wrote that the creation of one’s own place was a lengthy and complicated process: “People lay their internal ground on the ground they find, lay an inner landscape on the external landscape, and both parts become one”³.

¹ Ch. Norberg-Schulz, *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warsaw 2000, p. 114.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

So far, the binding and proven theories of building an architectonic form and composition, proposed by Juliusz Żórawski, Kazimierz Wejchert or Kevin Lynch, have been based upon the statements (supported with research and experimentation) that there are some elements which crystallize space and that they are necessary for proper and desirable acquaintance with the structures that surround us; that mighty forms, distinguishing marks and right angles make orientation easier; that they are expected and needed for security, for the possibility of defining one's place in a space and the possibility of remembering the surroundings. These theories are extended and modified which is explained in publications by Jacek Gyurkovich⁴ and Anna Agata Kantarek⁵.

It seems important to define the scale of our ruminations on the problem of orderliness and freedom included in the title of this article. How to understand the structural construction of a contemporary city with its housing areas if we still do not know what the contemporary city really is? It should presumably aim at multifunctionality and compactness but it often becomes an example of a functional city with clear separation of extensive monofunctional areas, technology and business parks etc.

Amos Rapoport indicated some similarities occurring in a structure regardless of its size and the appearance of various forms of ownership related to individual levels. Basing on Wood's survey of 1969, the author presented the repeatability of the model of a cell around a shared space found in a house, in a housing unit and in a city⁶.

Residential complexes make the prevailing part of urban structures determining their expansion and spatial form. In certain historical periods, the intermingling of various functions identified housing zones with the area of a city. In ancient times, there were cities with an organic layout but also, usually for utilitarian and defensive reasons, cities with a legible and repeatable outline. In the Middle Ages, cities within the German law applied a legible structure reshaped only on account of the field conditions or previous property division. Nonetheless, we also go into raptures over picturesque medieval layouts composed into a rich relief.

Further historical periods brought along the canons of urban composition – axes, perspective closures and openings, accents, dominants – which have been respected up to this day. The intense growth of cities in the 18th and 19th centuries, related to the prime of industry, caused the development of random, dense, frequently disorderly construction. Rigorously composed ideas and realizations, often with a strong ideological background, also sprang up at that time as a remedy for the intensifying spatial chaos and the increasing social problems.

It can be exemplified by residential units designed by utopists, including Robert Owen and Charles Fourier who named the stages of the development of society and its spatial frames. According to Fourier, the nineteenth-century society found itself in between Stage IV – barbarism and Stage V – civilization which was expected to be followed by Stage VI – guarantism (giving the guarantee of general order) and then by Stage VII – “great

⁴ J. Gyurkovich, *Znaczenie form charakterystycznych dla kształtowania i percepcji przestrzeni. Wybrane zagadnienia w kompozycji, architekturze i urbanistyce*, Cracow University of Technology Press, 1999.

⁵ A. Kantarek, *O orientacji w przestrzeni miasta*, Cracow University of Technology Press, 2008.

⁶ A. Rapoport, *Human Aspects of Urban Form*, Pergamon Press, 1977, p. 11.

harmony”. Ebenezer Howard and Tony Garnier’s much more humanistic concepts made an expression of pursuit of spatial orderliness and rigour. However, the partial realizations of “garden cities” rank among freely shaped cities/housing estates.

The following conclusion comes to mind: the title questions *Constancy or changeability? Rigour or freedom?* should concern at least two levels of the formation of spaces – the structure of a city and the basic housing unit – as well as two systems: social (the social structure and organization of life) and spatial (the programme and accessibility of services).

In the history of urbanism, there were numerous searches for structural sizes related to the number of inhabitants – such a unit was usually bound with a primary school. A geometrical form characterized Clarence Perry’s neighbourly unit⁷ with a service and recreation centre accessible within 400–500 metres⁸. A unit with a repeatable form can be found in works by Constantinos Apostolou Doxiadis. To him, a housing estate was a growing organism which always consisted of the same cells with obligatory pedestrian movement within a given unit and high-speed transport between the units and the centre.

The beginning of the twentieth century brought, among other things, designs and realizations by Bruno Taut whose atmosphere – as Helena Syrkus writes – allowed the residents to identify with them⁹. They are defined as residential complexes. That period also offered implementations by Werkbund and Walter Gropius who believed that man had to be surrounded with an environment in the human scale. He searched for structural divisions into neighbourly units organized around a primary school and inhabited by 5,000–8,000 people. Most urban planners agreed that the territorial size of a neighbourly unit should be defined by the possibility of pedestrian access to service objects within 10–15 minutes.

The twentieth century meant the development of urbanism in the spirit of the ideals of the Athens Charter (1933) which facilitated the realization of the postulates of designing freestanding multifamily buildings in greenery. It led to the relaxation of urban composition or even its atrophy, to illegibility and impeded orientation in space. After some time, it developed into the model of block, ruler construction which, paradoxically, did not produce spatial order and struck with conformity. In the designing phase, those estates maintained proper rigour of the division into structural units and the regularity of arranging service objects and areas in a space.

The tendencies to search for a structural unit could be also found in compact, intensive urban developments which continue the historical, regular urban block. Here, we simply have to mention the creations of Le Corbusier whose concepts – Immeubles-Villas, Unite Marseilles, Ville Contemporaine – were the effects of a creative search for buildings that would realize the rigour of access to services and contact with nature. He tried to construct an architectural and urban module being an equivalent of a structural unit or a historical quarter.

It seems that the structural division of urban and residential space was a feature necessary to maintain orientation and identification, to adjust the surroundings to man’s

⁷ W. Ostrowski, *Urbanistyka współczesna*, Arkady, Warsaw 1975, p. 58-60.

⁸ C. Moughtin, *Urban Design – Green Dimensions*, The Bath Press, Bath 1996, p. 115.

⁹ H. Syrkus, *Spoleczne cele urbanizacji. Człowiek i środowisko*, PWN, Warsaw 1984.

perceptual abilities, to guarantee an appropriate programme of services distributed at proper distances within pedestrian access. The structural division was coherent with sociological research on *the social process of creating an urban space*, relations between subsystems, the behaviours of people, groups and institutions as well as their attitude towards space as a value¹⁰.

This principle and these features of structural division were characteristic of concepts proposed in a work by Witold Cęckiewicz's team entitled *Studies in the formation of housing units based upon experimental programmes*¹¹. The smallest element of the model structure was a "backyard" accompanied by residential buildings meant for around 600–1,000 people. A complex of two-three backyards for about 1,500–3,000 dwellers formed the Basic Unit of Social Contacts and included the essential integrating programme with the necessary recreational space. Two or three Basic Units formed a Unit of Elementary Education for circa 6,000 residents. Its construction was based upon an access radius of 200–250 metres from a primary school. Another level of this structure was a Unit of Scientific and Cultural Activation meant for c. 12,000 inhabitants.

The second half of the twentieth century brought an evident change in the direction of investing in the cities. The construction of extensive estates was relinquished for the sake of inner areas, frequently abandoned by the declining industry. Another trend appeared at the same time – wealthy people's escape to the outskirts. Housing assumed various shapes then – from the restored form of an urban street, through an urban quarter, a classical complex forming a clearly separated structure, to the uncoordinated development of small, randomly juxtaposed groups of buildings. An interesting example is a new district of Shanghai – Richard Rogers' unrealized concept of 1991. The designer proposed a multipurpose service and residential structure divided into neighbourhoods of varied character, each within 10–15 minutes' pedestrian access to an important public place.

Let us note that the phenomena of globalization, environmental threats, migrations etc., observed at the end of the 20th century, stirred up heated discussions on the directions of urban growth which resulted in various concepts, mostly in the spirit of sustainable development. To a certain extent, Millennium Village in London and the entire Greenwich Peninsula where it was realized were an effect of these disputes and a symbolical transition from the 20th century to the 21st century in the formation of the city and its housing areas. The procedure of creating a new area on postindustrial grounds consisted in the preparation of a legible master plan and then the filling of the fields of urban structure. One of them was the unit of Millennium Village designed by Ralph Erskine's team. Its significant feature is clear structural division into small complexes grouped around social enclosures patterned after English squares. Both the concept of the development of the peninsula and the estate are based on the proven principles of urban composition with the main axis, view openings and special objects (Millennium Dome designed by Richard Rogers). The peninsula's service programme guarantees that it will be a multifunctional fragment of the city, while the structure

¹⁰ Bohdan Jałowiecki writes about it. He draws the reader's attention to the fact that not only the physical form of a contemporary city but also its social content has disintegrated. B. Jałowiecki, *Socjologia miasta. Wybór tekstów*, WP, Rzeszów 2001, p. 13.

¹¹ W. Cęckiewicz, projekt 1975 (G. Schneider-Skalska was a member of his research team).

of the estate produces conditions characteristic of a traditional residential complex, excellently equipped with essential services, with maintained comfortable pedestrian accessibility (two minutes' walk to services and mass transport). As a result, the residential enclosures – social and semipublic spaces – are busy yet cosy.

In comparison to new forms of urban structure which rise in Europe as well as in other parts of the world (at the designing stage but also under construction, mainly in the Far East), such as the districts of Bionic Tower and Millennium Tower or the hybrid complex in Beijing, London's concept seems conservative, not to say old-fashioned, in its external form, even though vanguard in more profound social, technical and ecological solutions.

Could this realization be regarded as the beginning of “the new” or rather as a summary of the 20th century? What can be said about the new needs and potential of the 21st century, about the changing possibilities of perception?

Observing changes which occur in the behaviours of people, the inhabitants and users of cities, one must consider them on two levels. One includes group, social behaviours examined by sociologists and urban anthropologists; the other concerns an individual's behaviours resulting from his/her predispositions as well as mental, physical and technological abilities.

Ulf Hannerz divides the modes of urban existence into four elementary types adding that hybrids are possible¹². He distinguishes *capsulation*, *segregation*, *integration* and *alienation*. *Capsulation* mainly concerns people who are bound with each other within a network of connections – they live, work and have fun together often being relatives. They form a compact social group whose network of external connections is small in comparison to the group network. It may result from their social class or financial status. *Segregation* is a feature of a mode where a person has at least two, intensively used networks of connections, not related to one other, usually consistently separated – something like double life. *Integration* is the most characteristic and commonplace mode of urban life which consists in participation in a number of, frequently intermingling, networks of connections. *Alienation* requires an explanation. As Hannerz writes, *alienation* is a social category, whereas *loneliness* – a psychological one so they need not be identical. The *alienation* mode means a limited number of connections and results from a limited number of roles played in society and low activeness, often being a temporary state. However, it can also be an effect of a conscious choice made by an individual.

In a way, the housing environment forces *integration* on account of the impact of the neighbourhood understood as bonds resulting from the nearness of residence. An effect of this nearness is the unintentional emergence of a visual bond, recognition, then deeper relations resulting from common actions for a shared space. This space, however, must be defined and, consequently, have its borders. At this point, one might say that the structural division into spatially defined territories supports social contacts and identification. So it seems that, at least at the level of a residential unit, constancy and rigour may give a positive effect. Obviously, this problem is much more complex. Perhaps new means of individual transport, making it possible to move over the ground,

¹² U. Hannerz, *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*, Jagiellonian University Press, Krakow 2006, p. 293. Ulf Hannerz is a professor of social anthropology at Stockholm University.

as well as the popular skateboards, rollerblades and bicycles will influence the assessment of distances and the size of structural units. Some public spaces in the Netherlands already seem too big which results from the commonplace use of the bicycle instead of pedestrian movement. In such a case, will clearly defined residential complexes, chaotically/freely dispersed in space, provide a sufficient state of orderliness for people with earphones moving on their skateboards?

Observations made in previous decades indicate that most people (excluding tourists) ignore the surrounding objects, layouts and details while walking along the streets. The omnipresent mobile phones make us talk all the time focusing our attention on the interlocutor and our feet not to fall over. We move automatically according to previously known routes recorded through our habits, through signs, mighty forms etc. As Nicholas Carr writes, a person who is texting his/her friends or reading emails from them is having “his/her mind consumed by the medium”¹³ – he/she is absent from the real world and space.

It happens so as a result of the hard work of the brain and the increasing “switching costs”. The human brain does not perform several activities at a time – it quickly switches from one function to another and needs some time (even though these are unimaginable fractions of seconds) to take up something else. As we grow old, this time gets longer and longer. Young people can do several things simultaneously even though this simultaneity is an illusion¹⁴. Research mentioned by Maggie Jackson showed that the necessity to switch between two activities distorted the comprehension process which seems important in the context of the examined problem of shaping a spatial environment.

Another significant observation made by Nicholas Carr concerns permanent changes which occur in our brains as a result of the intense use of new tools. Research on the impact of technologies which rule our lives shows that because of the flexibility of the brain, helping to adjust to new challenges, intensively repeated activities produce new connections in the brain weakening or liquidating the previous ones¹⁵. A quick return to old skills is very difficult or impossible because it would require long-term practice of old behaviours. So, undoubtedly, new generations will perceive the surrounding world in a different manner. In this context, it is important if the “old” principles of shaping a space will be applicable, when the amount of stimuli coming from far and wide at the same time will be too tiresome, how to reach the state of relax and psychical balance.

Travelling with a GPS device shows that general spatial orientation is not needed anymore. It even distorts the unreflective reception of information from the computer. Obviously, previously acquired skills sometimes help to avoid Hołowczyc’s mistakes. Exempting taxi drivers from the knowledge of the topography of their town or city is a meaningful example of faith in “modern times”. The long-awaited popularization of Google Glasses, welcomed by young generations, will seriously change the perception of the surroundings as well as the application of spatial elements and constructional structures. Owing to a GPS device built into glasses or any other gadget (a wristwatch, a ring, a piece of clothing), we will not

¹³ N. Carr, *Płytki umysł. Jak internet wpływa na nasz mózg*, Helion, Gliwice 2013, p. 148.

¹⁴ Maggie Jackson writes about this in her book *Distraction* devoted to multifunctionality, [in:] *ibidem*, p. 166.

¹⁵ *Ibidem*.

get lost, even in the most confusing space. What will happen, though, if some hackers attack and the Internet stops working?

Will this easiness of moving in a space make us completely ignorant of its structure or quite the contrary – will we take notice of its beauty being able to focus our attention on it? Will it be the beauty as we know it? The notion of beauty has already disintegrated. Apart from some obvious technical and technological changes, aesthetical outlooks alter, too. Colour juxtapositions, the means of artistic expression, linguistic constructions, once regarded as unaesthetic and ugly, first become vanguard, then receive approval, finally become commonplace. The aesthetical revolution, commenced by Marcel Duchamp and Andy Warhol, matches Nikolai G. Chernyshevsky's slogan "Beauty is life"¹⁶ and the following quotation from an interview with Claude Levi-Strauss: "(...) it may be neither beautiful nor ugly; it may refer to another layout. Not everything can be defined with reference to beauty or ugliness. Something may refer to a type of beauty which does not precisely belong to the category of aesthetical beauty"¹⁷.

Too many questions posed in this paper remain unanswered. Some problems are too new to draw some binding conclusions. As long as we are not certain if rigour is better than freedom, if constancy is better than changeability (perhaps this question will never receive one unambiguous answer), we should refer to proven aesthetical and compositional patterns, to tradition and culture. According to Nicholas Carr, "culture is something more than just a collection of what Google calls 'world information resources'. It is something more than what can be reduced to the binary code and uploaded to the Internet. To live, culture must be constantly renewed in the minds of representatives of each and every generation. If we bring memory out, our culture will die"¹⁸.

¹⁶ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, PIW, 1991, p. 872.

¹⁷ G. Charbonnier, *Rozmowy z Claude Levi-Straussem*, Czytelnik, Warsaw 1986, p. 131.

¹⁸ U. Hannerz, *op. cit.*, p. 241.

III. 1–5. Both the layout of enclosures and the form of architectural and urban details facilitate harmony and quiet helping to comprehend a given space (Photo by author)

II. 1–5. Zarówno ukształtowanie wnętrz, jak i forma detali architektonicznych i urbanistycznych dają poczucie harmonii, spokoju i ułatwiają zrozumienie przestrzeni (fot. aut.)

III. 6–10. More and more frequently, rough layouts of urban enclosures and architectural elements impede orientation and attack the recipient even though they undoubtedly make local attractions (Photo by author)

II. 6–10. Coraz częściej stosowane niespokojne układy wnętrz urbanistycznych i elementów architektonicznych nie ułatwiają orientacji, atakują odbiorcę, chociaż czasem niewątpliwie są atrakcją miejsca (fot. aut.)

References

- [1] Carr N., *Płytki umysł. Jak internet wpływa na nasz mózg*, Helion, Gliwice 2013.
- [2] Hannerz U., *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*, Jagiellonian University Press, Krakow 2006.
- [3] Schneider-Skalska G., *Kształtowanie zdrowego środowiska mieszkaniowego. Wybrane zagadnienia*, Cracow University of Technology Press, Krakow 2004.
- [4] Schneider-Skalska G., *Zrównoważone środowisko mieszkaniowe, społeczne-oszczędne-piękne*, Cracow University of Technology Press, Krakow 2012.
- [5] *Socjologia miasta. Wybór tekstów*, edited by: M. Malikowski, S. Solecki, Pedagogical University Press, Rzeszow 2001.

W wyniku rozwoju cywilizacji i miast, pojawiania się nowych funkcji, jak również w wyniku uzyskania przez funkcję mieszkaniową podmiotowości i niezależności, forma poszczególnych zespołów mieszkaniowych i budynków stała się polem eksperymentów i poszukiwań. Istotne jest zatem pytanie, w jakim stopniu formy i ich akceptowalność mają związek ze zmianami cywilizacyjnymi i technologicznymi, a także idącymi w ślad za nimi zmianami percepcji otoczenia oraz jaki te procesy mogą mieć wpływ na strukturę współczesnego i przyszłego miasta.

Potrzeby człowieka, zdające się być niezmiennymi, szczególnie te związane z miejscem zamieszkania, zaczynają ulegać zmianie. Stosunkowo wolno, ale jednak podlegają ciśnieniu globalizacji, szybkości przepływu informacji, zwiększonemu tempu życia. Różnorodność i zmienność, szybkie znudzenie, możliwości przenoszenia się wirtualnego i fizycznego do innych miejsc muszą wpływać na oczekiwania dotyczące tego miejsca, które uważane jest za miejsce stałe, czyli miejsce zamieszkania, osiedle, środowisko mieszkaniowe.

„Czego zatem powinniśmy wymagać od przestrzeni architektonicznej, by człowiek mógł wciąż nazywać się istotą ludzką? Przede wszystkim musimy wymagać dającej się przedstawić struktury, oferującej bogate możliwości identyfikacji. W wieloznacznej, złożonej lecz zorganizowanej przestrzeni architektonicznej widzimy zatem alternatywę dla śmiertelnej idei mobilności i dezintegracji. Zadaniem architekta jest więc pomóc człowiekowi w znalezieniu egzystencjalnego oparcia dzięki konkretyzacji jego obrazów i marzeń”¹.

Z przytoczonego cytatu wynika, że w świecie atakującym zmiennością człowiek potrzebuje stabilizacji i możliwości zatrzymania się, które umożliwiają znalezienie punktów odniesienia, osadzenie się w konkretnej rzeczywistości. To nie oznacza jednak, że ta potrzeba stabilizacji nie ulega pewnym modyfikacjom. Śledząc rozwój środków przekazu, kinematografii i innych sztuk wizualnych, musimy przyznać, że świat wirtualny, pełen zmienności, szybkości i tymczasowości, potrzebuje kontrapunktu. Jednocześnie sięgając do filmów cho-

¹ Ch. Norberg-Schulz, *Bycie, przestrzeń i architektura*, Murator, Warszawa 2000, s. 114.

ciażby z lat 60. XX wieku zauważamy, że nie odpowiada nam zbyt wolne tempo narracji, które zaczyna nużyć. O ile jednak w tej dziedzinie możliwość wyboru formy i tempa jest nieograniczona i można ją dostosować do indywidualnych potrzeb, o tyle struktura miasta nie jest i nie powinna być tak plastyczna.

Powstaje jednak pytanie, czy pojawiające się możliwości odbioru świata zewnętrznego za pomocą wsparcia technologicznego nie zmienia stopniowo lub już zmieniają nasze potrzeby i sposoby poruszania się najpierw po mieście jako większej strukturze, a ostatecznie również w miejscu zamieszkania i mieszkaniu.

Znalezienie odpowiedzi na to pytanie nie wydaje się możliwe w krótkim tekście. Można jednak spróbować prześledzić tendencje zachodzące zarówno w sposobach kształtowania miast i zespołów mieszkaniowych, jak i w odbiorze życia miejskiego i przestrzeni życia.

Jean Piaget już w połowie ubiegłego wieku, na podstawie badań, stwierdził, że świat mobilny sprzyja egocentryczności, natomiast stabilność i zorganizowanie uwalnia jego inteligencję². Można też przywołać Martina Heideggera, który wskazywał na pokrewieństwo słów *zamieszkiwać*, *strzec*, *pokój* i *wolność*. Rudolf Schwarz pisał, iż tworzenie swojego miejsca to proces długotrwały i skomplikowany: „Ludzie nakładają swą wewnętrzną ziemię na ziemię, którą znajdują, nakładają wewnętrzny krajobraz na krajobraz zewnętrzny, i obie te części stają się jednością”³.

Dotychczas obowiązujące i sprawdzające się teorie budowy formy i kompozycji urbanistycznej Juliusza Żórawskiego, Kazimierza Wejcherta, Kavina Lyncha opierały się na twierdzeniach (zresztą wspartych badaniami i doświadczeniami), że istnieją elementy krystalizujące przestrzeń i że są one niezbędne dla prawidłowego i pożądanego odczuwania i poznawania otaczających nas struktur. Że formy silne, znaki szczególne, struktura oparta raczej na kątach prostych ułatwiają orientację, są oczekiwane i potrzebne dla poczucia bezpieczeństwa, możliwości określenia swego miejsca w przestrzeni i możliwości zapamiętywania otoczenia. Te teorie są rozszerzane i modyfikowane, o czym mówią publikacje Jacka Gyurkovicha⁴ i Anny Agaty Kantarek⁵.

Istotne wydaje się określenie, w jakiej skali należy rozważać zawarty w tytule problem uporządkowania i swobody. Jak rozumieć budowę strukturalną współczesnego miasta, a w nim obszarów mieszkaniowych, skoro wciąż nie wiemy czym jest współczesne miasto, w którym podobno należy dążyć do wielofunkcyjności i compactowości, a które staje się często przykładem miasta funkcjonalnego z wyraźnym wydzielaniem dużych obszarów monofunkcyjnych, parków technologicznych, biznesowych itp.?

Amos Rapoport wskazywał na podobieństwa zachodzące w strukturze, niezależnie od jej wielkości, i na występowanie związanych z poszczególnymi poziomami różnych form własności. Autor, opierając się na opracowaniu Wooda z 1969 roku, przedstawiał powtarzal-

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ J. Gyurkovich, *Znaczenie form charakterystycznych dla kształtowania i percepcji przestrzeni. Wybrane zagadnienia w kompozycji, architekturze i urbanistyce*, Cracow University of Technology Press, 1999.

⁵ A. Kantarek, *O orientacji w przestrzeni miasta*, Cracow University of Technology Press, 2008.

ność modelu komórki wokół wspólnej przestrzeni, występującego w domu mieszkalnym, jednostce mieszkaniowej i mieście⁶.

Zespoły mieszkaniowe tworzą przeważającą część struktury urbanistycznej miast, determinując ich rozrost i formę przestrzenną. W pewnych okresach historycznych przenikanie się różnorodnych funkcji sprawiało, że obszar zabudowy mieszkaniowej był tożsamy z obszarem miasta. W czasach starożytnych powstawały miasta o układzie organicznym, ale też, najczęściej ze względów utylitarnych i potrzeby obronności, miasta na czytelnym i powtarzalnym schemacie. W okresie średniowiecza w miastach na prawie niemieckim stosowano czytelną strukturę, odkształcaną tylko ze względu na warunki terenowe lub wcześniejszy podział własnościowy. Jednocześnie zachwycamy się jednak malowniczymi, średniowiecznymi układami, wpisanymi w bogatą rzeźbę terenu.

Kolejne okresy historyczne przynosiły kanony kompozycji urbanistycznej – osie, zamknięcia i otwarcia perspektywiczne, akcenty, dominanty, znane do dziś. Gwałtowny rozrost miast w wiekach XVIII i XIX, mający swoją przyczynę w rozwoju przemysłu, spowodował rozwój przypadkowej, gęstej, często bezładnej zabudowy. Również wtedy, jako remedium na pogłębiający się chaos przestrzenny i rosnące problemy społeczne, powstawały idee i realizacje rygorystycznie skomponowane, realizowane często na silnym podłożu ideologicznym.

Nasuwają się w tym momencie następujące wnioski. Zawarte w tytule pytania: *Stalność czy zmienność? Rygor czy swoboda?* powinny dotyczyć co najmniej dwóch poziomów budowy kształtowania przestrzeni – struktury miasta i podstawowej jednostki mieszkaniowej, oraz dwóch systemów – społecznego (struktura społeczna i organizacja życia) i przestrzennego (program i dostępność usług).

Wielokrotnie w historii urbanistyki poszukiwano wielkości strukturalnych związanych z ilością mieszkańców i najczęściej taka jednostka powiązana była ze szkołą podstawową. Formę geometrycznej jednostki miała jednostka sąsiedzka Clarence'a Perry'ego⁷, z centrum usługowym i rekreacyjnym dostępnym w promieniu 400–500 m⁸. Powtarzalna w formie jednostka pojawiła się w pracach Constantinos Apostolou Doxiadis, dla którego osiedle było rosnącym organizmem składającym się zawsze z takich samych komórek, w których obowiązywał ruch pieszy w obrębie jednostki oraz szybki transport pomiędzy jednostkami i centrum.

Początek XX wieku przyniósł projekty i realizacje między innymi Brunona Tauta, których atmosfera, jak pisze Helena Syrkusowa, pozwoliła mieszkańcom identyfikować się z nimi i one właśnie określane są mianem zespołów mieszkaniowych⁹. Z tego okresu pochodzą też realizacje Werkbundu i Waltera Gropiusa, który wyznawał pogląd, że człowieka musi otaczać środowisko w ludzkiej skali i szukał podziałów strukturalnych na jednostki sąsiedzkie, zorganizowane wokół szkoły podstawowej i zamieszkałe przez około 5000–8000 mieszkańców. Większość urbanistów tego okresu była zgodna co do tego, że wielkość terytorialna jednostki sąsiedzkiej powinna być określana przez możliwość dojścia pieszego w granicach 10–15 minut do obiektów usługowych.

⁶ A. Rapoport., *Human Aspects of Urban Form*, Pergamon Press, 1977, s. 11.

⁷ W. Ostrowski, *Urbanistyka współczesna*, Arkady, Warszawa 1975, s. 58-60.

⁸ C. Moughtin, *Urban Design – Green Dimensions*, The Bath Press, Bath 1996, s. 115.

⁹ H. Syrkus, *Spoleczne cele urbanizacji. Człowiek i środowisko*, PWN, Warsaw 1984.

Wiek XX to rozwój urbanistyki w duchu ideałów Karty Ateńskiej z 1933 roku, co spowodowało realizację postulatów projektowania wielorodzinnych budynków wolno stojących w zieleni. Efektem było rozluźnienie kompozycji urbanistycznej, wręcz jej zanik, utrata czytelności i trudna orientacja w przestrzeni. Z czasem przerodziło się to w model zabudowy blokowej, linijkowej, paradoksalnie nietworzącej ładu przestrzennego i rażącej schematyzmem. Jednocześnie, przynajmniej w fazie projektu, osiedla te miały zachowany odpowiedni rygor podziału na jednostki strukturalne i zachowaną regularność rozmieszczenia obiektów i terenów usługowych w przestrzeni.

Tendencje poszukiwania jednostki strukturalnej występowały również w zwartej, intensywnej zabudowie miejskiej jako kontynuacji historycznego, regularnego bloku miejskiego. Nie można tutaj nie wymienić realizacji Le Corbusiera, którego koncepcje, zarówno Immeubles-Villas, Jednostka Marsylska, jak i Ville Contemporaine, były efektem twórczych poszukiwań zabudowy/budynku, w których realizował rygor dostępności usług i kontaktu z naturą, starając się skonstruować moduł architektoniczno-urbanistyczny, będący odpowiednikiem jednostki strukturalnej lub historycznego kwartału.

Wydaje się, że podział strukturalny przestrzeni zarówno miejskiej, jak i mieszkaniowej był cechą konieczną dla zachowania poczucia orientacji, identyfikacji, dostosowania otoczenia do możliwości percepcji człowieka i w końcu do zapewnienia niezbędnego programu usług rozmieszczonych w odpowiednich odległościach dościa pieszego. Podział strukturalny był spójny z badaniami ówczesnych socjologów, którzy jako przedmiot badań proponowali *społeczny proces wytwarzania przestrzeni miejskiej*, relacje pomiędzy podsystemami, zachowania ludzi, grup i instytucji oraz ich stosunek do przestrzeni jako swoistej wartości¹⁰.

Druga połowa XX wieku przyniosła niewątpliwą zmianę w kierunku inwestowania w miastach. Porzucono budowę dużych osiedli, zaczęto wykorzystywać wewnętrzne tereny, często opuszczone przez ustępujący i upadający przemysł. Jednak prawie równocześnie na ten trend nałożył się inny – ucieczka ludzi lepiej sytuowanych na obrzeża miasta. Zabudowa mieszkaniowa przyjęła bardzo różne postaci, począwszy od przywróconej formy miejskiej ulicy, przez miejski kwartał, klasyczny zespół, tworzący wyraźnie wyodrębnioną strukturę, aż po nieskoordynowaną zabudowę niewielkich, przypadkowo zestawianych grup budynków. Interesującym przykładem może być zaprojektowana przez Richarda Rogersa i niezrealizowana koncepcja z 1991 roku nowej dzielnicy w Szanghaju. Projektant zaproponował wielofunkcyjną strukturę, usługowo-mieszkaniową, podzieloną na *neighbourhoods* o różnorodnym charakterze, każda w obszarze 10–15 minut pieszego dościa do ważnego miejsca o charakterze publicznym.

Należy zauważyć, że stwierdzone pod koniec XX wieku zjawiska globalizacji, zagrożeń środowiska, migracji i inne wywołały gwałtowne dyskusje na temat kierunków rozwoju miast, a ich rezultatem były różnorodne koncepcje, najczęściej w duchu zrównoważonego rozwoju. Do pewnego stopnia efektem tych dyskusji i symbolem przejścia z wieku XX do XXI w kształtowaniu miasta i obszarów mieszkaniowych stało się osiedle Millennium Village w Londynie i cały półwysep Greenwich, na którym zostało zbudowane. Procedura powsta-

¹⁰ Pisze o tym Bohdan Jałowicki. Zwraca uwagę na fakt, iż we współczesnych miastach rozpadowi uległa nie tylko fizyczna forma miasta, ale i jego społeczna treść. B. Jałowicki, *Socjologia miasta. Wybór tekstów*, Wyd. WP, Rzeszów 2001, s. 13.

wania nowego obszaru na terenach poprzemysłowych polegała na sporządzeniu czytelnego Master planu, a następnie wypełnianiu kolejnych pól miejskiej struktury. Jednym z nich była jednostka Millennium Village, zaprojektowana przez zespół Ralpa Erskine'a, której ważną cechą jest wyraźny podział strukturalny na małe zespoły zgrupowane wokół wnętrz społecznych, na wzór angielskich *square*. Zarówno w koncepcji zagospodarowania półwyspu, jak i osiedla oparto się na sprawdzonych zasadach kompozycji urbanistycznej z główną osią, otwarciami widokowymi i obiektami szczególnymi (Millennium Dome projektu Richarda Rogersa). Program usługowy półwyspu daje gwarancję, że będzie to wielofunkcyjny fragment miasta, natomiast struktura osiedla stwarza warunki charakterystyczne dla tradycyjnego zespołu mieszkaniowego, bardzo dobrze wyposażonego w usługi podstawowe, z zachowaną wygodną dostępnością pieszą (2 minuty dościa pieszo do usług i przystanków komunikacji masowej). Powoduje to, że wnętrza mieszkaniowe – przestrzenie społeczne i półpubliczne są żywe, a jednocześnie kameralne.

W obliczu powstających zarówno w Europie, jak i szczególnie w innych częściach świata nowych form miejskiej struktury (częściej na etapie projektu, ale są również realizacje, przede wszystkim w krajach Dalekiego Wschodu), takich jak: dzielnice-wieże Bionic Tower, Millennium Tower czy zespół hybrydowy w Pekinie, koncepcja londyńska wydaje się zachowawcza, żeby nie powiedzieć staroświecka w swojej formie zewnętrznej, chociaż awangardowa w głębszych rozwiązaniach społecznych, technicznych i ekologicznych.

Czy można tę realizację uznać za początek „nowego” czy raczej za podsumowanie XX wieku? Co można powiedzieć o nowych potrzebach i możliwościach XXI wieku, o zmieniających się możliwościach percepcji?

Obserwując zmiany zachodzące w zachowaniach ludzi, mieszkańców i użytkowników miast, należy je rozpatrywać na dwóch płaszczyznach. Jedną to zachowania grupowe, społeczne, badane przez socjologów i wyłaniających się z grupy socjologów – antropologów miasta. Druga grupa dotyczy zachowań jednostki wynikających z jej predyspozycji i możliwości psychicznych, fizycznych i technologicznych.

Ulf Hannerz dokonuje podziału, jak to nazywa, trybów miejskiej egzystencji i wyróżnia cztery podstawowe, zauważając, że mogą oczywiście występować krzyżówki tych typów¹¹. Wymienia *zakapsułowanie*, *segregatywność*, *integratywność* i *samotność*. *Zakapsułowanie* obejmuje głównie ludzi, którzy są bardzo mocno połączeni ze sobą siecią powiązań – razem mieszkają, pracują, bawią się, często są spokrewnieni. To zwarta grupa społeczna, której sieć powiązań zewnętrznych jest niewielka w stosunku do sieci grupowej. Może to być wynikiem więzi pochodzenia lub statusu finansowego. *Segregatywność* to cecha trybu, w którym osoba ma co najmniej dwie intensywnie przez siebie używane sieci powiązań, niełączące się ze sobą, najczęściej konsekwentnie oddzielane od siebie. Coś w rodzaju podwójnego życia. *Integratywność* to najbardziej charakterystyczny i powszechny tryb życia miejskiego, polegający na uczestniczeniu w wielu, często przenikających się, sieciach powiązań. *Samotność* wymaga wyjaśnienia. Jak pisze Hannerz *samotność* jest kategorią społeczną, a *osamotnienie* psychologiczną i nie muszą być tożsame. Tryb *samotności* oznacza małą ilość powiązań

¹¹ U. Hannerz, *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 293. Ulf Hannerz jest profesorem antropologii społecznej na Uniwersytecie Sztokholmskim.

i wynika z małej ilości ról pełnionych w społeczeństwie, małej aktywności i często jest stanem przejściowym, ale może też być efektem świadomego wyboru dokonanego przez jednostkę.

Środowisko mieszkaniowe w pewien sposób wymusza *integratywność* ze względu na oddziaływanie sąsiedztwa, rozumianego jako powiązania wynikające z bliskości zamieszkania. Efektem tej bliskości jest mimowolne pojawianie się więzi wzrokowej, rozpoznawanie, a z czasem wchodzenie w głębsze relacje wynikające z podejmowanych razem działań na rzecz wspólnej przestrzeni. Przestrzeń ta jednak musi być określona, zdefiniowana, a co za tym idzie musi mieć granice. Stąd już blisko do stwierdzenia, że podział strukturalny na zdefiniowane przestrzennie terytoria sprzyja kontaktom społecznym i identyfikacji. Wydaje się zatem, że przynajmniej na poziomie zespołu mieszkaniowego stałość i rygor mogą dać pozytywny efekt. Oczywiście problem jest głębszy. Być może środki transportu indywidualnego, już funkcjonujące deskorolki, rolki, rower oraz jakieś nowe, umożliwiające szybkie przemieszczanie się np. nad powierzchnią ziemi, wpłyną na ocenę dystansu i wielkości jednostek strukturalnych. Już w tej chwili przestrzenie publiczne w Holandii wydają się nam czasem zbyt duże, a jest to efektem powszechnego użycia roweru zamiast przemieszczania się pieszo. Czy w związku z tym wyraźnie określone zespoły mieszkaniowe rozrzucone bezładnie/swobodnie w przestrzeni będą wystarczającym stanem uporządkowania dla ludzi poruszających się na deskorolce ze słuchawkami na uszach?

Obserwacje, jakie można poczynić w ostatnich dziesięcioleciach, wskazują, że większość ludzi chodzących ulicami (poza turystami) nie ogląda otaczających ich obiektów, układów, detali. Wszechobecne telefony komórkowe spowodowały, że nieustannie prowadzimy rozmowy telefoniczne skupiając się na rozmówcy i telefonie, ewentualnie patrzymy pod nogi, żeby się nie przewrócić i poruszamy się automatycznie według wcześniej znanych tras, zakodowanych jeszcze za pomocą dotychczasowych przyzwyczajzeń, znaków, form silnych itp. Osoba pisząca esemesa czy czytająca maile w telefonie ma, jak pisze Nicholas Carr, „umysł konsumowany przez medium”¹². Staje się nieobecna w rzeczywistym świecie i przestrzeni. Dzieje się tak w wyniku ciężkiej pracy mózgu i ponoszenia wysokich „kosztów przełączania”. Mózg człowieka nie wykonuje kilku czynności jednocześnie, jedynie bardzo szybko przełącza się z jednej funkcji na inną i potrzebuje trochę czasu (fakt, że są to trudne do wyobrażenia małe ułamki sekund), aby zająć się czymś innym. Z wiekiem ten czas jest coraz dłuższy i dlatego właśnie to raczej młodzi ludzie potrafią wykonywać kilka czynności jednocześnie, chociaż ta jednoczesność jest złudzeniem¹³. Badania przytaczane przez Maggie Jackson wykazały, że konieczność przełączania między dwiema czynnościami zakłócała proces rozumienia, co wydaje się ważne w kontekście rozpatrywanego problemu ukształtowania środowiska przestrzennego.

Drugie ważne spostrzeżenie poczynione przez Nicholasa Carra dotyczy trwałych zmian, jakie zachodzą w naszych mózгах w wyniku intensywnego używania nowych narzędzi. Badania prowadzone na temat wpływu technologii zawłaszczających nasze życie wykazują, że plastyczność mózgu sprzyjająca przystosowywaniu się do nowych wyzwań sprawia,

¹² N. Carr, *Płytki umysł. Jak internet wpływa na nasz mózg*, Wyd. Helion, Gliwice 2013, s. 148.

¹³ Píše na ten temat Maggie Jackson w książce *Distracted* poświęconej wielozadaniowości. [w:] *ibidem*, s. 166.

iż intensywnie powtarzane czynności powodują powstawanie nowych połączeń w mózgu, osłabiając lub likwidując te dotychczas używane¹⁴. Bardzo trudny, a właściwie niemożliwy jest szybki powrót do dawnych umiejętności, bo wymagałoby to znów dłuższego ćwiczenia dawnych zachowań. Tak więc niewątpliwie nowe pokolenia będą inaczej odbierać otaczający je świat, chociaż istotne w tym kontekście wydają się pytania: czy będą miały zastosowanie „stare” zasady kształtowania przestrzeni?, w którym momencie nastąpi zmęczenie ilością dochodzących zewsząd i jednocześnie bodźców oraz w jaki sposób można będzie osiągać stan relaksu i równowagi psychicznej?

Już podróżowanie z GPS-em pokazuje, że nie jest potrzebna ogólna orientacja w przestrzeni. Ona nawet przeszkadza w bezrefleksyjnym odbiorze informacji z komputera. Oczywiście czasami wcześniej zdobyte umiejętności pozwalają uniknąć błędów Hołowczyca. Zwolnienie taksówkarzy z egzaminu ze znajomości topografii miasta jest znamienym przykładem wiary w „nowe czasy”. Sygnalizowane od jakiegoś czasu zbliżające się upowszechnienie okularów typu Google Glass, witane z radością przez młodsze pokolenia, wyraźnie zmieni odbiór otoczenia i korzystanie z elementów przestrzeni i budowy struktury. GPS wbudowany w okulary lub jakikolwiek inny gadżet (zegarek, bransoletka, pierścionek czy chociażby fragment ubrania) spowoduje, że nie zgubimy się nawet w najbardziej skomplikowanej przestrzeni. Co jednak się stanie, jeśli nastąpi atak hakerów i sieć przestanie funkcjonować?

Czy w takim razie ta łatwość poruszania się w przestrzeni spowoduje, że całkiem przestaniemy zwracać uwagę na jej strukturę czy wręcz przeciwnie? Dostrzeżemy jej piękno, bo będziemy się mogli na nim skupić? Czy jednak to będzie to samo piękno co dotychczas. Już w tej chwili pojęcie piękna uległo gwałtownemu rozpadowi. Poza oczywistymi zmianami technicznymi i technologicznymi zmianie ulegają też poglądy estetyczne. Zestawienia kolorystyczne, środki wyrazu artystycznego, konstrukcje językowe, uważane niegdyś na nieestetyczne i brzydkie stają się najpierw awangardowe, następnie zaczynają być akceptowane, a w końcu powszednieją. Rewolucja estetyczna rozpoczęta niegdyś przez Marcela Duchampa i Andy’ego Warhola „współgra ze stwierdzeniem Nikołaja G. Czernyszewskiego: „Piękno to życie”¹⁵. I z cytatem z wywiadu z Claude Levi-Straussem: „(...) to może nie być ani piękne, ani brzydkie, może odnosić się do innego układu. Nie wszystko da się zdefiniować przez odniesienie do piękna lub brzydoty. Coś może się odnosić do takiego typu piękna, które nie należy dokładnie do kategorii piękna estetycznego”¹⁶.

Zbyt dużo pytań postawionych w tym tekście nie doczekało się odpowiedzi. Wiele problemów jest zbyt nowych, aby można było wyciągać wiążące wnioski. Dopóki nie będziemy mieć pewności, czy lepszy jest rygor czy swoboda, stałość czy zmienność – a być może nigdy nie będzie jednej odpowiedzi na to pytanie – warto odnosić się do sprawdzonych wzorców estetycznych, kompozycyjnych, do tradycji i kultury, bo jak pisze Nicholas Carr: „Kultura jest czymś więcej niż tylko zbiorem tego, co Google określa mianem «światowe zasoby informacji». Jest czymś więcej niż to, co da się zredukować

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991, s. 872.

¹⁶ G. Charbonnier, *Rozmowy z Claude Levi-Straussem*, Czytelnik, Warszawa 1968, s. 131.

do kodu dwójkowego i załadować do sieci. Kultura, aby żyć, musi być bezustannie odnawiana w umysłach przedstawicieli każdego pokolenia. Jeśli wydobędziemy pamięć z własnego wnętrza i przełożymy na zewnątrz, to nasza kultura umrze¹⁷.

¹⁷ U. Hannerz, *op.cit.*, s. 241.

WACŁAW SERUGA*

TWENTY-FIRST CENTURY HOUSING ARCHITECTURE. DEVELOPMENT

ARCHITEKTURA MIESZKANIOWA XXI WIEKU. PROGNOZY ROZWOJU

Abstract

This paper concerns directions for the development of housing architecture and housing environment in the city of the future. The author bases the presented development forecasts upon an analysis of tendencies in the formation of housing architecture and housing environment within the first thirteen years of the twenty-first century in Europe taking the aspect of time, threats and Earth protection into consideration. The presented residential complexes located at the centre of Lyon (La Confluence) and in Graz (Messequartier) reveal a new approach to the issues of shaping places of residence, recreation and work in the man-surroundings and architecture-nature relations. The author poses a thesis that the future of housing architecture and housing environment will depend on the pace and degree of the economic development of the societies of the future as well as the political will of the world's leading nations. The housing architecture of the future will be intelligent, sustainable, harmonized with the surroundings and nature. It will allow for social, economic, energy-saving and ecological objectives. There will be further development of new forms of residence with unknown composition and aesthetics in the intelligent and sustainable urban structures of the smart city of the future.

Keywords: image of the city of the future, development forecasts for housing architecture, twenty-first century housing environment, revitalization of urban complexes, sustainable development

Streszczenie

Artykuł dotyczy kierunków rozwoju architektury mieszkaniowej oraz środowiska mieszkaniowego w mieście przyszłości. Prezentowane prognozy rozwoju autor opiera na analizie tendencji kształtowania architektury mieszkaniowej oraz środowiska mieszkaniowego w pierwszych trzynastu latach XXI wieku w Europie, uwzględniając w swoich rozważaniach aspekt czasu, zagrożeń oraz ochrony Ziemi. Zaprezentowane zespoły mieszkaniowe w rewitalizowanym centrum Lyonu – La Confluence oraz Messequartier w Grazu pokazują nowe podejście do zagadnień kształtowania miejsc zamieszkania, wypoczynku i pracy w relacji człowiek–otoczenie oraz architektura–natura. Autor stawia tezę, że przyszłość architektury mieszkaniowej i środowiska mieszkaniowego będzie zależała od tempa i stopnia rozwoju gospodarczo-ekonomicznego społeczeństw przyszłości oraz woli politycznej czołowych narodów świata. Architektura mieszkaniowa przyszłości będzie architekturą inteligentną, zrównoważoną, zharmonizowaną z otoczeniem i naturą, uwzględniająca cele społeczne, ekonomiczne, energooszczędne oraz ekologiczne. Nastąpi dalszy rozwój nowych form zamieszkania o nieznanej kompozycji i estetyce w inteligentnych i zrównoważonych strukturach miejskich inteligentnego miasta przyszłości.

Słowa kluczowe: oblicze miasta przyszłości, prognozy rozwoju architektury mieszkaniowej, środowisko mieszkaniowe XXI wieku, rewitalizacja miejskich zespołów urbanistycznych, zrównoważony rozwój

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. Waclaw Seruga, Chair of Housing Environment, Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction

The idea and vision of a city is related to the quality of its inhabitants' lives. Since the dawn of times, man has connected his life with the future; he always wants his dreams, longings as well as spiritual and physical needs to be fulfilled. These longings have always been the driving force behind development and progress of any kind. "Only the days we do not know yet really matter (...)"¹. Paraphrasing Marek Grechuta's lyrics, we might say that only the unknown is of importance. Thus, the future of the city, of housing architecture and of housing environment is important. In order to define the forecasted directions for the development of housing architecture, we must take the aspect of time, threats and Earth protection into account.

2. The aspect of time

- Any changes occur in all the domains of life with the passage of time and the civilization development of the world. The standard and quality of the citizens' lives, residence, wealth etc. are rising.
- The state of the urbanization of our globe in the twentieth century was surprisingly fast and disturbing at the same time allowing only for the areal and qualitative development of cities and population growth as well as the scale of the degradation of the natural environment on lands, seas and oceans.
- Contemporary generations, which have witnessed considerable economic, social and political transformations, consequently the development of housing and urbanization in European countries and on the other continents, especially in Poland in the second half of the twentieth century, can assess the pace and scale of changes and transfigurations while shaping the image and landscape of cities, architecture and the quality of the inhabitants' lives.
- Analyzing the development of civilization and the current condition of housing architecture as well as the urbanism of cities and estates across the world, particularly in Europe in the twentieth century, we may suppose that the twenty-first century will be the age of "impressive acceleration" in the development and multisided transformation of human settlements even though we do not know their directions – probably INTO THE UNKNOWN. Current experimentation and the search for new forms of residence, e.g. in Denmark, the Netherlands, France, Italy and elsewhere, just outline certain tendencies.
- The current situation is exciting because we can only forecast and daydream as we do not know the future or the society of the future. We are heading into the unknown full of hope and optimism.

¹ "Only the days we do not know yet really matter. The few moments we are waiting for are important..." – a fragment of Marek Grechuta's song entitled "The Days We Do Not Know Yet".
Composer: Jan Kanty Pawluśkiewicz.

3. Threats

Analyzing contemporary reality within the scope of shaping cities, estates and human settlements as well as the phenomena that occur within, such as the crisis of the contemporary city, and forecasting urban development in the twenty-first century, we ought to take conclusions drawn from an analysis of the following threats into consideration:

- global warming: the rising sea and ocean level, possible disasters brought about by floods, earthquakes, volcano eruptions, megatsunamis, hurricanes, typhoons, whirlwinds, droughts, fires etc. which may cause a lot of damage in a housing environment as well as in the natural environment,
- destruction and reduction of the resources of the natural environment through excessive exploitation of the natural reserves of fossil fuels, industry etc.,
- further demographic growth which will cause further urbanization of the globe and considerable reduction in biologically active natural areas,
- intense civilization and technological development which may cause a decrease in the number of workplaces as well as increasing social and economic diversification towards a rise in the number of poor people across the world,
- negative results of human activities, e.g. terrorism, wars etc.,
- other, including global economic and financial crises etc.

All the foregoing threats as well as the unrecognized ones give the basis for drawing suitable conclusions while forecasting directions for the development and formation of human settlements as well as new forms of residence in the twenty-first century man's housing environment.

4. Earth protection

The Earth from the perspective of Saturn, shown in a photograph taken from the Cassini space probe travelling in its orbit on July 19, 2013, is a "Pale Blue Dot". "My earnest wish is that people around the world would stop doing what they do for a little while and appreciate the unusual fact of living on the pale blue dot", said Carolyn Porco of the Space Science Institute at Boulder University, Colorado – the manager of the team responsible for photos taken by the Cassini (the distance of 1 billion 433 million 827 thousand kilometres from the lens)². At last, mankind should realize that our only place in the universe is here on Earth; that the Earth, which consists of lands in 30% and of oceans and seas in 70%, must be protected because we do not have any alternatives. Therefore, protection of the Earth, the natural environment, the water and the air is our top priority.

Is urbanization on the seas and the oceans a realistic vision of the future?

In the light of the abovementioned threats, the forecasted volcano eruptions, megatsunamis and other natural disasters – NO, IT IS NOT. Urbanization on the seas and the oceans is too risky as man is not a fish in the pond; only the earth gives the feeling of stability and safety as well as appropriate conditions for living in harmony with nature.

² *Earth from the perspective of Saturn*, "Gazeta Wyborcza", July 24, 2013, Science Events, p. 17.

5. Development forecasts

Predicting the development of urbanization on Earth in the twenty-first century, we can observe an unprecedented situation: on one hand, there are the forecasted threats caused by the forces of nature; on the other hand – the considerable increase in the global population and the economic difficulties in the availability of flats.

Under such circumstances, we should build our cities, estates and houses in a different manner – in strong relationships with the natural environment so that we would not lack our place on earth.

“The twenty-first century is the age of new, unknown housing architecture in a new, sustainable housing environment. It is an epoch of hope for a better future in the formation of man’s housing environment on Earth, especially in Europe and in Poland. It is a century of considerable civilization, social, economic and political transformations as well as the intense development of innovative technologies, science etc. but also new, unknown urbanism related to nature, the protection of cultural values, the introduction of new forms of residence into a sustainable housing environment. It is a century of strong, human-friendly functional and spatial transformations in urban structures. I also think that the 21st century is the age of a brand new outlook on issues related to city shaping and various forms of residence meeting all of man’s expectations as a result of current challenges, including those related to climate change, environmental protection or necessary needs bound with the revitalization of degraded urban areas (...)”³.

“In order to know what the architecture of the future will be like, we must first learn what the society of the future is expected to be like (...)” “Economists, philosophers and publicists admit that we are at a point when the previous rules of the functioning of societies do not work anymore but we still do not know what could replace them. An empty field, a space to be filled emerges. The energy of quests circulates in the world today (...)”⁴.

“Regardless of the above standpoint of professionals, scientists and practitioners, it would be difficult to disagree with the statement that – talking about the architecture of the future – we must know the society of the future we design cities and shape man’s housing environment for. That is why we can only forecast or, basing on current searches and experiments within this scope, try to define tendencies in the development of tomorrow’s housing architecture and the formation of new forms of residence in the sustainable housing environment of the future (...)”⁵.

³ Waclaw Seruga, *Nowe formy zamieszkania w zrównoważonym środowisku mieszkaniowym*, [in:] *Dom i osiedle jutra. Part II*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, no. 12/2013, p. 114 and 115. Chair of Housing Environment Press, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, [7], p. 114, 115.

⁴ *Coś, które nadchodzi*, Architektura XXI wieku, p. 6 and 370. Bęc Zmiana Foundation. Warsaw 2011, [1], p. 6.

⁵ Waclaw Seruga, *Nowe formy zamieszkania w zrównoważonym środowisku mieszkaniowym*, [in:] *Dom i osiedle jutra. Part II*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, no. 12/2013, p. 115. Chair of Housing Environment Press, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, [7], p. 115.

6. Tendencies in the formation of the housing architecture of the future

In the author's opinion, the most important issues related to the formation of housing architecture and man's healthy housing environment in the city of the future include the following aspects:

- **related to the protection of non-urbanized areas in the natural, agricultural and cultural environment** through the inward development of a compact city with the use of all the existing degraded urban grounds by revitalizing and rehabilitating as well as restoring and modernizing the existing urban fabric in harmony with the natural environment;
- **related to the development of public and social spaces** in a place of residence within multipurpose urban structures;
- **related to the formation of new forms of residence** in a harmonized and sustainable housing environment;
- **related to the formation of collective transport** based upon fast means (the underground, the high-speed train etc.) coupled with defined parameters of pedestrian and cycling access to places of residence and other centres of the inhabitants' activeness;
- **the limited role of the passenger car** as a means of transport causing excessive nuisances in the operation of urban structures;
- **the development of the independent network of healthy bicycle transport and bicycle highways⁶** in the scale of the city improving the conditions of the housing and natural environment through considerable reduction in the individual layout of car transport;
- **the increased rank of pedestrian movement and recreation** in the formation of new urban forms of residence;
- **the increased rank of the natural environment and landscape** in the formation of new urban structures in the city of the future;
- **related to the development of technologies influencing the formation of "intelligent architecture", "intelligent housing environment" and "the intelligent city";**
- **related to the formation of the architectural and urban form and composition** of the urban space of the cities of the future in the landscape;
- **related to the relinquishment of globalization for the sake of individuality and cultural identity** reflected in the architectural and urban form, scale, character and climate of the architecture of a place as well as the formation of a housing environment. Tendencies to negate globalization in urban scales of residence can be observed.

Below I am presenting several examples of housing architecture realized in the first thirteen years of the twenty-first century in the revitalized postindustrial district of La Confluence in Lyon and within the residential complex Messequartier in Graz. I hope that they render the tendencies in functional and spatial formation, so characteristic

⁶ Copenhagen is building highways for bicycles. Three hundred kilometres are planned. A pedestrian highway – a 17.5-kilometre stretch from Albertslund to the centre of Copenhagen – was opened in April 2012. A twenty-kilometre highway connecting Copenhagen with the small town of Farum was completed in 2013, "Gazeta Wyborcza", May 4–5, 2013, World Events, p. 10.

of the housing architecture of the early twenty-first century, to a certain extent. They concern a new approach to the issues of shaping places of residence, recreation and work in the man-surroundings and architecture-nature relations.

Example I. Residential complex Messequartier in Graz⁷, Austria (Ill. 1–4)

This sustainable residential complex, realized in 2011, is located northeast of the city centre in the vicinity of the fair grounds. The project was prepared as a part of the restructuring plan meant for the local market district which has lost its attractiveness in recent years. The designing idea was to create a self-sufficient, attractive and sustainable, properly functioning district with public services satisfying everyday needs. Spatially, Messequartier was designed as a wave which refers to the neighbouring historical 16th-century “Moserhofschlössl”. Composed perpendicularly into a slope, the residential and service complex situates underground garages in it through the shorter branch of an extended open quarter with doubly undulating longitudinal arms. Thanks to the descending slope, the varied height of the building increases the number of storeys (to ten) at the opposite open end of the quarter. The residential buildings in the central area rise on columns freeing the ground floor space from development. The quarter, opened to the south, has a large, extended green recreational and service enclosure spatially connected with the surrounding space and the city by means of pedestrian and bicycle movement. The residential complex includes 195 flats with a number of services. Its total area is 20,000 m². Besides, it has more than 500 parking spaces for bicycles. In 2012, Messequartier Graz received the State Prize for Architecture&Sustainability.

This complex is characterized by the following features:

- **Sustainable social development**

Messequartier offers a wide range of various types of flats with diverse structure and size, including multigenerational ones which guarantee accessibility to all the users. The designers’ objective was to propose a diverse set of flats to let, meant for private owners, students and elderly people with their problems, enriched with the following functions: offices, services, trade, gastronomy, a kindergarten etc.

- **Innovative formation of greenery**

The entire residential complex is composed into its green surroundings. The centre makes an attractive spatial solution of an extended green recreational enclosure detached from the ground in the middle part which secures spatial and functional cycling and pedestrian connections with the green external surroundings. Car parks for hybrid or electric vehicles were separated in the functional layout – they are located underground. The green roof (4,400 m²) makes a great attraction for the residents. It was designed as a large green terrace – a garden with a swimming pool (25×5.5 m) and a sauna with beautiful views of the city. Solar collectors were arranged here, too.

- **Attractive social space**

The social space is situated in the interior of the quarter. It consists of two separated parts: the upper part of the cosy character of a square and the lower part of garden character.

⁷ Residential complex Messequartier in Graz, author: Markus Pernthaler Architekt ZT GmbH, realization: 2011, location: Klosterwiesgasse 101, 103, Münzgrabenstrasse 84, 8010 Graz (Source: <http://www.klimaaktiv.at/bauen-sanieren/staatspreis/preistraeger12/mq-graz/htm>, January 8, 2014).

They are connected by the central square with high social activity which concentrates intense pedestrian movement being a meeting place meant for interpersonal contacts. Various services, offices, a kindergarten etc., situated on the ground floors around the interior, influence the attractiveness of this space. This housing architecture with high spatial and aesthetical values and an individually shaped social space has an impact upon the characteristic, unique atmosphere and climate of the complex.

- **High quality of ecological solutions**

Ecological materials and advanced technologies related to renewable energy were applied here. All the flats have the standard of a passive house. Yearly demand for heating is 9.2 kWh/m²a; demand for energy is 27.14 kWh/m²a. More than 700 m² of solar collectors satisfy 26% of the requirement for heating and warm water.

- **High quality of compositional and spatial solutions**

The attractive, undulating ecological architectonic form shaped around the common social enclosure creates a lot of interesting, diverse places and perspectives as well as the human scale. It has high scenic values. Messequartier makes an example of a sustainable residential complex which contributes a lot to the development of quality residential areas in the city centre through the degree of rehabilitation. Compositional and aesthetical advantages were attained in the functional and spatial solution through the creation of optimal living conditions in the urban environment in close relations with nature as well as the high quality of sustainable housing architecture.

Example II. La Confluence in Lyon⁸, France. Revitalization of the city centre (III. 5–17)

These days, Lyon Confluence is one of the largest revitalized urban areas in Europe. It encompasses postindustrial grounds located on Presqu'île Peninsula at the confluence of the Rivers Rhone and Saone in the district of Perrache extending the area of the existing centre of Lyon with a contemporarily shaped urban space. The project comprises 150 hectares, including 70 hectares of reclaimed grounds. The objective was to “breathe fresh life” into the existing degraded postindustrial tissue of the city centre through the introduction of a diverse programme of services, commerce and administration within the scope of culture, places of work, residence and recreation with the highest qualitative parameters as well as the high quality of architectural and urban functional and spatial, compositional and aesthetical, ecological layouts in close relationships with nature and the surroundings.

The revitalization of La Confluence commenced at the turn of the century. The design assumed the liquidation of the expressway leading along the Rhone, the redevelopment of the Perrache railway junction and the creation of a park layout in the northwestern part of the peninsula along the Saone. The realization was planned for thirty years. A special institution was appointed by the city to coordinate all the investments⁹. A common plan and an architectural and urban design for this area were prepared. The design provides for two

⁸ La Confluence in Lyon is one of the biggest projects within the development of cities in Europe. Numerical data in the target period: 150 ha; 1,000,000 m² of buildings; 16,000 inhabitants; 25,000 workplaces; 4,000 flats (Source: <http://www.business.greaterlyon.com>, January 8, 2014).

⁹ The public-private company SEM Lyon Confluence was appointed in 1999 to elaborate on Project Lyon Confluence and to coordinate the design of the redevelopment of the city centre.

phases of realization: the first phase from 2003 till 2015¹⁰ and the second phase from 2011 till 2025¹¹.

As far as transport is concerned, La Confluence makes the keystone for any means of collective railway and vehicular transport guaranteeing access to the centre. Lyon Perrache concentrates the bus station, the railway station and the underground station. It also secures the accessibility of the centre by means of a number of existing and planned bridges over the Rivers Rhone and Saone. The revitalized central area has a unique system of shared parking spaces located along the Perrache waterfront by the Saone riverside. The parking spaces are used by the employees during the day and by the residents and tourists at night and at weekends. In this way, the public space is freed from the parking function which produces greater possibilities of shaping it attractively.

New flats, offices, shopping centres, museums etc. and a two-kilometre urban park layout along the Saone with a port (Port d Plaisance de Lyon) are coming into existence at the revitalized centre of Lyon. There are also variously shaped public spaces where “the new” intermingles with “the old” forming some attractive and appealing spatial and architectural solutions strongly related to the surroundings of the River Saone and the greenery. The pedestrian plays the leading role in the space of the city. La Confluence offers innovative and creative solutions for diverse functions and programmes as well as special quality of urban spaces and services in the vicinity of the historical centre of the city of Lyon. It also offers durable and comfortable living, working and resting conditions to its inhabitants and customers.

Example II a. La Confluence in Lyon. Block C – Le Monolithe¹². Residential and service building (Ill. 5–8)

La Confluence acts as a laboratory of contemporary architecture. Apart from the aspect of creativity, its architecture satisfies two principal criteria: the quality of life and energy saving. This refers to residential buildings, offices and public objects. Lyon Confluence

¹⁰ Phase 1 (2003–2015) in the development of La Confluence. Numerical data in the target period: 41 ha; 400,000 m² of net area, including 14,500 m² of housing, 130,000 m² of education and administration, 95,000 m² of trade services and hotels, 30,000 m² of public objects. Urban design: Atelier Ruelle. Landscape architecture: Michel Desvigne (Source: <http://www.business.greaterlyon.com>, January 8, 2014).

¹¹ Phase 2 (2011–2025) in the development of La Confluence. Numerical data in the target period: 35 ha; 420,000 m² of net area, including 140,000 m² of housing, 230,000 m² of education and administration, 15,000 m² of trade services and hotels, 35,000 m² of public objects. Urban design: Herzog & de Meuron. Landscape architecture: Michel Desvigne (Source: <http://www.business.greaterlyon.com>, January 8, 2014).

¹² The residential and service building Le Monolithe is located in Q.A. Riboud and R. Denuziere St. in the district of La Confluence in Lyon. Architects: MVRDV (masterplan), competition 2004, realization 2011. This building consists of five parts – each was designed by a different architect: MVRDV, Pierre Gautier, Manuelle Gautrand, ECDM and Erik van Egeraat. Their integrated work made it possible to realize five interesting facades with dissimilar systems of shaping spaces, materials and compositions referring to the traditional city (Sources: <http://www.dezeen.com/2010/12/14/le-monolith-by-mvrdv>, February 24, 2013). Density is Home, housing by a+t research group: Aurora Fernandez Per, Javier Mozas, Javier Arpa – edition; a+t architecture publishers 2011.

meets the highest criteria in the field of urbanism, architecture, environmental impacts and social diversity. Three blocks of residential and service buildings were realized within Project Concerto Renaissance: A (Saone Park), B (Lyon Islands) and C (Le Monolithe). They spatially form three quarters located in the vicinity of Q.A. Riboud and R. Casimir Perrier Streets above the port (Port de Plaisance de Lyon) at the meeting point with the River Saone. Concerto Renaissance includes 21 buildings, 660 new flats and 18,078 m² of services and offices. It is the first project on such a scale (77,743 m²) realized in France which reduces conventional energy consumption to a very large extent. Innovative methods concerning technical and social solutions were developed here. Block C – Le Monolithe, located next to the east side of Blocks A and B, is a residential and service building with a compact, energy-efficient volume and high architectural diversity, both in its form and programme, on the total area of 32,500 m². It includes 157 private and social flats, also meant for disabled people, as well as services, trade, offices and a hotel. This building is characterized by the large, centrally situated public space of the internal courtyard facilitating social relations and attracting diverse users. Le Monolithe – with intensive development, spatially connected with the surrounding streets and squares – has varied housing architecture. Some of the elevations in the internal public space are covered with sheets of twinkling stainless steel with a flowery ornament which refers to the surrounding park. The mirror elevation surfaces reflect the surroundings and produce the sensation of lightness and weightlessness contrasting with the rigorous character of the architecture of this building.

Example II b. La Confluence in Lyon. Block B – Lyon Islands¹³ (Ill. 9–13, 17), Block A – Saone Park¹⁴ (Ill. 14–16). Residential complexes

In the first phase of the revitalization of La Confluence, three blocks of sustainable residential and service complexes – A (Saone Park), B (Lyon Islands), C (Le Monolithe), strongly related to the biggest public space of Place Nautique¹⁵ in the functional and spatial regard – were realized. They form extensive squares with terraces and services on the ground floors of the residential buildings located on both sides of the internal Port de Plaisance de Lyon connected with the River Saone. The Confluence shopping centre was implemented on the other side of the port in 2012. At the same time, a 35-hectare city park¹⁶ was realized with wide bicycle paths and pedestrian sequences as well as some gardens and ponds which

¹³ Block B – Lyon Islands. This residential complex was realized in the years 2010–2011. Architects: Massimiliano and Doriana Fukas, HTVS, Vincenzo Amantea. Lyon Islands II is a complex of residential buildings which form a part of Block B being composed on the basis of minimalist concrete units with wooden shutters, located in the green enclosure of the quarter (Ill. 12). Architect: Clement Vergely Architectes (Source: <http://www.mimoo.eu/projects/France/Lyon/Lyon%20Islands>, March 28, 2013).

¹⁴ Block A – Saone Park was realized in the years 2010–2011. Architects: Nexity Apollonia, cooperation: T. Concko, Dusapin & Leclercq, H. Vincent, S. Brindel-Beth (Source: www.lyon-confluence.fr/en/architectures/sustainability.html, February 26, 2013).

¹⁵ In 2010, the public space of Place Nautique was realized with the residential complexes of Blocks A, B and C architectonically exposed from the port and the Confluence shopping centre.

¹⁶ The city park is located along the River Saone. It was designed by the landscape architect Michel Desvigne.

can act as habitats for birds and animals. Blocks A and B with residential buildings form two quarters of objects located in the vicinity of Q.A. Riboud, R. Denuziere and R. Casimir Perrier Streets at the meeting point with Block C on the east side. From the west, they neighbour on the city park and the River Saone. They are surrounded with the following, attractively shaped public spaces: Place Nautique, the port and the city park.

The residential complex Lyon Islands – Block B includes 298 flats within social housing. Situated at the heart of La Confluence by the port, it offers great views of the waterfront, the park and the peninsula. There are two to six rooms in the airy, spacious flats. The residential complex Saone Park – Block A neighbours on the residential complex Lyon Islands – Block B from the west. In the compositional, functional and scenic regards, it forms a whole with Block B. It guarantees optimal connections with the recreational grounds in its vicinity (the city park, the port) as well as grand views. The area of Block A includes 180 flats.

The city park is directly – functionally and scenically – related to the internal green zones (Jardin d'Erevan) within Blocks A and B securing optimal conditions for relaxation and exposing the sustainable housing architecture. The residential complexes are characterized by a high degree of creative diversity as far as their composition, aesthetics and artistic expression are concerned. The quality of the environment makes the overriding idea in the revitalization of La Confluence. Requirements concerning the comfort and quality of life, health and respect for nature are rising. The European Union's Project Concerto supports investments which aim at controlling energy consumption in the newly-built flats and offices within Blocks A, B and C realized in the first phase. The project required accordance with the high criteria of environmental quality applied in France and the 80% level of energy needs satisfied by renewable sources. In 2012, the obligatory limitation of energy consumption in France was 50 kWh/m²/year¹⁷. In Blocks E3 and E4, the results were below the 40 kWh/m²/year owing to the installed heat pumps and roof solar panels. The residential complexes realized within Blocks A, B and C make examples of high environmental quality. Lyon Confluence has become the first architectural and urban sustainable area with the WWF certificate in France.

7. Conclusions

The history of the civilization development of the world shows that without adequate ideas and visions for the future as well as mankind's drive towards the realization of the assumed goals, the proper level of development will not be attained and offered to the societies of the future (prosperity, comfort, high living standard, healthy housing

¹⁷ The predicted energy consumption in La Confluence is 42 kWh/m²/year. A positive-energy "Hikari" building (12,500 m²) will be raised in Block P located in the corner of Place Nautique and Cours Charlemagne – it will generate more energy than it will consume. Its programme provides for the assembly of solar panels on the facades, roofs and balconies, the use of geothermal energy as well as a cogeneration installation propelled by rapeseed oil. The predicted energy consumption in Block P is 42 kWh/m²/year (Source: www.lyon-confluence.fr/en/architectures/sustainability.html, February 26, 2013).

environment etc.). Professionals – creators ought to aim at realizing progressive targets thinking about the future because they influence the creation of our reality and spatial order strongly.

We must not pretend that there are not any threats to the Earth related to global warming, man's destructive activities and population explosion whose effects may be felt in the centuries or even millenniums to come. It may have a very strong impact upon the formation of housing architecture, housing environment and the images of the city of the future.

Under such circumstances, comprehensive Earth protection and the maintained proportions of urbanized areas in relation to the remaining grounds for safe conditions of the existence of man and nature ought to make priorities in all the kinds of human activities.

In urbanized areas, the leading role should be played by any measures which aim at:

- optimal use of all the areas situated within the city,
- systematical restoration, redevelopment and modernization of the existing urban fabric,
- revitalization and rehabilitation of previously invested, degraded places in the city, e.g. postindustrial grounds, in the spirit of attaining optimal dwelling, working and resting conditions in harmony with the natural environment.

On the basis of the analysis of tendencies in the formation of twenty-first century European housing architecture within the first thirteen years, we can pose a thesis that the future of housing architecture and housing environment will depend upon the pace and degree of the economic development of the societies of the future as well as the political will of the world's leading nations. We should adopt the following forecasts with respect to the directions of development:

- The housing architecture of the future will be intelligent, sustainable, harmonized with the surroundings and nature. It will allow for social, economic, energy-saving and ecological objectives. There will be further development of new forms of residence with unknown composition and aesthetics in the intelligent and sustainable urban structures of the smart city of the future.
- The housing environment of the future will be intelligent and sustainable. Architecture will be treated on a par with the other elements of the natural environment, such as greenery or water, as well as social and public spaces in programmatic, functional, spatial, cultural, scenic, social, economic, ecological and aesthetical relations. There will be further development of new forms and visions of the formation of a housing environment in the smart city of the future.

Taking all the aspects included in this article into account, I think about the future of the cities and all the places on Earth with a considerable measure of optimism. I have faith in mankind with its wisdom because life and the world are so beautiful.

1

2

III. 1–4. Sustainable residential complex Messequartier in Graz. Recreational and service social spaces in an attractive enclosure. Housing architecture (photo by Waclaw Seruga)

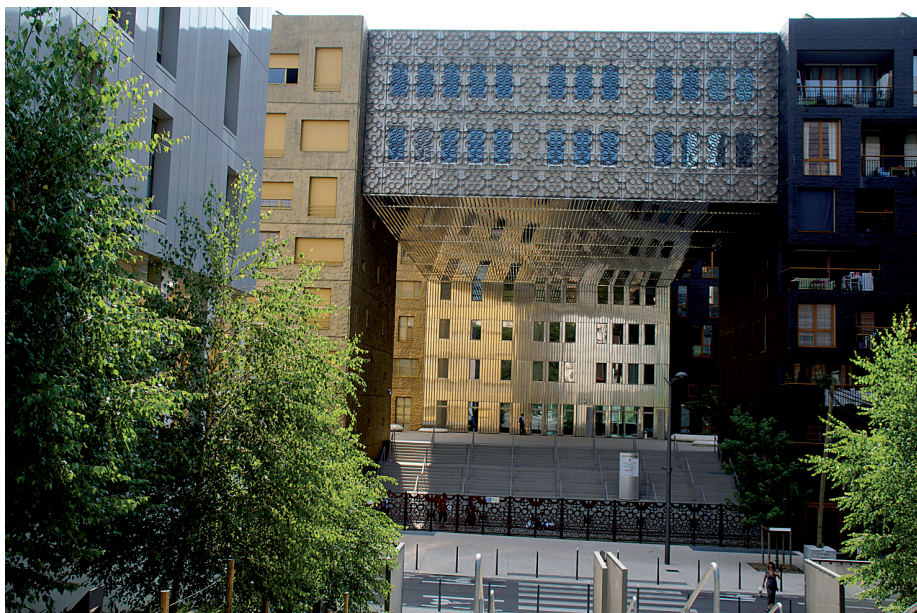
II. 1–4. Zrównoważony zespół mieszkaniowy Messequartier w Grazu. Rekreacyjno-usługowe przestrzenie społeczne w atrakcyjnym wnętrzu kwartału. Architektura mieszkaniowa (fot. Waclaw Seruga)

3

4

5

6

III. 5–8. La Confluence in Lyon. Block C – Le Monolithe. Residential and service building. Housing architecture. Social space of the internal courtyard (photo by Waław Seruga)

II. 5–8. La Confluence w Lyonie. Blok C – Le Monolithe. Budynek mieszkalno-usługowy. Architektura mieszkaniowa. Przestrzeń społeczna wewnętrznego dziedzińca (fot. Waław Seruga)

7

8

9

10

11

- III. 9–13. La Confluence in Lyon. Block B – Lyon Islands. Sustainable residential complex. Housing architecture. Internal recreational grounds of Jardin d’Erevan (photo by Waclaw Seruga)
- II. 9–13. La Confluence w Lyonie. Blok B – Wyspy Lyońskie. Zrównoważony zespół mieszkaniowy. Architektura mieszkaniowa. Wewnętrzne tereny rekreacyjne Jardin d’Erevan (fot. Waclaw Seruga)

12

13

14

15

- III. 14–15. La Confluence in Lyon. Block A – Saone Park. Sustainable residential complex. Housing architecture. Internal recreational grounds of Jardin d'Erevan (photo by Waclaw Seruga)
- II. 14–15. La Confluence w Lyonie. Blok A – Saone Park. Zrównoważony zespół mieszkaniowy. Architektura mieszkaniowa. Wewnętrzne tereny rekreacyjne Jardin d'Erevan (fot. Waclaw Seruga)

16

17

- III. 16. La Confluence in Lyon. Block A – Saone Park. Housing architecture. Public space of Place Nautique with the port (photo by Waclaw Seruga)
- II. 16. La Confluence w Lyonie. Blok A – Saone Park. Architektura mieszkaniowa. Przestrzeń publiczna Place Nautique z portem wodnym (fot. Waclaw Seruga)
- III. 17. La Confluence in Lyon. Block B – Lyon Islands. Housing architecture. Public space of Place Nautique with the port (photo by Waclaw Seruga)
- II. 17. La Confluence w Lyonie. Blok B – Wyspy Lyońskie. Architektura mieszkaniowa. Przestrzeń publiczna Place Nautique z portem wodnym (fot. Waclaw Seruga)

References

- [1] *Coś, które nadchodzi*, Architektura XXI wieku, Bęc Zmiana Foundation, Warsaw 2011.
- [2] *Density is Home*, housing by a+t research group: Aurora Fernandez Per, Javier Mozas, Javier Arpa – edition; a+t architecture publishers 2011.
- [3] *Green Architecture now!*, Philip Jodidio. Taschen Cologne 2009.
- [4] Gyurkovich J., *Architektura w przestrzeni miasta. Wybrane problemy*, Cracow University of Technology Press, Krakow 2010.
- [5] Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Krakow 2011.
- [6] Seruga W., *Zrównoważone zespoły mieszkaniowe jutra*, [in:] *Dom i osiedle jutra. Part I*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, no. 11/2013, Chair of Housing Environment Press, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, 2013.
- [7] Seruga W., *Nowe formy zamieszkania w zrównoważonym środowisku mieszkaniowym*, [in:] *Dom i osiedle jutra. Part II*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, no. 12/2013, Chair of Housing Environment Press, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, 2013.
- [8] Seruga W., *Domy jutra – domy marzeń. Eksperymenty i poszukiwania*, [in:] *Dom i osiedle jutra. Part II*, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment, no. 12/2013, Chair of Housing Environment Press, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology, 2013.
- [9] *Total housing. Alternatives to urban sprawl*, Actar, Barcelona–New York 2010.
- [10] Węclawowicz-Gyurkovich E., *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Cracow University of Technology Press, Krakow 2013.

1. Wstęp

Z ideą oraz wizją miasta związana jest jakość życia jego mieszkańców. Człowiek od zarania dziejów swoje życie wiązał z przeszłością, dążył do tego, by jego marzenia, pragnienia i potrzeby duchowe i fizyczne się spełniły. Te dążenia były, są i będą motorem wszelkiego rozwoju i postępu. „Ważne są tylko te dni których jeszcze nie znamy (...)”¹. Parafrazując słowa piosenki Marka Grechuty, można powiedzieć, że ważne jest tylko to, czego jeszcze nie znamy. Ważna jest zatem przeszłość miasta, architektury mieszkaniowej oraz środowiska mieszkaniowego. Aby określić prognozowane kierunki rozwoju architektury mieszkaniowej należy uwzględnić aspekt czasu, zagrożeń oraz ochrony Ziemi.

¹ „Ważne są tylko te dni, których jeszcze nie znamy. Ważnych jest kilka tych chwil, tych, na które czekamy (...)” to fragment utworu „Dni których jeszcze nie znamy” Marka Grechuty. Kompozytor: Jan Kanty Pawluśkiewicz.

2. Aspekt czasu

- Wszelkie zmiany wraz z upływem czasu oraz rozwoju cywilizacyjnego świata następują we wszystkich dziedzinach życia. Podnosi się standard i jakość życia, zamieszkania, możliwości obywateli etc.
- Stan urbanizacji naszego globu tylko w okresie XX wieku uwzględniając wyłącznie powierzchniowy i jakościowy rozwój miast oraz przyrost ludności, a także skalę degradacji środowiska przyrodniczego na lądach, morzach i oceanach, jest zaskakująco szybki, a zarazem niepokojący.
- Obecne pokolenia, które były świadkami znacznych przemian gospodarczo-społecznych, ustrojowych, a w ich konsekwencji rozwoju mieszkalnictwa oraz urbanizacji krajów Europy i innych kontynentów, a w szczególności Polski w drugiej połowie XX wieku, mogą ocenić tempo i skalę zmian oraz przeobrażeń w kształtowaniu oblicza i krajobrazu miasta, architektury, a także jakości życia mieszkańców.
- Analizując rozwój cywilizacyjny i obecny stan architektury mieszkaniowej oraz urbanistyki miast i osiedli na świecie, a w szczególności w Europie w przeciągu XX wieku, możemy przypuszczać, że wiek XXI będzie wiekiem „dużego przyspieszenia” w rozwoju i wszechstronnych przemianach w kształtowaniu siedlisk ludzkich, tylko nie wiemy jakich i w jakim kierunku zmierzających. Obecne eksperymenty i poszukiwania nowych form zamieszkania, m.in. w Danii, Holandii, Francji, Włoszech i innych krajach, jedynie nakreślają pewne tendencje tych poszukiwań.
- Obecna sytuacja jest ekscytująca, bowiem możemy tylko prognozować oraz marzyć, nie znając przyszłości oraz społeczeństwa przyszłości. Zmierzamy w nieznane, ale mam nadzieję, że optymistycznie.

3. Zagrożenia

Analizując współczesną rzeczywistość w zakresie kształtowania miast, osiedli i siedlisk ludzkich oraz zachodzące w niej takie zjawiska jak m.in. kryzys współczesnego miasta, przy prognozowaniu rozwoju urbanistycznego w bieżącym stuleciu powinniśmy uwzględnić także wnioski wynikające z analizy zagrożeń spowodowanych m.in.:

- **ociepleniem klimatu**, jak np.: podniesienie poziomu wód mórz i oceanów, ewentualne katastrofy i klęski spowodowane przez m.in. powodzie, trzęsienia ziemi, erupcje wulkanów, megatsunami, huragany, tajfuny, trąby powietrzne, susze, pożary etc. które mogą spowodować wiele szkód w środowisku zamieszkania i w środowisku przyrodniczym świata,
- **znaczne zniszczenia i uszczuplenie naturalnych zasobów środowiska przyrodniczego** przez nadmierną eksploatacyjną działalność człowieka oraz przemysł, a także przesadne wykorzystywanie naturalnych złóż surowców paliwowych i innych,
- **dalszy wzrost demograficzny ludności**, który spowoduje dalszą urbanizację globu ziemskiego oraz znaczne uszczuplenie powierzchni terenów biologicznie czynnych – przyrodniczych,

- **gwałtowny rozwój cywilizacyjny i technologiczny**, który może spowodować zmniejszenie ilości miejsc pracy, coraz większe zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne społeczeństw w kierunku zwiększającej się liczby ludzi biednych na świecie,
- **negatywne skutki działań człowieka**, jak m.in. działalność terrorystyczna lub ewentualne wojny etc.,
- **inne**, np. globalne światowe kryzysy ekonomiczne, finansowe itd.,

Wszystkie wyżej wymienione zagrożenia, a także te jeszcze nieznane dają m.in. podstawę do wyciągnięcia właściwych wniosków przy prognozowaniu kierunków rozwoju i kształtowania siedlisk ludzkich oraz nowych form zamieszkania w środowisku mieszkaniowym człowieka XXI wieku.

4. Ochrona ziemi

Ziemia z perspektywy Saturna, pokazana na zdjęciu wykonanym z sondy Cassini wędrującej po orbicie Saturna dn. 19.07.2013 roku, to „Błada Niebieska Kropka”. „Moim szczerym pragnieniem jest, aby ludzie na całym świecie przestali na chwilę robić to, co robili, i docenili niezwykle fakt życia na bladoniebieskiej kropce” – tak powiedziała Carolyn Porco ze Space Science Institute Uniwersytetu w Boulder (Kolorado) szefowa zespołu odpowiedzialnego za robienie zdjęć przez sondę Cassini. (zdjęcie zrobione z odległości 1 mld 433 mln 827 tys. kilometrów od obiektu)². Ludzkość winna uświadomić sobie wreszcie, że tu, na Ziemi, jest nasze jedyne miejsce we wszechświecie, że Ziemię, której lądy stanowią 30% powierzchni, a oceany i morza 70%, należy chronić, ponieważ nie mamy alternatywy więc ochrona Ziemi, środowiska przyrodniczego, wody i powietrza jest priorytetem.

W świetle wspomnianych wyżej zagrożeń, prognozowanych erupcji wulkanów i meagat-sunami oraz innych katastrof klimatycznych etc. urbanizacja na morzach i oceanach nie jest realną wizją przyszłości. Urbanizacja na morzach i oceanach jest zbyt ryzykowna, człowiek to nie ryba, a tylko Ziemia stwarza poczucie stabilności i bezpieczeństwa oraz zapewnia odpowiednie warunki dla życia człowieka w harmonii z naturą.

5. Prognozy rozwoju

W bieżącym stuleciu w przewidywaniu rozwoju urbanizacji na Ziemi mamy sytuację, jakiej do tej pory jeszcze nie było; z jednej strony prognozowane zagrożenia Ziemi spowodowane siłami natury, z drugiej strony znaczny przyrost ludności świata i potężne trudności ekonomiczne w dostępności do mieszkań.

W związku z powyższym powinniśmy inaczej budować miasta, osiedla i domy w silnych związkach ze środowiskiem przyrodniczym, by nie zabrakło nam miejsca na Ziemi.

„(...) Wiek XXI to wiek nowej nieznanej architektury mieszkaniowej w nowym zrównoważonym środowisku mieszkaniowym. To wiek nadziei na lepszą przyszłość w kształtowaniu środowiska mieszkaniowego człowieka na naszej Ziemi, a w szczególności w Europie

² *Ziemia z perspektywy Saturna*, „Gazeta Wyborcza” 24 lipca 2013, Nauka wydarzenia, s. 17.

i w Polsce. To wiek znacznych przeobrażeń cywilizacyjnych, społecznych, gospodarczych, politycznych i innych oraz gwałtownego rozwoju wszelkich innowacyjnych technologii oraz nauki etc., ale także nowej nieznannej urbanistyki związanej z przyrodą, ochroną wartości kulturowych, z wprowadzaniem nowych form zamieszkania w zrównoważone środowisko mieszkaniowe. To wiek znacznych przeobrażeń funkcjonalno-przestrzennych przyjaznych człowiekowi w strukturach miejskich. Sądzę także, że wiek XXI to wiek nowego innego spojrzenia na zagadnienia związane z kształtowaniem miasta oraz różnorodnych nowych form zamieszkania spełniających wszelkie oczekiwania człowieka w wyniku nowych aktualnych wyzwań, np. związanych ze znacznymi zmianami klimatycznymi, ochroną środowiska przyrodniczego lub niezbędnych potrzeb, np. związanych z rewitalizacją zdegradowanych terenów miejskich etc (...)³.

„(...) żeby wiedzieć, czym będzie architektura przyszłości, musimy najpierw dowiedzieć się czym ma być społeczeństwo przyszłości (...)", „(...) Ekonomiści, filozofowie, publicyści przyznają, że jesteśmy w punkcie, kiedy wiadomo już, że dotychczasowe zasady funkcjonowania społeczeństw nie działają, jednak nadal nie wiadomo, co miałyby je zastąpić. Wyłania się puste pole, przestrzeń, którą coś musi wypełnić. Energia poszukiwań krąży dziś w świecie (...)"⁴.

„(...) Niezależnie od powyższego stanowiska profesjonalistów, naukowców, praktyków trudno się nie zgodzić z twierdzeniem, że mówiąc o architekturze przyszłości, musimy wiedzieć, dla jakiego społeczeństwa przyszłości projektujemy miasta i kształtujemy środowisko mieszkaniowe człowieka. Dlatego obecnie możemy tylko i wyłącznie prognozować lub, opierając się na bieżących poszukiwaniach i eksperymentach, w tym zakresie spróbować określić tendencje w rozwoju architektury mieszkaniowej jutra oraz kształtowania nowych form zamieszkania w zrównoważonym środowisku mieszkaniowym przyszłości (...)"⁵.

6. Tendencje kształtowania architektury mieszkaniowej przyszłości

Do ważniejszych zagadnień związanych z kształtowaniem architektury mieszkaniowej oraz zdrowego środowiska mieszkaniowego człowieka w mieście przyszłości zaliczyć należy zdaniem autora między innymi następujące aspekty:

- **związane z ochroną obszarów nieurbanizowanych środowiska przyrodniczego, rolniczego i kulturowego** poprzez rozwój miasta zwarte do wewnątrz z wykorzystaniem jego wszelkich istniejących zdegradowanych miejskich terenów poprzez rewitalizację

³ Waław Seruga, *Nowe formy zamieszkania w zrównoważonym środowisku mieszkaniowym*, [w:] *Dom i osiedle jutra. Część II, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment*, nr 12/2013, s. 114, 115. Wydawnictwo: Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego Wydział Architektury Politechnika Krakowska, [7], s. 114, 115.

⁴ *Coś, które nadchodzi*, Architektura XXI wieku, s. 6 i 370, Wydawnictwo: Fundacja Bęc Zmiana. Warszawa 2011, [1], s. 6, 370.

⁵ Waław Seruga, *Nowe formy zamieszkania w zrównoważonym środowisku mieszkaniowym*, [w:] *Dom i osiedle jutra. Część II, Środowisko Mieszkaniowe/Housing Environment*, nr 12/2013, s. 115. Wydawnictwo: Katedra Kształtowania Środowiska Mieszkaniowego Wydział Architektury Politechnika Krakowska, [7], s. 115.

i rehabilitację oraz odnowę i modernizację istniejącej tkanki miejskiej w harmonii ze środowiskiem przyrodniczym,

- **związane z rozwojem przestrzeni publicznych oraz społecznych** w miejscu zamieszkania w wielofunkcyjnych miejskich strukturach urbanistycznych,
- **związane z kształtowaniem nowych form zamieszkania** w zharmonizowanym oraz zrównoważonym środowisku mieszkaniowym,
- **związane z kształtowaniem transportu zbiorowego** opartego o szybkie środki lokomocji (metro, szybka kolej etc.) sprzężone z określonymi parametrami dostępności pieszej i rowerowej do miejsc zamieszkania i innych miejsc aktywności mieszkańców,
- **ograniczenie roli samochodu indywidualnego** jako środka transportu powodującego zbyt duże uciążliwości w funkcjonowaniu miejskich struktur urbanistycznych,
- **rozwoju niezależnej sieci zdrowego transportu rowerowego także autostrad rowerowych**⁶ w skali miasta powodującego poprawę warunków środowiska mieszkaniowego i przyrodniczego, przez znaczne odciążenie indywidualnego układu transportu samochodowego,
- **podniesienia rangi ruchu pieszego oraz rekreacji i wypoczynku** w kształtowaniu nowych miejskich form zamieszkania,
- **podniesienia rangi środowiska przyrodniczego oraz krajobrazu** w kształtowaniu nowych miejskich struktur urbanistycznych w mieście przyszłości,
- **związane z rozwojem wszelkich technologii** mających wpływ na kształtowanie: „inteligentnej architektury”, „inteligentnego środowiska mieszkaniowego” oraz „inteligentnego miasta”,
- **związane z kształtowaniem formy architektonicznej i urbanistycznej oraz kompozycji** miejskiej przestrzeni miast przyszłości w krajobrazie,
- **piękna** w kształtowaniu środowiska mieszkaniowego oraz miejskiej przestrzeni miast przyszłości,
- **związane z odejściem od globalizacji w kierunku indywidualności i tożsamości kulturowej** mającej odbicie w formie architektonicznej i urbanistycznej, skali, charakterze, klimacie architektury miejsca, a także w kształtowaniu środowiska mieszkaniowego. Pojawiają się tendencje zmierzające do negacji globalizacji w miejskich skalach zamieszkania.

Poniżej prezentuję kilka przykładów architektury mieszkaniowej zrealizowanej w pierwszych trzynastu XXI wieku w rewitalizowanej poprzemysłowej dzielnicy La Confluence w Lyonie oraz zespół mieszkaniowy Messequartier w Grazu. Mam nadzieję, że w jakimś stopniu oddają tendencje w kształtowaniu funkcjonalno-przestrzennym tak charakterystyczne dla architektury mieszkaniowej początku dwudziestego pierwszego wieku. **Dotyczą one nowego podejścia do zagadnień kształtowania miejsc zamieszkania, wypoczynku i pracy w relacji człowiek–otoczenie oraz architektura–natura.**

⁶ Kopenhaga buduje autostrady dla rowerów. Projekt przewiduje, że powstanie ich 300 km. Pieszą autostradę – 17,5 km odcinek z Albertslund do centrum Kopenhagi otwarto w kwietniu 2012 r. 20-kilometrową autostradę łączącą Kopenhagę z miasteczkiem Farum oddano do użytku w 2013 roku, „Gazeta Wyborcza” 4–5 maja 2013, s. 10.

Przykład I. Zespół mieszkaniowy Messequartier w Grazu⁷ – Austria (il. 1–4)

Zrównoważony zespół mieszkaniowy, zrealizowany w 2011 r., został zlokalizowany na północny wschód od centrum miasta w bezpośrednim sąsiedztwie terenów targowych. Projekt został opracowany w ramach planu restrukturyzacji dla lokalnej dzielnicy targów, która utraciła swą atrakcyjność w ciągu ostatnich lat. Ideą projektową było stworzenie samowystarczającej, atrakcyjnej, zrównoważonej dzielnicy miasta prawidłowo funkcjonującej z usługami publicznymi przeznaczonymi dla codziennych potrzeb. Przestrzennie Messequartier rozwiązany został w kształcie fali, nawiązując do sąsiadującego zabytkowego XVI-wiecznego budynku „Moserhofschlössl”. Wkomponowany prostopadłe w stok kompleks mieszkalno-usługowy krótszym ramieniem wydłużonego otwartego kwartału o podwójnie fałujących podłużnych ramionach sytuuje podziemne garaże w stoku. Zróżnicowana wysokość budynku poprzez opadający stok powoduje wzrost ilości kondygnacji w przeciwnym otwartym końcu kwartału do dziesięciu. Budynki mieszkalne kwartału w rejonie środkowym wznoszą się na kolumnach, uwalniając tym samym przestrzeń parteru od zabudowy. Otwarty na południe kwartał zabudowy posiada duże wydłużone zielone wnętrza rekreacyjno-usługowe powiązane przestrzennie i ruchem pieszym oraz rowerowym z otaczającą przestrzenią i miastem. Zespół mieszkaniowy posiada 195 mieszkań wraz z licznymi usługami. Łączna wielkość to 20 000 m² powierzchni. Poza tym posiada ponad 500 miejsc postojowych dla rowerów. Messequartier Graz otrzymał w 2012 r. State Prize for Architecture&Sustainability.

Zespół ten charakteryzują między innymi następujące cechy:

- **Zrównoważony rozwój społeczny**

Zespół Messequartier oferuje szeroką gamę różnych typów mieszkań o zróżnicowanej strukturze i wielkości, także wielopokoleniowych, które zapewniają dostępność wszystkim użytkownikom. Celem projektu było zaproponowanie także różnorodnego zestawu mieszkań przeznaczonego do wynajmu, dla własności prywatnej, studentów oraz osób starszych ze specjalnymi problemami etc., który został wzbogacony przez funkcje: biurowe, usługowe, handlowe, gastronomiczne, przedszkole i inne.

- **Innowacyjne kształtowanie zieleni**

Cały zespół mieszkaniowy jest wkomponowany w zielone otoczenie. Centrum stanowi atrakcyjne przestrzenne rozwiązanie zielonego rekreacyjnego wydłużonego wnętrza kwartału, który jest w środkowej części oderwany od ziemi, przez co zapewnia powiązania przestrzenne i funkcjonalne, rowerowe i piesze z zielonym zewnętrznym otoczeniem kwartału. Odseparowane zostały w układzie funkcjonalnym parkingi dla samochodów o napędzie hybrydowym lub elektrycznym. Zlokalizowane zostały pod ziemią. Dużą atrakcją dla mieszkańców stanowi zielony dach budynków kwartału o powierzchni 4400 m². Został zaprojektowany jako duży zielony taras – ogród z basenem o wymiarach 25×5,5m oraz sauną z pięknymi widokami na miasto. Także tutaj zostały wkomponowane kolektory słoneczne.

⁷ Zespół mieszkaniowy Messequartier w Grazu, autor: Markus Perntaler Architekt ZT GmbH, realizacja: 2011 r., adres lokalizacji: Klosterwiesgasse 101, 103, Münzgrabenstrasse 84, 8010 Graz (źródło: <http://www.klimaaktiv.at/bauen-sanieren/staatspreis/preistraeger12/mq-graz/htm> 08.01.2014).

- **Atrakcyjna przestrzeń społeczna**

Przestrzeń społeczna usytuowana została we wnętrzu kwartału. Składa się z wyodrębnionych dwóch części górnej – kameralnej o charakterze placowym i dolnej o charakterze ogrodowym. Obie części wiąże centralnie usytuowany plac o dużej aktywności społecznej, który skupia znaczny ruch pieszy, jest miejscem spotkań, kontaktów międzyludzkich itp. Usytuowane wokół wnętrza różnorodne usługi, biura, przedszkole etc. zlokalizowane w parterach budynków wpływają na atrakcyjność tej przestrzeni. Architektura mieszkaniowa o dużych walorach przestrzennych i estetycznych z indywidualnie kształtowaną przestrzenią społeczną wpływa na charakterystyczną niepowtarzalną atmosferę i klimat zespołu.

- **Wysoka jakość rozwiązań ekologicznych między innymi:**

Zastosowano ekologiczne materiały i zaawansowane technologie związane m.in. z energią odnawialną. Wszystkie mieszkania posiadają standard domu pasywnego. Roczne zapotrzebowanie na ogrzewanie wynosi 9,2 kWh/m²a. Zapotrzebowanie na energię wynosi 27,14 kWh/m²a. Zastosowano ponad 700 m² kolektorów słonecznych, które spełniają 26% wymogu dla ogrzewania i ciepłej wody.

- **Wysoka jakość rozwiązań kompozycyjno-przestrzennych**

Atrakcyjna falująca ekologiczna forma architektoniczna kształtowana wokół wspólnego wnętrza społecznego kreuje wiele interesujących, różnorodnych miejsc i perspektyw oraz ludzką skalę. Posiada duże walory widokowe. Messequartier jest przykładem zrównoważonego zespołu mieszkaniowego, który wnosi istotny wkład w rozwój wysokiej jakości obszarów mieszkaniowych w centrum miasta poprzez wysoką jakość rehabilitacji. Osiągnięto duże walory kompozycyjno-estetyczne w rozwiązaniu funkcjonalno-przestrzennym poprzez stworzenie optymalnych warunków do życia w środowisku miejskim w ścisłych relacjach z naturą oraz wysoką jakość zrównoważonej architektury mieszkaniowej.

Przykład II. La Confluence w Lyonie⁸ – Francja. Rewitalizacja centrum miasta (il. 5–17)

Lyon Confluence jest obecnie jednym z największych rewitalizowanych terenów miejskich w Europie. Obejmuje tereny przemysłowe zlokalizowane na półwyspie Presqu'île u zbiegu rzek Rodanu i Saone w dzielnicy Perrache, poszerzając obszar istniejącego centrum Lyonu o współcześnie atrakcyjnie kształtowaną przestrzeń miasta. Teren objęty projektem obejmuje 150 ha terenu z czego 70 ha stanowią grunty zrekultywowane. Celem było tchnąć „nowe życie” w istniejącą zdegradowaną przemysłową tkankę centrum miasta poprzez wprowadzenie między innymi zróżnicowanego programu usługowo-handlowego, administracyjnego, z zakresu kultury, miejsc pracy, zamieszkania, wypoczynku, etc. o najwyższych parametrach jakościowych, a także wysoką jakość architektoniczno-urbanistycznych układów funkcjonalno-przestrzennych, kompozycyjno-estetycznych, ekologicznych i innych w ścisłych związkach z przyrodą i otoczeniem.

⁸ La Confluence w Lyonie jest jednym z największych projektów rozwoju miast w Europie. Dane liczbowe w okresie docelowym: obszar 150 ha; 1 000 000 m² powierzchni budynków; 16 000 mieszkańców; 25 000 miejsc pracy; 4000 mieszkań (źródło: <http://www.business.greaterlyon.com>, 08.01.2014).

Rewitalizację La Confluence zaczęto na przełomie wieków. Projekt zakładał likwidację drogi szybkiego ruchu prowadzącej wzdłuż Rodanu, przebudowę węzła kolejowego Perrache, powstanie założenia parkowego w południowo-zachodniej części półwyspu wzdłuż rzeki Saone. Realizację projektu przewidziano w ciągu 30 lat. Powołana została przez miasto instytucja koordynująca wszelkie inwestycje⁹. Opracowany został wspólny program oraz projekt architektoniczno-urbanistyczny dla tego obszaru. Projekt przewiduje dwie fazy realizacji: pierwsza obejmuje lata 2003–2015¹⁰, druga obejmuje lata 2011–2025¹¹.

La Confluence w zakresie transportu stanowi zwornik wszelkich środków zbiorowej komunikacji szynowej i kołowej zapewniającej dostępność do centrum. Lyon Perrache koncentruje dworzec autobusowy, stację kolejową, przystanek metra. Również została zapewniona dostępność do centrum poprzez liczne istniejące i projektowane mosty na rzekach Rodanu oraz Saone. W rewitalizowanym obszarze centrum zastosowano unikalny system wspólnych miejsc parkingowych zlokalizowanych wzdłuż nabrzeża Perrache od strony rzeki Saone. Polega na tym, że miejsca parkingowe są używane przez pracowników w ciągu dnia, a dostępne są dla mieszkańców i turystów w nocy i w weekendy. W ten sposób przestrzeń publiczna jest odciążona z funkcji parkowania, co stwarza większe możliwości atrakcyjnego jej ukształtowania.

W rewitalizowanym centrum Lyonu powstają nowe mieszkania, biura, centra handlowe, muzea etc. oraz dwukilometrowe miejskie założenie parkowe wzdłuż rzeki Saone z portem wodnym (Port de Plaisance de Lyon). Powstają różnorodnie kształtowane przestrzenie publiczne, w których „nowe” przenika się ze „starym”, tworząc atrakcyjne i efektowne rozwiązania przestrzenne i architektoniczne silnie związane z otoczeniem rzeki Saone oraz zielenią, w których pieszy w przestrzeni miasta odgrywa nadrzędną rolę. La Confluence oferuje innowacyjne i kreatywne rozwiązania różnorodnych funkcji i programu, wyjątkową jakość miejskich przestrzeni i usług w pobliżu zabytkowego centrum miasta Lyonu. Oferuje także swoim mieszkańcom i klientom trwałe i komfortowe warunki życia, pracy i wypoczynku.

⁹ SEM Lyon Confluence, spółka publiczno-prywatna została powołana w 1999 r. w celu opracowania projektu Lyon Confluence oraz koordynacji projektu rozbudowy centrum miasta.

¹⁰ Faza 1 (2003–2015) rozwoju La Confluence. Dane liczbowe w okresie docelowym: obszar 41 ha; 40 000 m² powierzchni netto w tym 14 500 m² zabudowy mieszkaniowej, 130 000 m² szkolnictwa i administracji, 95 000 m² usług handlu i hoteli, 30 000 m² powierzchni obiektów użyteczności publicznej. Urbanistyka: Atelier Ruelle. Architektura krajobrazu: Michel Desvigne (źródło: <http://www.business.greaterlyon.com>, 08.01.2014).

¹¹ Faza 2 (2011–2025) rozwoju La Confluence. Dane liczbowe w okresie docelowym; obszar 35 ha, 420 000 m² powierzchni netto w tym 140 000 m² zabudowy mieszkaniowej, 230 000 m² szkolnictwa i administracji, 15 000 m² hoteli i usług handlu, 35 000 m² miejskich obiektów użyteczności publicznej. Urbanistyka: Herzog & de Meuron. Architektura krajobrazu: Michel Desvigne (źródło: <http://www.business.greaterlyon.com>, 08.01.2014).

Przykład II a. La Confluence w Lyonie. Blok C – Le Monolithe¹². Budynek mieszkalno-usługowy (il. 5–8)

La Confluence to laboratorium architektury współczesnej. Poza aspektem kreatywności architektura spełnia dwa zasadnicze kryteria: jakości życia oraz energooszczędności. Odnosi się to do budownictwa mieszkaniowego, biurowego, a także obiektów użyteczności publicznej. Lyon Confluence spełnia najwyższe kryteria w zakresie urbanistyki, architektury, wpływów środowiskowych oraz różnorodności społecznej. W ramach projektu Concerto Renaissance zrealizowano trzy bloki zabudowy mieszkalno-usługowej: A (Saone Park), B (Wyspy Lyońskie) C (Le Monolithe), tworząc przestrzennie trzy kwartały zabudowy zlokalizowanej w rejonie ulic Q. A. Riboud oraz R. Casimir Perrier nad portem wodnym (Port de Plaisance de Lyon) na styku z rzeką Saone. Projekt Concerto Renaissance obejmuje 21 budynków, 660 nowych mieszkań oraz 18 078 m² powierzchni usług i biur. Jest to pierwszy projekt na taką skalę (77 743 m²) zrealizowany we Francji, który w bardzo wysokim stopniu ogranicza zużycie energii konwencjonalnej. Opracowano nowatorskie metody dotyczące rozwiązań technicznych oraz społecznych. Blok C – Le Monolithe zlokalizowany w bezpośrednim sąsiedztwie wschodniej strony Bloków A i B, jest budynkiem mieszkalno-usługowym o zwartej energooszczędnej bryle oraz o dużej różnorodności architektonicznej zarówno w kształtowaniu formy, jak i programu, o łącznej powierzchni 32 500 m². Skupia 157 mieszkań prywatnych, socjalnych – także dla osób niepełnosprawnych, oraz usługi, handel, biura, hotel. Budynek charakteryzuje duża publiczna przestrzeń wewnętrznego dziedzińca centralnie usytuowana, zapewniająca relacje społeczne oraz różnorodność użytkowników. Le Monolithe o dużej intensywności zabudowy, powiązany przestrzennie z otoczeniem ulic i placów, posiada zróżnicowaną architekturę mieszkaniową. Niektóre elewacje wewnętrznej przestrzeni publicznej są pokryte arkuszami z błyszczącej stali nierdzewnej z kwiatowym ornamentem nawiązującym do otoczenia parku. Powierzchnie zwierciadlane elewacji odbijają otoczenie, dając odczucie lekkości i nieważkości, kontrastując z rygorystycznym charakterem architektury budynku.

¹² Budynek mieszkalno-usługowy Le Monolithe został zlokalizowany przy ul. Q.A. Riboud i R. Denuziere w dzielnicy La Confluence w Lyonie. Architekci: MVRDV (masterplan), konkurs 2004; realizacja: 2011. Budynek składa się z pięciu części, z których każdy zaprojektowany został przez innego architekta: MVRDV, Pierre Gautier, Manuelle Gautrand, ECDM, Erik van Egeraat. Zintegrowana praca różnych architektów pozwoliła zrealizować pięć interesujących fasad z odmiennymi systemami kształtowania przestrzeni, materiałami oraz kompozycjami nawiązującymi do tradycyjnego miasta (źródła: <http://www.dezeen.com/2010/12/14/le-monolith-by-mvrdv>, 24.02.2013); Density is Home, housing by a+t research group: Aurora Fernandes Per, Javier Mozas, Javier Arpa – edition; a+t architecture publishers, 2011.

Przykład II b. La Confluence w Lyonie. Blok B – Wyspy Lyońskie¹³ (il. 9–13, 17), Blok A – Saone Park¹⁴ (il. 14–16). Zespoły mieszkaniowe

W pierwszej fazie rewitalizacji La Confluence zrealizowano trzy bloki zrównoważonych zespołów mieszkalno-usługowych – A (Saone Park), B (Wyspy Lyońskie), C (Le Monolithe) silnie związanych funkcjonalno-przestrzennie z największą przestrzenią publiczną Place Nautique¹⁵, którą stanowią duże place z tarasami oraz usługami w parterach budynków mieszkalnych zlokalizowane po obu stronach wewnętrznego portu de Plaisance de Lyon połączonego z rzeką Saone. Po drugiej stronie portu zrealizowano w 2012 r. centrum handlowe Confluence. W tym samym czasie zakończono realizację 35-hektarowego parku miejskiego¹⁶ z szerokimi ścieżkami dla rowerzystów i ścieżkami spacerowymi wraz z ogrodami oraz stawami, które mają stanowić siedliska ptaków i zwierząt. Bloki A i B zabudowy mieszkaniowej stanowią dwa kwartały zabudowy zlokalizowanej w obrębie ulic Q. A. Riboud, R. Denuziere, R. Casimir Perier, na styku z Blokiem C od strony wschodniej. Od zachodu sąsiadują z miejskim parkiem i rzeką Saone. Otoczone są atrakcyjnie kształtowanymi przestrzeniami publicznymi: Place Nautique, port wodny oraz park miejski.

Zespół mieszkaniowy Wyspy Lyońskie – Blok B zawiera 298 mieszkań w budownictwie socjalnym. Usytuowany w sercu La Confluence nad portem wodnym oferuje wspaniałe widoki na nadbrzeże, park i półwysep. W przewiewnych, przestronnych mieszkaniach znajduje się 2–6 pokoi. Zespół mieszkaniowy Saone Park – Blok A sąsiaduje od strony zachodniej z zespołem mieszkaniowym Wyspy Lyońskie – Blok B. Pod względem kompozycyjnym, funkcjonalnym oraz krajobrazowym stanowi z Blokiem B jedną wspólną całość. Zapewnia optymalne powiązania z rekreacyjnymi terenami bezpośredniego otoczenia (park miejski, port wodny) oraz także wspaniałe widoki. Obszar Bloku A zawiera 180 mieszkań.

Park miejski został bezpośrednio powiązany funkcjonalnie i krajobrazowo z wewnętrznymi terenami zielonymi (Jardin d'Erevan) bloków A i B, stwarzając optymalne warunki do wypoczynku, zarazem eksponując zrównoważoną architekturę mieszkaniową. Zespoły mieszkaniowe cechuje duża różnorodność twórcza pod względem kompozycji, estetyki i wyrazu plastycznego. Jakość środowiska stanowi nadrzędną ideę rewitalizacji La Confluence. Rosną wymagania dotyczące wygody, jakości życia, zdrowia i poszanowania przyrody. Unijny projekt Concerto wspiera inwestycje mające na celu kontrolę zużycia energii w nowo-

¹³ Blok B – Wyspy Lyońskie (Lyon Islands). Zespół mieszkaniowy został zrealizowany w latach 2010–2011. Architekci: Massimiliano i Dorianą Fukas, HTVS, Vincenzo Amantea. Wyspy Lyońskie II to zespół budynków mieszkalnych stanowiących część bloku B skomponowanych w oparciu o minimalistyczne jednostki betonowe z drewnianymi okiennicami, zlokalizowane w zielonym wnętrzu kwartału (il. 12). Architekt: Clement Vergely Architectes (źródło: <http://www.mimoo.eu/projects/France/Lyon/Lyon%20Islands>, 28.03.2013).

¹⁴ Blok A – Saone Park został zrealizowany w latach 2010–2011. Architekci: Nexity Apollonia, współpraca: T. Concko, Dusapin&Leclercq, H. Vincent, S. Brindel-Beth (źródło: www.lyon-confluence.fr/en/architectures/sustainability.html, 26.02.2013).

¹⁵ W roku 2010 ukończono realizację przestrzeni publicznej Place Nautique wraz z zespołami mieszkaniowymi Bloków A, B i C architektonicznie eksponowanych od strony portu wodnego i centrum handlowego Confluence.

¹⁶ Park miejski zlokalizowany został wzdłuż rzeki Saone. Zaprojektowany przez architekta krajobrazu Michela Desvigne.

budowanych mieszkaniach i biurach w blokach A, B, C realizowanych w pierwszej fazie. Projekt wymagał zgodności z wysokimi kryteriami jakości środowiskowej stosowanymi we Francji oraz poziomu 80% potrzeb energetycznych zaspokajanych przez źródła odnawialne. Obowiązujące ograniczenie zużycia energii we Francji w 2012 r. wynosiło 50 kWh/m²/rok¹⁷. W blokach E3 i E4 osiągnięto wyniki nawet poniżej poziomu 40 kWh/m²/rok dzięki zainstalowanym pompom ciepła oraz dachowym panelom słonecznym. **Zrealizowane zespoły mieszkaniowe w blokach A, B, C są przykładem wysokiej jakości środowiskowej. Lyon Confluence stało się pierwszym architektoniczno-urbanistycznym miejskim zrównoważonym rejonem z certyfikatem WWF we Francji.**

7. Zakończenie

Historia rozwoju cywilizacyjnego świata pokazała, że bez odpowiednich idei oraz wizji, mając na uwadze przyszłość, a także dążenia ludzkości do realizacji założonych celów, iż nie będzie można osiągnąć właściwego poziomu rozwoju, z którego będą mogły korzystać społeczeństwa przyszłości, na przykład dobrobytu, wygody, wysokiego standardu życia, zdrowego środowiska mieszkaniowego etc. Profesjonaliści – twórcy powinni dążyć do realizacji postępowych celów z myślą o przyszłości, bowiem mają znaczący wpływ na kreację naszej rzeczywistości oraz ład przestrzenny.

Nie można udawać, że nie ma różnorodnych zagrożeń Ziemi związanych między innymi z ociepleniem klimatu, destrukcyjną działalnością człowieka czy też nadmiernym przyrostem demograficznym ludności etc., których skutki mogą być odczuwalne w następnych stuleciach lub tysiącletniach. Może to mieć znaczący wpływ na kształtowanie architektury mieszkaniowej, środowiska mieszkaniowego oraz oblicza miasta przyszłości.

W związku z powyższym kompleksowa ochrona Ziemi winna być priorytetem we wszystkich rodzajach działalności człowieka, a także zachowanie odpowiednich proporcji terenów zurbanizowanych w stosunku do pozostałych w celu zapewnienia bezpiecznych warunków egzystencji człowieka i natury.

W obszarach miejskich zurbanizowanych nadrzędną rolę winny odgrywać wszelkie działania zmierzające do:

- optymalnego wykorzystania wszystkich terenów usytuowanych w obrębie miasta,
- systematycznej odnowy, przebudowy oraz modernizacji istniejącej tkanki miejskiej,
- rewitalizacji oraz rehabilitacji zdegradowanych miejsc w mieście uprzednio zainwestowanych np. przemysłowych i innych w duchu uzyskania optymalnych warunków do zamieszkania, pracy i wypoczynku w harmonii ze środowiskiem przyrodniczym.

¹⁷ W La Confluence przewidywane zużycie energii wyniesie 42 kWh/m²/rok. W Bloku P zlokalizowanym na rogu Place Nautique i Cours Charlemagne wzniesiony zostanie budynek energii pozytywnej „Hikari” o powierzchni 12 500 m², który wytwarza więcej energii niż jej zużywa. Program przewiduje montaż paneli słonecznych na fasadach, dachach i balkonach, a także wykorzystanie energii geotermalnej i instalacji kogeneracyjnej napędzanej olejem rzepakowym. Przewidywane zużycie energii w Bloku P wyniesie 42 kWh/m²/rok (źródło: <http://www.lyon-confluence.fr/en/architectures/sustainability.html>, 26.02.2013).

Na podstawie przeprowadzonej analizy tendencji w kształtowaniu europejskiej architektury mieszkaniowej XXI wieku w okresie pierwszych trzynastu lat można postawić tezę, że przyszłość architektury mieszkaniowej i środowiska mieszkaniowego będzie zależała od tempa i stopnia rozwoju gospodarczo-ekonomicznego społeczeństw przyszłości oraz od woli politycznej czołowych narodów świata. Należy przyjąć następujące prognozy odnośnie kierunków rozwoju:

- Architektura mieszkaniowa przyszłości to architektura inteligentna, zrównoważona, zharmonizowana z otoczeniem i naturą. Architektura mieszkaniowa uwzględniająca cele społeczne, ekonomiczne, energooszczędne oraz ekologiczne. Nastąpi dalszy rozwój nowych form zamieszkania o nieznannej kompozycji i estetyce w inteligentnych i zrównoważonych strukturach miejskich inteligentnego miasta przyszłości;
- Środowisko mieszkaniowe przyszłości to inteligentne i zrównoważone środowisko mieszkaniowe, w którym architektura będzie traktowana na równi z innymi elementami środowiska przyrodniczego takimi jak zieleń, woda etc. oraz z przestrzeniami społecznymi, publicznymi i innymi w relacjach programowych, funkcjonalnych, przestrzennych, kulturowych, krajobrazowych, społecznych, ekonomicznych, ekologicznych, estetycznych etc. Nastąpi dalszy rozwój nowych form i wizji kształtowania środowiska mieszkaniowego w inteligentnym mieście przyszłości.

ADOLF SOTOCA*

STONE ON PAPER ARCHITECTS MANIFESTING ON THEIR CITIES

KAMIEŃ NA PAPIERZE MIEJSKIE MANIFESTY ARCHITEKTÓW

Abstract

The role of architect in city-making has been the theme of unsolved debates in urbanism. Committed as performers and recipients of a holistic knowledge, architects-urbanists keep acting, still today, in-between idealism and pragmatism. The city, being frequently defined as a text, becomes the molten object where projects brought to materiality are able to build an intangible narrative. The paper presents the ongoing research 6by6, a compared analysis of cities where the apparent contradiction between idealism and practice is solved. Acknowledged American and European cities are analysed as a mean to illustrate the connections between the most extreme city-narrative – architectural manifestos – with the most tangible material commitment – actual and implemented urban projects. This article announces them and reports on the manifestoes they are the cores of.

Keywords: Architectural Manifestoes, European city, American city

Streszczenie

Rola architekta w tworzeniu miasta stanowi temat nierozstrzygniętych debat w dziedzinie urbanistyki. Architekci-urbanisci jako oddani wytwórcy i odbiorcy wiedzy holistycznej nadal działają w zawieszeniu pomiędzy idealizmem a pragmatyzmem. Miasto, które nierzadko określa się jako tekst, staje się rozległym obiektem, w którym materializowane projekty mogą budować nienamacalne opisy. Artykuł niniejszy przedstawia prowadzone badania 6x6, porównawczą analizę miast, w których zniwelowana zostaje pozorna sprzeczność pomiędzy idealizmem a praktyką. Uznane miasta amerykańskie oraz europejskie analizowane są tu jako środek ilustracji powiązań między najsłabszą formą narracji miejskiej – manifestami architektonicznymi – a najpełniejszym zaangażowaniem materialnym: zrealizowanymi projektami urbanistycznymi. Artykuł niniejszy przedstawia zarówno projekty, jak i manifesty stanowiące ich podstawę.

Słowa kluczowe: manifesty architektoniczne, miasto europejskie, miasto amerykańskie

* Ph.D. Adolf Sotoca, Architect and Urbanist, Visiting Professor, Illinois School of Architecture, UI-UC, Associate Professor, ETSAV – UPC_BarcelonaTECH.

1. Narratives. The architect's hand draws, and writes too

Very often architects are asked about our role in city making. The answer is usually compromised between our disciplinary tradition as thinkers and artists and our mission as necessary actors in Real Estate development. That is to say, between reflection and action, theory and practice. From the assertion “best theory is a good practice” by R. Unwin to the more recent “the actual makes the history of architecture and all previous lessons on urbanism irrelevant”¹, the urbanism of architects has been balancing between theory and practice. Solving the false dichotomy between both extremes becomes especially crucial in architecture education: an uncritical practice-orientated training can be as damaging as a pure speculative approach disconnected with the reality urbanism is demanded to deal with.

Rather than the traditional “mens et manus”², which recalls the hand-making – as an autonomous entity from the mind-thinking – the approach of good architects to city relies on the motto “mens **est** manus”, fairly translated as “the mind **is** the hand”; ultimately “**thinking is making**”. Urbanism, we state, unites reflection and action, being designing and writing considered as their ultimate expression. Considered as complementary expressions of the same holistic activity, designs and writings are given together in good city-making. Far from other disciplines with a shared interest in urbanism, architecture in the city is a unique meeting point between materiality and abstraction, since the will of an idea comes to reality in the shape of actual performed stone. Neither social sciences nor scientific disciplines are expected to envision and implement designs into material reality. Technics, on the other hand, are just means for bringing a vision into reality.

1.1. City as a text: the three timelines of urbanism

Architecture reunites both, since it moves between idealism and pragmatism. As Manuel de Solà-Morales points, the urban project is more than a mere design. It is a text, a discourse that, by confronting itself with the existing “con-text”, is able to add a new meaning to the city: “The truth is that a project for a city is a text that is added to so many existing statements. Cities have thus been described as a writing slate, and a good urban project as a form of narrative” [10]. Assuming city as text and not only as context it should be considered that the most important factor of the narrative genre is its linear nature, the timescale of the ideas brought to materiality. To understand a project as a statement is to admit its timescale. As phrased by de Solà-Morales timescale can be conceived as context (in which the city will be understood and linked to the existing substrates), implementation (in which the city is built) or perception (in which the city will be devised)³. Based on this basic

¹ R. Koolhaas, *Delirious New York. A retroactive manifesto for Manhattan* (1978), Monacelli Press, 1994.

² “Mens et Manus” (Mind and Hand) is the Latin voice motto of many higher education institutions, such as MIT.

³ The roots of time conception in de Solà-Morales can be tracked back to positivism. The notion of time and space was formulated by R. Carnap in his dissertation *Der Raum*, early published in 1922. Based on the triple dimension of space – Physical, Logical and Perceived – Carnap’s methodological approach was regarded by the neostructuralist approach of Ludovico Quaroni, mentor of de Solà-

triple understanding of timescale in urbanism, an ongoing research is seeking to describe the approach of architects to city-narrative.

The research seminar 6by6⁴ explores the role of architects as text-builders. By analyzing the work of acknowledged architects who have considered particular cities as narratives, the seminar describes the dense fabric of relations that weaves the best urbanism practice with the deepest reflection on city form. Based on a compared analysis methodology, 6by6 describes context, implementation and perception narratives by establishing a cross reading between the American and the European context. Studied cities share a common characteristic: they are the main argument of extreme city-narratives. Berlin, Manhattan, Barcelona, Los Angeles, Rome and Boston are the motto of Architectural Manifestoes that, rooted in the counterculture tradition, were written by architects in the second half of the XXth century, most of them during the 70^s. 6by6 drains from that period the most remarkable examples and expose them to analysis.

2. Manifestoes. Context, Construction and Perception

As previously mentioned, 6by6 assumes the triple understanding of timeline in city-narrative. They structure the content of the seminar and define the thematic lines in which cities are grouped.

2.1. Context. Berlin, *Die Stadt in der Stadt*

The city of Berlin, as phrased by Oswald Mathias Ungers in “Die Stadt in der Stadt”, is very much coincident with the definition that we previously used in “City as a text: the three times of urbanism”. Seen as palimpsests of strata along time⁶, the intervention of architects

-Morales during his stay in Rome. Under the leadership of de Solà-Morales, the Laboratory of Urbanism of Barcelona developed during the 70' and 80'a methodology of urban morphology analysis, based on the description of three different processes combined along time: Urbanization, Tracing and Building. See ‘Ludovico Quaroni’, UR/Urbanismo Revista, No. 7, Barcelona, 1988, and de Solà-Morales M., *Las formas del crecimiento urbano*, UPC, Barcelona 1997.

⁴ “6by6: Cities through the writings and designs of their architects” is a research seminar offered by the author at the Illinois School of Architecture. Conceived as a compared case studies seminar on European and American cities, the course explores both urban design relevant case studies and manifestos on cities coupled according to the topics phrased in this article (Context, Construction and Perception). See more on: <http://www.arch.illinois.edu/sites/default/files/faculty-courses/6.pdf>.

⁵ As pointed by Sébastien Marot: “We are referring here to the site-specific manifesto, the “learning from” syndrome that led several architects from this era to devote their energies to describing a particular city, becoming apologist for specific places, which were viewed as holding the keys to an alternative way of approaching urban design”. Examples include *Learning from Las Vegas*, *Chicago à la Carte_The City as an Energy System*, *Los Angeles_The architecture of four ecologies*, *Collage City*, *Delirious New York* and *Die Stadt in der Stadt*. See Hertweck, F. & Marot S., *The City in the City. A manifesto (1977)* by Oswald Mathias Ungers and Rem Koolhaas, Lars Müller Publishers, 2013.

⁶ Although the palimpsest concept is widely spread today in literature about urbanism, we are specially interested in André Corboz’s development of the concept. See, Corboz A., *Le territoire comme palimpseste et autres essais*, Editions de l’Imprimeur, 2001.

in a city-text is an adherence to the actual dynamics of the urban facts rather than a rational vision ‘ex ante’ of the operations to undertake. “The commitment of an architect in the city is much more about adding than about solving” [10]. In “Die Stadt in der Stadt”, Ungers shows Berlin as the superimposition of ideas, concepts, decisions, coincidences, and realities that across the arc of seven centuries has given the city its present form. For him the topography of Berlin is similar to a book of events in which history has drawn its traces. In the light of Unger’s thesis, Berlin is not a unified entity but a living collage, a collection of fragments. “Die Stadt in der Stadt”, an academically presented Manifesto in 11 Thesis⁷, constitutes a remarkable effort of drawing a new topography for Berlin. Ungers solidly establishes the theoretical foundations of Berlin as a text and phrases its identity by a double approach: diachronism and diatopism.

As for the first approach, much of the manifesto addresses the historical context of Berlin in a timeline scope. Ungers finds the reasons for the actual morphology of Berlin in history. From the foundation of Berlin and Köln to the explosion of the automobile in the XXth century, the manifesto describes a “collaged along time” city⁸ and, more important, capitalizing on its actual fragmented identity launches an hypothesis for its future development. Announced under the concept “archipelago-city” Ungers list a series of goals that, under one single final thesis, constitute his proposal for future Berlin⁹. Topography, namely “the drawing of space”, is more than a mere description and becomes the foundations from where future interventions are envisioned.

But we are even more interested in the second approach, what we have come to name as diatopism. Once the fragmented morphogenesis of Berlin is justified in terms of historical processes, where does the real identity of its fragments rely? How is the simultaneous juxtaposition of contrasting elements building the dialectical identity of Berlin, as stated by Ungers? The answer resides in the concept of critical antithesis and divergent multiplicity that is, according to Ungers, the very essence and unique character of the city. But how is this

⁷ The model of the city in the city was conceived during the Summer School organized in Berlin in 1977 by Cornell University, the senator in charge of building and housing systems, the IDZ, and the Künstlerhaus Bethanien. The results of this seminar were published in a separate volume. The revision was undertaken at Cornell in view of its presentation to the SPD Congress in Berlin on September 23, 1977.

⁸ This reasoning is developed by Ungers in the Thesis 9 of *Die Stadt in der Stadt*. This passage can be considered as the core of his manifesto for Berlin

⁹ “The concept of the archipelago-city answers a series of fundamental urban design demands, such as: finding a solution to the problem of reduction that goes hand in hand with improvement in quality, as opposed to the loss in quality that is concomitant to constant growth and unlimited expansion/improving urban quality by offering varied and versatile spaces for living and activities/creating a pluralistic system of unresolved contradictions, instead of a unitary and centralized system/restoring identity in urban spaces/establishing a close link between city and country, which means renewing the relationship between culture and nature/the intensification of places, along with the preservation of collective memory and historical consciousness, understood as a continuity of space and time/the individualization of architecture and, simultaneously, an improved adaptability to the wishes and expectations of inhabitants/the need for smaller units so as to create more manageable living and working areas at the scale of the city, and that of individual buildings”.

antithesis expressed in a proactive way? How divergent multiplicity will become an inspiring asset rather than an overwhelming load of confusing data? We find the answer to the question in the sixth thesis of *Die Stadt in der Stadt*: “To establish the characteristics of the city, one could take into consideration a number of typical cases that were designed at other times for other situations and may have comparable typological features. For example, the ideal project of Karlsruhe, with its radial axis, might serve as an example for a configuration of the Südliche Friedrichstadt, or the project for Manhattan’s Central Park be transferred just as it is into the Garlitz station zone. The urban planning structure of the Schlosstrasse is identical to the Baroque structure of Mannheim. Leonidov’s linear design for Magnitogorsk is similar from a typological point of view to the built structure along the avenue Unter den Eichen” [Ungers, 1977]. It is through analogy and comparisons with models that Ungers designs insights that can be transposed in a typological sense. These are particular metaphors are graphically illustrated by Unger’s assistant Peter Riemann in occasion of the 1977 Summer School at Cornell University (Ill. 1). It’s the metaphorical and diatopic thinking that allows Ungers to fulfill his narrative on Berlin’s topography, that of the city as an archipelago of islands¹⁰.

Counter-manifesto, “Manhattan and the City of the captive globe”

By the time that Ungers was polishing *Die Stadt in der Stadt* for its presentation in front of the SPD congress in Berlin (1977) a young architect is immersed in assembling his other manifesto, *Delirious New York*. His name is Rem Koolhaas and he has been working closely with Ungers for some years. Koolhaas, who actually authored the first manuscript version of the *Die Stadt in der Stadt*, is preparing a kind of prepublication preview of *Delirious New York* that will be published that same year in the journal *Architectural Design*. Symptomatically, the notion of the archipelago crops up in this preview to describe the “conceptual-metaphorical” project of his intuitive approximation of the architecture of Manhattan (Ill. 2). In this script, which in his view synthesizes the grid’s genius, Manhattan is described as “a dry archipelago” where each block represents an individual «island» while the fast-moving traffic that ensures their relative isolation corresponds to the water. The islands described by Koolhaas, however, are very much distant from the urban islands that Ungers envisioned in his manifesto. Whereas Ungers refers identity to history, Koolhaas explicitly despise it. While Ungers finds Berlin’s topography in time, Koolhaas assumes the absence of real history in Manhattan¹¹.

¹⁰ The manifesto expression of Ungers metaphorical approach is expressed for the first time with the opening of the group show “*Man Transforms*” at the Cooper Hewitt Museum, for which Ungers develops an exhibition design that systematically pairs a series of city plans with images and concepts that have translated and interpreted them. See Marot S., *The Genesis of a Hopeful Monster* [in:] Hertweck F. & Marot S., *The City in the City*, *op. cit.*

¹¹ “In the metropolitan archipelago each Skyscraper – in the absence of real history – develops its own instantaneous folklore.” Through the double disconnection of lobotomy and schism – by separating exterior and interior architecture and developing the latter in small autonomous installments – such structures can devote their exteriors only to formalism and their interiors only to functionalism”. Koolhaas R., *The city of the Captive Globe*, [in:] Koolhaas R., *Delirious New York*, *op. cit.*

2.2. Construction. Barcelona, *Against the Universal Metropolis*

The notion of city-construction announced by de Solà-Morales in 1994 is further developed by him in an article published in 2000 under the name of *Against the Universal Metropolis*. The thesis of the text is that, unlike many trending theories claiming for the Global, cities do not resemble one another. In spite of the fact that many cities have been built through a tremendous building boom in the last few years and that each has a fragmented and decomposed spatial system, this is not enough for us to regard them all as the same. Cities, on the contrary, are, according to de Solà-Morales, regarded to their culture, the context that embraced their process of growth. Through the description of Barcelona, the article-manifesto states that there is a specific identity in Southern Mediterranean cities. But this singular character, this uniqueness is not the result of a cultural imprint, neither the consequence of the deterministic scheme of structural functionalism imposed by contemporary requirements on the city. Urban identity is closer, instead, to a model of taking advantage of fragmentary opportunities and conditions that will ultimately determine the process along which the city is built. It is the time of construction that determines the identity of what Manuel de Solà-Morales announces in four theses as “city growth opportunism”.

The first one refers to the role that infrastructure plays in city-extension. Unlike West-American or Asian cities, Barcelona has grown following the oil-slick scheme. This particular growing pattern is a geographical condition of juxtaposition of metropolitan components based on continuity in the way that empty and full elements are arranged. The idea of contiguity is predominant in Barcelona and, despite the prize of functional instability inherent to it, is where the quality of Mediterranean urbanity resides.

Secondly, de Solà-Morales recalls the orography not only as a contextual or a conditioning factor, but also as substantial element of cities. Barcelona established a game of interaction with the orography right from the beginning of its construction. And, resulting from this interaction, a rich promiscuity is produced in several parts of the city, thus making Barcelona different from anything that one can find in other cities.

The third component relevant to city-growth is urban dimension, what we name as urban grain. The module the city imprints not only the final geometry of the city, but also the extend and scale of every single urban transformation. The small grain in Barcelona is also the aspect that made possible to remain sensitive both to the immediate conditions of the existing fabric as well as to the production of objects, buildings and public spaces, sufficiently in tune with generic urban functions.

Finally, the relation of the Barcelona and its hinterland has defined an undeniable character to Barcelona’s growth along history. Only lately denied by the annular scheme of motorways

The City of the Captive Globe, written by Koolhaas in 1972, is the foundation text of *Delirious New York*. In the introduction of the latest, Koolhaas insists on the lack of historical background in Manhattan: “The plotting of its streets and blocks announces that the subjugation, if not obliteration, of nature is its true ambition. All blocks are the same; their equivalence invalidates, at once, all the systems of articulation and differentiation that have guided the design of traditional cities. The Grid makes the history of architecture and all previous lessons of urbanism irrelevant. It forces Manhattan’s builders to develop a new system of formal values, to invent strategies for the distinction of one block from another”.

built in 1992, Barcelona is a radial city, structured along infrastructural axis-roads – that linked it to the broader territory. And this particular relation with the large scale, with its territorial context, is also a determinant condition in the city’s identity.

So, from case to category, from Barcelona to the broader understanding of cities, de Solà-Morales asserts that not all cities are built the same. That construction time and its components – infrastructure, orography, grain and territory – provides them with individual identity (Ill. 3). The author indulges himself: “A very important architect who knows about cities has written that today all cities are like Atlanta, like Singapore and like Los Angeles. Well, there are enormous differences between Atlanta, Singapore and Los Angeles” We agree, indeed there are. Reyner Banham knew well some thirty years before.

Retro-manifesto, “Los Angeles and the city of four ecologies”

The introduction of “Los Angeles. The Architecture of four ecologies” constitutes a fervent defense of Los Angeles qualities. Unlike many historians, Banham defies the inextricable identity of the Californian metropolis. And it does it by phrasing the context that has been skipped by others: Los Angeles is barely understandable through a historical gaze. For Banham going from the oldest monument to the newer could prove a short, boring and uninformative journey, because the point is that Los Angeles has grown almost simultaneously all over. All parts are equal and equally accessible from all other parts at once. Los Angeles shouldn’t be reported only historically or topographically, but is to be grasped through its ecologies, by understanding the way that its builders settled on it and built it at the same time. Sufurbia, Foothills, Plains and Autopia are the four ecologies Banham announces in his manifesto (Ill. 4). A careful reading of Banham’s book shows that they respectively meet the four theses of de Solà-Morales, that is to say Territory (for Sufurbia), Orography (for Foothills), Grain (for Plains) and Infrastructure (for Autopia). What a fortunate finding!

2.3. Perception, Rome, *Ways of seeing the city*

The time of perception, that when urban reality is finally devised, requires previous context recognition as well as city implementation. Seen as the final goal of urbanism, perception is intimately related the comprehension of reality and, therefore, with the capacity we have to locate and name things. Location in the space is only possible thanks to city construction. Things can be situated, and named, in space when they are related to human action on the territory, since space can be measured in relation to a fixed value with what was, before, the unknown¹².

The perception of space through urban intervention is the main topic of Bacon’s essay on Rome in “Design of Cities”. Presented as a compendium of criteria and strategies for city design through the description of selected case studies, “Design of Cities” is a delightful manifesto not about a singular city, but about the City in general. Bacon asserts in his essay that the *continentia*, the wild and unknown lands outside the *pomerium*, were assumed as fully urban for the very first time after the intervention of Pope Sixtus V. The finding is not only attributable to Bacon, since many other architects and urban historians had

¹² See de Solà-Morales, *The Junta’s Roads, radial façades on the Barcelona Plain*, on Ten Lesson on Barcelona, CoAC, Barcelona 2008.

previously disserted on the Pope's urban vision for baroque Rome¹³. However, Bacon's contribution is singular in stressing the imprint that Sixtus' intervention had at a visual level. His graphic analysis of the visual connections among landmarks clarifies the intriguing relations between the original nodal urban layout extension and its present legacy in built Rome (Ill. 5). Through an intentional description of the visual "Design Structure of baroque Rome" – literally quoted – Bacon builds a passionate manifesto on city design that transcends the pure visual order. Relations among elements are the driving force for urban design: "Both the aesthetic design entity and the concept of a system of functional interrelationships are manifestations of the same underlying order, and the integration of the two is required if we are to solve contemporary problems on an urban scale. The fashion in contemporary architectural and planning thought of separating them by a "noman's-land" to assure their continued individual identity – even to attach a whole professional vested interest separately to each one – has meant serious damage to efforts to solve the problems of the modern city" [2]. Therefore Bacon, like Ungers and de Solà-Morales, understands the city as a material for a narrative construction. By making an intentional use of history, he states a critical position that, beyond historical description, defines an attitude towards the contemporary city. After illustrating the reader with a considerable amount of historical descriptions and case studies, *Design of Cities* claims for the renewed tools that, capitalizing on historical references, will be able to address future challenges. As he compares the designing principles of classical Rome with the plan of Sixtus V for Rome thirteen hundred years later, the reader is challenged to reflect about the underlying idea for design in contemporary cities. After four hundred more years since Sixtus V, cities have dramatically changed. They are urban continuums, metropolis with greater complexity and speed of movement. Bacon anticipates that, while the twentieth-century approach should include some elements of both the classical and Baroque approaches, the contemporary city-design must consider some completely new ingredients. As he specifically refers to speed and movement, we find an underlying relation between *Design of Cities* and the coetaneous manifesto "The view from the road".

After-manifesto, "The view from the road"

"Movement systems and Design Structures", a chapter of *Design of Cities*, is illustrated by a series of historical engravings. Sequenced chronologically, they build a map of Baroque Rome before and after Sixtus' proposal. Obelisks are praised as nodal points in movement systems. Only two years before Kevin Lynch was proposing an alternative understanding of visual order at metropolitan scale. "The View from the road", his visual analysis for the highway system in Boston, tells us that the contemporary city is not composed merely of significant reference points whose importance arises from a self-evident distinctiveness, but rather it is a field of myriad possible routes, where individual urban elements only assume significance in the context of those other points that should logically come before them or after them in the process of moving through the city (Ill. 6). According to Lynch, the visual order of the city is formed by a contingent of episodes, the significance of which varies depending on the sequence of perceptions that the observer experiences through the fabric of the city. The first mode of urban perception is timeless and abstract; it corresponds to what

¹³ Concepts taken from Quaroni L., *Una ciudad eternal. Cuatro lecciones de veintisiete siglos*, Fundación Caja de Arquitectos, Barcelona 2008.

French theorist Michel de Certeau characterizes as the map. The second mode structures the city serially, over time, in a manner de Certeau identifies with routes or itineraries¹⁴ (and more generally, with narration itself, such as in any story with a plot) [1].

3. Postscript. The time of cities

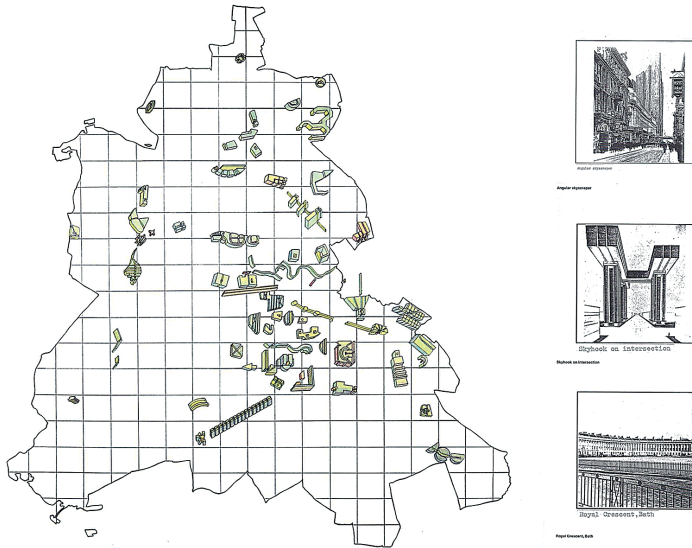
City-narratives make use of time. All narratives do. They use time as a mean to develop an argument or reasoning, no matter whether linearly – Bacon for Rome – or randomly – Banham for Los Angeles.

But city narratives **are** time, too. The context, construction and perception of cities are not only described in relation to time, but **are** time themselves. The six architectural manifestos that we have introduced to the reader are basically built on such an assumption. Berlin's context, as shown by Ungers, is time performed into present space, whereas the Manhattan of Koolhaas is, essentially, the tension of future at the present time. We find the antidote to the Universal Metropolis in construction throughout time; Barcelona is built through a combination over time of a series of operations conditioned by territory, orography, grain and infrastructure. And Los Angeles, quite usually brought to discussions as its counterpart, is too. Finally, no need to insist on the fact that city-perception is spatiality displayed on time, either as a map – Rome or as a route – Boston.

The three times of urbanism are not merely an approach to cities. They are the urban substance itself. "Urbanism is about measuring time against space. Just as in dance, in which circles and distances are described in space as forms by means of which we represent the rhythm of musical time, in urbanism too we must venture to measure time against space"¹⁵. And architects can read and uncover the circles and distances that constitute the very essence of cities. By using our technical knowledge together with our wider ability for analogical reflection, architects can perform the music of cities. And, indeed, we shall dance!

¹⁴ "The map conceives of a landscape omnisciently, as it were, taking in the whole thing at once and establishing natural, fixed relationships between all identified elements. Particular landmarks, in this way of understanding urban space, always remain significant. These urban elements persist indefinitely with a clear hierarchy of importance (and this pattern remains fixed as long as elements are neither added nor subtracted physically from the cityscape). The route, on the other hand, establishes the relative importance of elements in the city by reference not to an abstract absolute relationship but in terms of the particular starting and ending points of the individual trip. Different journeys through the urban fabric, even over much the same ground, would potentially find entirely different points of significance along the way, selecting certain objects as landmarks (for this particular route) that could very well be ignored as insignificant if passed on a different trip. The operative hierarchy of signification here is constantly shifting, situational, all without a single atom of the built environment changing". Axelrod J. quoting M. de Certeau in AXELROD J., *Inventing Autopia. Dreams and visions of the modern metropolis in jazz age Los Angeles*, University of California Press, 2009.

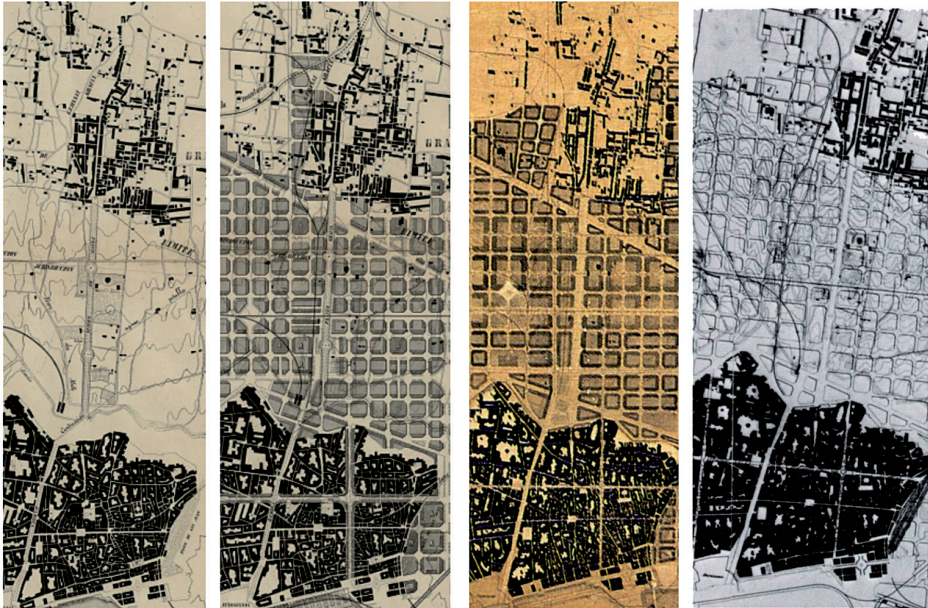
¹⁵ The references to music and dance as related with urbanism are brought into the writing from the article of de Solà-Morales, *Time, Space and City. Shall we dance?*, published in 1986 in Lotus International, n° 51.

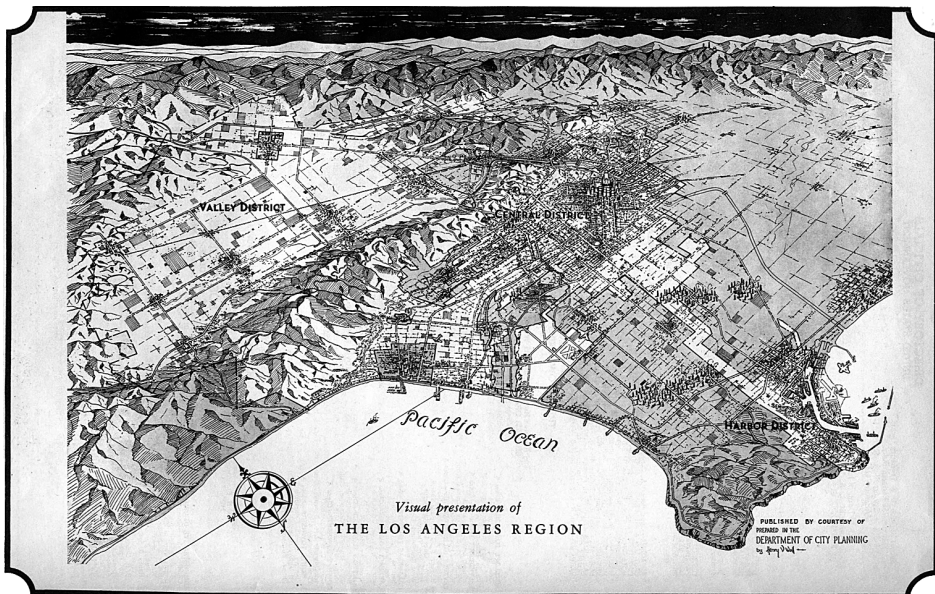
III. 1. Drawings by Peter Riemann for the exhibition of *Die Stadt in der Stadt* during the Summer School of Cornell University, 1977. Left, analytical grid on Berlin locating different buildings designs of “social condensers”. Right, pictograms showing analogical relations with paradigmatic buildings of Architecture history. Source: Hertweck F. & Marot S., *The City in the City. A manifesto* (1977) by Oswald Mathias Ungers and Rem Koolhaas, Lars Müller Publishers, 2013

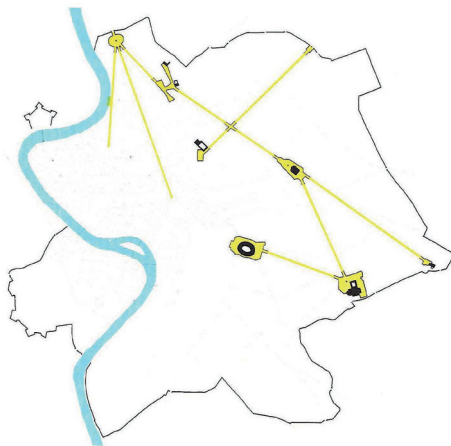
III. 2. The City of the Captive Globe. Manhattan seen by Koolhaas as an aggregation of blocks – islands – with self-autonomous logic. Source, Koolhaas R., *Delirious New York, A retroactive manifesto for Manhattan* (1978), Monacelli Press, 1994

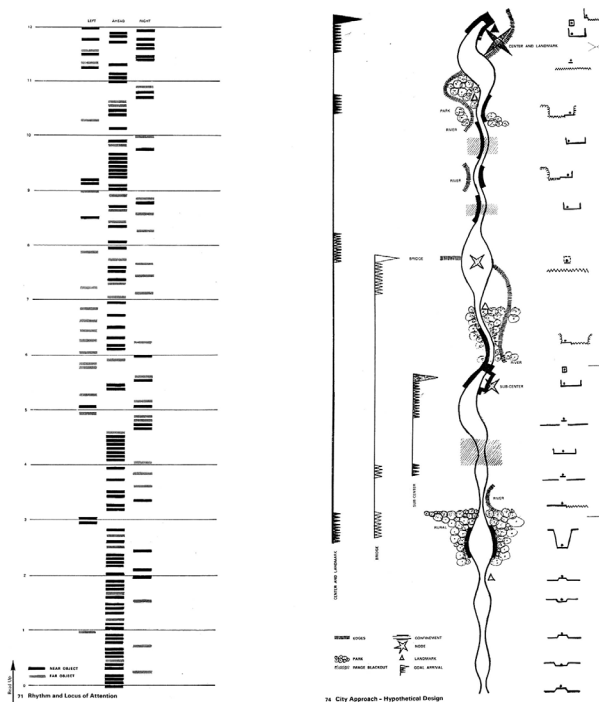
III. 3. The extension of l'Eixample in Barcelona, as explained by Manuel de Solà-Morales in *Territory, idea, regulations and layout*. Cerdà's plan for Barcelona. Source, de Solà-Morales, *Cerdà-Ensanche*, UPC, 2010

III. 4. Los Angeles' four ecologies, as described by Banham, in one single map: Henry V. Wall's pre-freeway map, 1946. Source: Rennie Commercial Atlas of Los Angeles, 1946

III. 5. Analysis of Pope Sixtus V's urban plan for Rome, as drawn by Edmund Bacon. The map shows the nodal points – Piazza dei Poppolo, Piazza Spagna and Santa Maria Maggiore – as well as the axis connecting them. Source: BACON E., *Design of cities*, (1967), Revised Edition, Penguin Books, 1976

III. 6. Diagrams of city perception through movement by Kevin Lynch. Case-study: the highway system in Boston. Left, Analysis of rythms. Right, Hipothetical design. Source: Lynch K., Appleyard D., *The view from the road*, The MIT Press, 1965

References

- [1] Axelrod J., *Inventing Autopia. Dreams and visions of the modern metropolis in jazz age Los Angeles*, University of California Press, 2009.
- [2] Bacon E., *Design of cities* (1967), Revised Edition, Penguin Books, 1976.
- [3] Carnap R., *Der Raum* (1929) [in:] Yates S., *Poetics of space*, Ed. Gustavo Gili, 2002.
- [4] De Certeau M., *The Practice of Everyday Life*, trans. Steven Rendall, UC Press, 1984.
- [5] Lynch K., *Reconsidering the Image of the City* (1985) [in:] Banerjee T. & Southworth M., *City Sense and City Design. Writings and projects of Kevin Lynch*, MIT Press, 2002.
- [6] Banham R., *Los Angeles. The Architecture of four ecologies* (1971), University of California Press, 2000.
- [7] Hertweck F. & Marot S., *The City in the City. A manifesto* (1977) by Oswald Mathias Ungers and Rem Koolhaas, Lars Müller Publishers, 2013.
- [8] Koolhaas R., *Delirious New York. A retroactive manifesto for Manhattan* (1978), Monacelli Press, 1994.
- [9] Quaroni L., *Una ciudad eterna. Cuatro lecciones de veintisiete siglos. An eternal city. Four lessons of twenty-seven centuries* (1959), Fundación Caja de Arquitectos, 2008.
- [10] De Solà-Morales, *Against the Universal Metropolis* (2000) and *Cut-cities* (first edited in *Il racconti de l'abitare. Appunti su identità e differenze*, Milan, 1994), [in:] de Solà-Morales, *A Matter of things*, NAI Publishers, Rotterdam 2008.

EWA WĘCŁAWOWICZ-GYURKOVICH*

EXISTENT AND NONEXISTENT CITIES

MIASTA ISTNIEJĄCE I NIEISTNIEJĄCE

Abstract

For several thousand years, cities in different scales – small and big – have been created and built by various civilizations on our planet. Beside the realized ones, drawn cities – constructed in the imagination of designers and artists, poets and writers – have sprung up. Nonexistent cities, which have never been created and will never be created, carry some emotional values which are important to contemporary man. Drawn “paper” architecture is not just an art in itself and for itself – it makes a testing ground and a research field for the development of new forms, for the creation of new worlds. Unhampered by the conditions of living “here and now”, it facilitates a freer flow of thoughts, the realization of dreams, the implementation of a creator’s inner world.

Keywords: unrealized designs of cities, architects' fanciful drawings

Streszczenie

Od kilku tysięcy lat na naszej planecie budowane są miasta, o różnej skali – mniejsze i większe, tworzone przez różne cywilizacje. Ale oprócz miast zrealizowanych, powstawały miasta rysowane, które budowane były w wyobraźni projektantów i artystów, poetów i pisarzy. Nieistniejące miasta, które nigdy nie powstały i nie powstaną niosą ze sobą wartości emocjonalne, które dla współczesnego człowieka są także ważne i wartościowe. Architektura rysowana „papierowa” jest nie tylko sztuką samą w sobie, samą dla siebie, jest poligonem doświadczalnym, polem badawczym rozwoju nowych form, kreowania nowych światów. Nieskrępowana uwarunkowaniami, jakie daje życie „tu i teraz”, pozwala na swobodniejszy rozwój myśli, na realizację marzeń, realizację wewnętrznego świata twórcy.

Słowa kluczowe: niezrealizowane projekty miast, fantastyczne rysunki architektów

* Assoc. Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. Ewa Węclawowicz-Gyurkovich, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Underground cities

For hundreds of years, our planet's population has been intrigued by what is inside the globe. In ancient times, even Homer and Virgil assumed the existence of an underground world of the dead. Then, people imagined various mines, caves and grottos which became magical places. Giovanni Battista Piranesi's famous drawings from the second half of the eighteenth century entitled *Carceri* depicted some locations hidden underground.

Theories saying that the Earth was empty inside were commonplace. In *The Book of Legendary Lands*, the Italian writer and one of the greatest philosophers of our times Umberto Eco mentions more than two thousand and two hundred novels and articles devoted to this problem. Eco suggests that one of the first people to pose a hypothesis on the empty inside of the Earth was the English scholar Edmund Halley. He presented his theory in an article published in *Philosophical Transaction* (London 1692). He wrote that our planet consisted of three concentric, independent zones which were empty inside and revolved at varied speed. A hot spherical core was situated in the middle of that layout, i.e. at the centre of our planet¹.

For centuries, the Earth dwellers wondered what was the fate of previous civilizations with a higher degree of intelligence and development which suddenly disappeared. That is why theories of their being hidden or transferred onto another planet were accepted and enjoyed popularity. In the novel *Report of a Journey from the North Pole to the South Pole through the Centre of the Earth* (1721), the inside of the Earth made a shelter for thinkers and wise men from Egypt who lived in the underground world together with weird animals and monsters. Richard Sharpa Shaver based his hypothesis upon this vision; in the years 1945–1949, he wrote about a more advanced race which survived inside the globe.

In his novel entitled *The Smoky God* (1908), George Emerson describes a Norwegian fisherman who goes to an underground city with his father and then returns onto the surface of the South Pole. In 1818, Captain J. Cleves Symmers Jr. informed many scientific associations in North America that he was certain that the Earth was empty inside, whereas access to these spaces was facilitated by round openings located on the Poles which was proved by the fact that polar glaciers were made of freshwater instead of saltwater.

Occultist fantasies not only developed the idea of the empty Earth – convex or concave – but also gave birth to “the polar myth” with the thesis of “polar holes” usually situated close to the North or South Pole leading to a grand, hidden underground world. Those 16th- or 17th-century stories were considered credible in Nazi Germany in the early twentieth century². Historical maps included gaps leading into the underground cities.

In the nineteenth century, the myth of the city of Agarttha, based upon old Indic stories, was born. It was supposed to lie beneath the entire globe, mainly under Asia and the Himalayas. Agarttha formed an enormous agglomeration including numerous cities whose inhabitants (*Unknown Superior Beings*) were characterized by extraordinary intelligence³. In a way,

¹ U. Eco, *Historia krain i miejsc legendarnych*, Rebis, Poznan 2013, p. 352-354.

² *Ibidem*, p. 368.

³ *Ibidem*, p. 401-405.

it was an extended version of the Atlantis myth⁴ published for the very first time (according to Umberto Eco) in 1875 by Louis Jacolliot in the book *Le Spiritisme dans le monde* based on texts found on Sanskrit plates. Eleven years later, Joseph Alexandre Saint-Yves d'Alveydre supported Jacolliot's theory in his book entitled *India's Mission in Europe*. At the same time, the theory of another legendary underground city – Śambhali – appeared. That city, also based upon oriental stories, was sometimes located on the face of the Earth: on mountaintops in the Himalayas, in Siberia or on the Gobi Desert. There were rumours that in the 1930s Heinrich Himmler and Rudolf Hess sent expeditions to Tibet in search of the sources and some representatives of “the pure race”.⁵ Surprisingly enough, in the first half of the 20th century, the story of the American Admiral Byrd – an acknowledged and awarded polar researcher and explorer, a hero of the United States of America – echoed far and wide. This popular and friendly person claimed that he had flown over Antarctica in 1926, 1929, 1933, 1947 and 1956 and that he had seen a mysterious new land there “(...) even farther than the Pole (...)”. He included his observations in the logbook whose authenticity was called into question afterwards⁶.

None of the stories stood the test of time as twentieth-century scientific research did not confirm those fantasies. Historical cities or their fragments, constantly discovered by archeologists on all the continents, stimulate imagination and develop new legends⁷.

Underground cities have existed since the dawn of time. In *The Education of Cyrus*, Xenophon described such cities inhabited by people and domestic animals in Anatolia. Cappadocia still has its ancient settlements sculpted in the rocks underground. The best-known city of Dernikuyu is located on eleven levels – researchers claim that it was situated 85 metres under the surface. Long underground corridors connected it with other cities. As archeological research shows, it had a population of three to fifty thousand⁸.

On the other end of our planet, under the seawaters near Yonaguni Jima next to Japan, one can find the remains of a city flooded as a result of an earthquake, a volcano eruption or a tsunami two thousand years ago. The Japanese geologist Masaaki Kimura says that it may have been built around 3000 BC. Scientists argue if it is a genuine city or just a layout of tectonic plates formed in this region which is very sensitive to seismological impacts. According to Japanese scientists, this city is a remnant of the legendary *Mu* civilization⁹.

⁴ Plato was the first ancient author to describe Atlantis. It was supposedly located in the vicinity of the Straits of Gibraltar. According to Plato, in the 9th century BC, after earthquakes and floods or the hit of an enormous meteorite, it disappeared into the sea. In the 19th and 20th centuries, the problem of Atlantis intrigued a number of scientists and enthusiasts. By 1920, 1,200 science articles and literary works on its possible location in various remote parts of the world had been published (after: archiwumx51.republika.pl/Atlantyda.html).

⁵ U. Eco, *op. cit.*, p. 379-385.

⁶ *Ibidem*, p. 369-374.

⁷ I. Calvino, *Niewidzialne miasta*, ed. III, W.A.B., Warszawa 2013.

⁸ *Ibidem*, p. 374.

⁹ Centrumcywilizacjiorientu.pl/index.php/kultura/ciekawostki/24-japonska-atlantyda-czyli-zatopione-japonskie-miasto

With the current development of science, the forecast for the future of our planet is not very good. The climate is getting hotter and hotter, while the sea and ocean level is rising. It is assumed that in six billion years' time the Earth will cease to exist – the swelling Sun will get closer and closer to it transforming it into a fireball; in other words, the Earth will be absorbed by the Sun. Three or four billion years earlier, when the temperature on our planet amounts to 150°C, people will lack water and move along the streets in special overalls. Then, there will be the possibility of surviving underground not deeper than 300 metres below the current ground level as it will be too hot underneath (the temperature rises by 8°C every 300 m inside the earth)¹⁰. With the constantly rising temperature, human life will come to a definite end within four billion years when the surface temperature reaches 370°C. The only chance for the chosen ones will be an evacuation onto another planet beforehand.

2. Ideal cities

Forecasts stimulate fantasies which change with the development of technology, the introduction of new materials and the postulates of environmental protection. Let us return to the design and development of cities around now. Concepts of ideal cities – never realized, created in various epochs to improve the quality of urban life – are of interest¹¹. It is generally thought that the term “ideal city” should be associated with the Renaissance ideas of the city, first of all with Bartolomeo Ammanati or Giorgio Vasari's concepts from the late 16th century¹². Dreams of ideal cities had appeared before – in Plato's *Utopia*, then in the medieval visions of fantastic cities and in Thomas More, Thomas Campanella, Robert Owen, Francis Bacon or Charles Fourier's ideal cities¹³. At the end of the 19th century, Ebenezer Howard's theory of the garden city made a hit. In the 1960s, *Notopia* – a city designed by Geoffrey Allan Jellicoe¹⁴ – as well as mechanistic forms developed by *Archigram* enjoyed popularity. Much later, the architectural group MVRDV from Rotterdam surprised the world with its concepts of “the vertical city” whose prototype was presented at EXPO 2000 Hanover in the shape of the Dutch pavilion¹⁵.

3. Drawn cities

The historian and poet Joseph Ponten wrote in 1925, “The best has been built on paper (...) In the world, there is no grand structure that would not be a ruin in one way or another. Even if it was apparently completed, it was not completed in the manner its creator imagined

¹⁰ Television programme *After the Annihilation*, National Geographic Channel, January 2014.

¹¹ R. Klanten, L. Feireiss, *Utopia Forever, Vision of Architecture and Urbanism*, Gestalten, Berlin 2011.

¹² Z. Paszkowski, *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związku z urbanistyka współczesną*, Universitas, Krakow 2011.

¹³ B. Gutowski, *Przestrzeń Marzycieli. Miasto jako projekt utopijny*, Warsaw 2006.

¹⁴ G.A. Jellicoe, *Metopia. A Study in the Evolution of Urban Landscape*, Studio Books, London 1961.

¹⁵ V. Maas, J. van Rijs, N. de Vries, *Metacity, Datatown*, 010 Publisher, Rotterdam 1999; also F. Márquez Cecilia & R. Levene (ed.), *MVRDV 1991-2002. Works and Projects*, El Croquis, Madrid 2003, p. 36-44, 236-255.

(...)"¹⁶ Drawn "paper" architecture is not just an art in itself and for itself – it makes a testing ground and a research field for the development of new forms, for the creation of new worlds. Unhampered by the conditions of living "here and now", it facilitates a freer flow of thoughts, the realization of dreams, the implementation of a creator's inner world.

In his book *Delirious New York: A Retroactive Manifesto of Manhattan*, Rem Koolhaas describes the design of a dream city prepared for the exposition in New York which took place in 1939 on the grounds of Flushing Meadows.¹⁷ In the middle of this layout, there was a single one-hundred-floor tower surrounded by greenery. The visionary *Democracy* was the opposite of Manhattan's tall buildings and proposed "tomorrow's garden city" with low objects. This city is full of greenery, light and air. It was expected to be a design of the Metropolis of the Machine Age called "The Perisphere" revealing two crucial elements: the Sphere (its diameter was 60 metres which equalled the width of a block in Manhattan) and the Spire. Objects of art and administration, universities as well as entertainment and sport facilities were located close to the centre. Flats were arranged in the satellite towns connected with the city centre by means of public transport. The Perisphere was developed by Wallace Harrison as an expression of the ruminations and surveys of urban planners around the world.

Images of the cities of the future drawn by well-known architects are characteristic. At the last meeting of the International Congress of Modern Architecture (CIAM) in 1959, Ralph Erskine, who had been working in Sweden for years, presented a perspective drawing entitled *An Arctic Town* (1958) where low houses catching the winter sun faced the south. They were surrounded with a tall building resembling a wall which protected them from the fierce northerly winds¹⁸.

Against the background of the well-known 1960s concepts of *the Spatial City* by Yona Friedman who raised new structures above the existing cities or geodesic domes closing some fragments of Manhattan by R. Buckminster Fuller¹⁹, Jean Louis Rey Chanéac's *Ville Aligator* or *Ville Cratère* were certainly intriguing. The red arteries within the circulatory system could resemble alligators' bent spines; the flats were sculpted and drilled in artificial canyons and hills²⁰. In 1971, Claude Parent drew another utopian city based on the "inclination function" which proved that a city like a spiral could be equipped with slanting planes representing gigantic ramps and drifts, liquidating the right angle between horizontal and vertical planes²¹.

4. Concepts of the city by lebbeus woods

Among other things, the nineteen-eighties brought along drawings by Lebbeus Woods (1940–2012) who was a professor of architecture at Cooper Union in New York and at Saas-

¹⁶ J. Ponten, *Architektur die nicht gebaut wurde*, 1925, after: A. Wallis, *Noakowski*, Warsaw 1965, p. 15.

¹⁷ R. Koolhaas, *Deliryczny Nowy Jork. Retroaktywny Manifest dla Manhattanu*, Karakter, Krakow 2013, p. 312-319.

¹⁸ See: N. Bingham, *100 lat Rysunku Architektonicznego 1900-2000*, Top Mark Centre, Raszyn 2013.

¹⁹ M. Ragon, *Où Vivrons- nous Demain?*, ed. Robert Laffont, Paris 1963.

²⁰ *Ibidem*, p. 211.

²¹ *Ibidem*, p. 226.

Fee European School in Switzerland²². In 1988, he became a cofounder of the Research Institute of Experimental Architecture²³. His drawings – which often showed destructions of the existing urban fabric, full of emotions, anxieties and concerns about creation under unfavourable circumstances – were inspired by Daniel Libeskind’s deconstructionist architectural designs. For long years, they fascinated architects, scientists, filmmakers, writers and critics. Woods’ works surprised the recipients with his excellent artistic technique involving them in an intellectual game. His fanciful and utopian visions presented the thorniest issues of contemporary civilizations.

Lebbeus Woods was a master, a drawing virtuoso who shocked the world with his images and spatial models of nonexistent worlds. He was called the last of the “paper architects”. Owing to his manual artistry and limitless imagination, he was compared to Piranesi, Ledoux or Bouleé. He continued conceptual architecture of the 1960s and the 1970s when such groups as *Superstudio* or *Archigram* were searching for a different future. Some critics regard his drawings as imprecise which was intentional – the author wanted to engage the spectators in a game of imagination and to complete his designs in a totally free manner in their minds.

The well-known American architect Steven Holl, who was a friend and collaborator of Woods, thinks that in his works he combined architecture with art so that “(...) they were connected in the past and the connections are visible in the future (...)”²⁴.

Lebbeus Woods proposed twisted and broken forms which made “wounds” in the issues of existent cities building a parallel alternative world, usually underground or in the space between buildings. His objects resembled machines flying in the air or floating on the water. Woods changed architecture into political acts reacting to wars in various parts of the world. In many of his drawings, he emphasized the dramatic character of war – “architecture should be evaluated through the problems it solves but also through the problems it causes”²⁵. In his visions, he showed the sites of significant social and political events: Berlin after the unification of Germany, war in the former Yugoslavia – from Sarajevo to Zagreb, transformations in Havana or New York.

In 1993, while working as a journalist, Woods witnessed the conflict in Bosnia. The myth of war was always important to him. His childhood experiences (he observed the death of his father who was exposed to radiation during the nuclear tests on Bikini Atoll) had

²² L. Maluga, *Autonomiczne rysunki architektoniczne*, Wrocław University of Technology Press, Wrocław 2006, p. 213-262.

²³ Lebbeus Woods was born in 1940 in Lansing, Michigan. He studied architecture at Illinois University and engineering at Purdue University. He worked for Eero Saarinen. In 1976, he turned to theoretical and experimental projects. His colourful paintings and monochromatic drawings can be admired at the State University Museum in Michigan, San Francisco Museum of Modern Art (SFMOMA), MoMA and Whitney Museum in New York, MAK in Vienna and Getty Research Institute. Lebbeus Woods was a laureate of the Honorary Award from the American Institute of Architects and the Chrysler Award for Innovative Design in 1994. He died in November 2012.

²⁴ <http://www.archdaily.com/288469/lebbeus-woods-experimental-architect-dies>

²⁵ Lebbeus Woods’ comment (after: <http://www.theguardian.com/artanddesign/architecture-design-blog/2012/oct/31/lebt>).

a very strong impact upon his emotional growth²⁶. When war operations in Sarajevo ceased, he submitted the design of restoring a power plant which was obviously not realized but its originality was noteworthy – this volume was partially left in the form of a ruin shaped of the ashes of the tragic past²⁷.

Elsewhere in Berlin – in a governmental building abandoned after the unification of Germany, in a drawing entitled *Berlin Free Zone 3-2* (1990), he showed a “scar” or a “wound” in the object – a gap in the elevation structure where the walls had been demolished. This object really resembles a ruin after a bombing which did not take place here. Nonetheless, the architect’s favourite motif arouses emotions and horror. He repeats similar elements in various scales in designs meant for the former Yugoslavia, Havana and China. His structures and visions of cities often look as if they have been through an earthquake. Woods wrote, “Architects should not just look down at the city perceiving it as an object to be shaped and modified...”²⁸. In another case, bent steel elements seem to be flying in the air or in the space just like birds and insects. The design of *The Grave of Albert Einstein* is a flying machine – suitable for a great personality – which circles the planet like a satellite being accessible to everyone.

The artist’s imagination knew no limits. In 1999, the “Abitare” magazine invited Woods to present his opinion of the future development of New York. His rivals within this competition included Steven Holl, Rafael Viñoly, Todd Williams and Billie Tsien.

Apart from describing his purely theoretical concept, Woods presented a drawing. Realizing its overscaled proportions, he drew a gigantic granite rock which will come into view when enormous dams are built on both rivers surrounding Manhattan. A new world called “Lower Lower Manhattan” was constructed on the exposed riverbeds²⁹. This concept is a manifesto showing nature’s victory over our lives because in the entire graphic image the exaggerated natural rock dominates the contemporary city with its subway tunnels, multilevel underground car parks and technical infrastructure. Even the tall buildings are unimportant in this drawing. Woods’ vision may call up associations with a well-known European design within the competition for managing the space after the demolition of the famous Covered Market realized at the centre of Paris by Victor Baltard in the years 1854–1912. In 1969, measures related to the liquidation of the Parisian Halls – nine iron pavilions covered with glass mansard roofs – finished in spite of stout resistance from a group of architects and monument restorers. The decision to demolish the Halls was soon regarded as a mistake. Discussions on the development of this space – sentimentally called “Les Halles” today – lasted for several years. A number of designs – some by well-known architects, none good enough to be realized – were sent in for a competition for developing this space announced in 1981. Many of the authors wanted to demonstrate their creative

²⁶ M. Stasiowski, *Lebbeus Woods: Urbanistyka w stanie eksperymentalnych naprężeń*, ARCH Magazine, SARP no. 1(21), January/February 2014, p. 100.

²⁷ <http://www.egs.edu/faculty/lebbeus-woods/biography/>

²⁸ L. Woods, *Radical re construction*, Princeton Architectural Press, New York 1997, p. 28; after: M. Stasiowski, *op. cit.*, p. 102.

²⁹ wieszowce.blox.pl/2007/11/Bardzo-Dolny-Manhattan.html

philosophy³⁰. Three important elements were situated on the competition grounds at that time, namely: St. Eustache's Gothic Church, the 18th-century Stock Exchange building and a newly implemented four-storey shopping centre which flowed down like water symbolizing the passage of time. It formed a rectangular open space accessible from the street level by means of wide stairs with a square at the bottom. The locals called this spacious culture and trade centre "a big hole in Paris". The work of Jean Patou from Lille showed that the entire competition area might become an even bigger hole so that the shopping centre would look like a high-riser in this immense space dug around it. The architect placed his world of the future with turrets and little objects associated with childhood memories or doll's houses. The conflict between postmodernism and new modernism went on in those years – when new trends are formed and shaped, the number of architectural fantasies seems vaster.

In the history of architecture, we can distinguish periods when various groups competed each other in the creation of vanguard works with a heavy emotional burden and in a formal search based upon the negation of the achievements of previous epochs. In those periods, the number of architectural fantasies remaining ahead of their epoch was usually larger³¹. Utopias were based on social and functional premises instead of formal ones – it was about the creation of ideal living conditions. Postmodernism sought to improve the quality of life through an architectural climate calling up legible associations and unambiguous references to the past. Using the recipients' experiences, it decreased the impression of particularly drastic "aesthetical shock" accompanying the introduction of new forms far from traditional art or creations previously acknowledged as "aesthetic" – offering ugliness, disharmony and eccentricity³².

Deconstruction – the trend which inspired Lebbeus Woods – was mainly based upon the stimulation of the recipients' emotions and impressions. Numerous critics and well-known architects highly evaluated Woods' paintings and models where feelings and emotions in the reception of architecture came to the fore. His visions also included shapes destroyed by the forces of nature forming seaside embankments, twisted fragments of land, wrecked buildings or ground displacements caused by war cataclysms. Splits and rips in the earth emphasize the tragedy and terror he wished to present. He used to say, "I am at war against my time, against history, against the entire institution in stationary forms and I am scared (...) I have no family, no home of my own and no permanent place (...) Architecture is war. War is architecture (...)"³³. Woods' architecture loses stability, tears emptiness apart, distorts the borders between fiction and reality. It allows locating human settlements in previously unimaginable and impermissible forms in the traditional building convention. For instance, it refers to the drawing entitled *Aero – Livinglab* from the late 1980s. The architect presented

³⁰ *Consultation internationale sur le quartier des Halles a Paris*, L'Architecture d'aujourd'hui no. 208, IV, 1980, p. 1-40.

³¹ E. Węclawowicz-Gyurkovich, K. Styra-Bartkiewicz, *Wpływ utopii architektonicznych i urbanistycznych na kształtowanie form we współczesnej architekturze*, [in:] *Science-Fiction w Kulturze Współczesnej*, JU Institute of Philosophy, Kraków-Rzeszów 1987, p. 159-182.

³² M. Gołaszewska, *Zarys estetyki*, Warsaw 1986, p. 388-439, cf. also M. Gołaszewska, *Estetyka i antyestetyka*, Warsaw 1984.

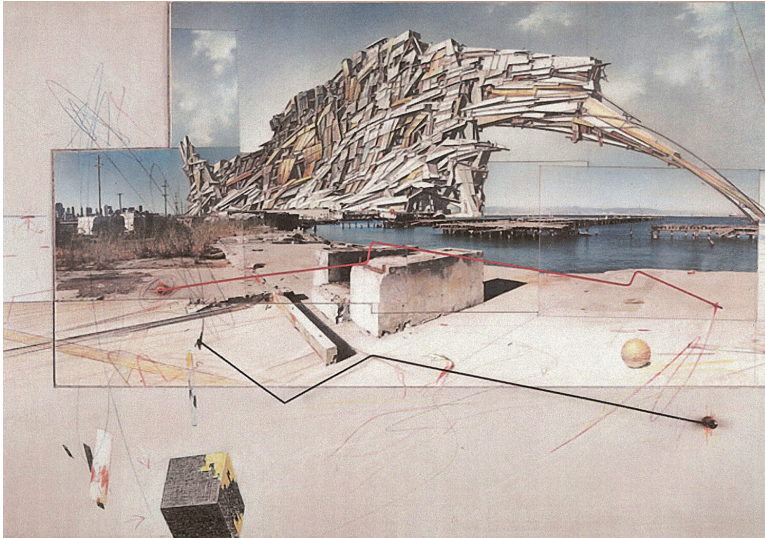
³³ http://www.sfmoma.org/exhib_events

a utopian floating city where buildings resemble huge mechanistic insects which hover in the air like a bizarre Zeppelin.

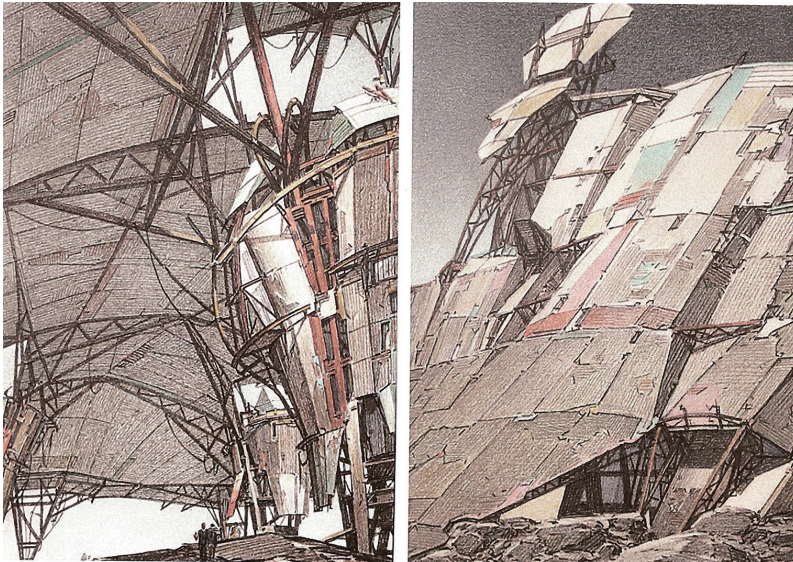
Summing up Lebbeus Woods' achievements, Leszek Maluga wrote, "Texts which set extraordinary ideas in the reality of the contemporary world additionally enhance the expression of drawn pieces, therefore their dramaturgy can influence the onlookers' imagination much more strongly than other artistic creations"³⁴.

The works of "paper architects", who tended not to realize their designs, were usually based on well-thought-out individual philosophical theories. All those intellectual intricacies and dramatic artistic hesitations were carefully interpreted by the recipients. The world of spaces, emerging from those creators' drawings and paintings, was not just a world of dreams about ideal life under comfortable conditions which frequently went far beyond the capabilities of contemporary technology. Woods' images proved that attention to the correction of social and political human errors was growing in importance.

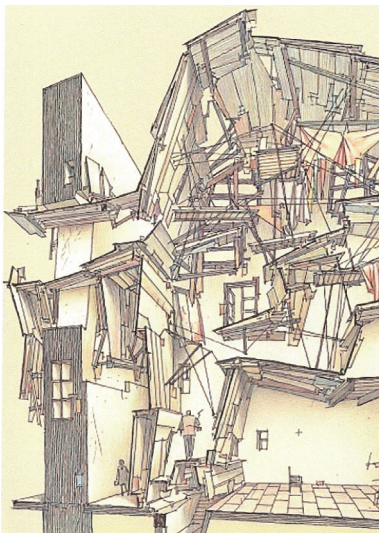
³⁴ L. Maluga, *op. cit.*, p. 252.

- III. 1. Lebbeus Woods, San Francisco after earthquake-Project of apartments in Quake, 1995 (source: <http://www.archdaily.com/444068/exhibition-lebbeus-woods-architect>)
- II. 1. Lebbeus Woods, San Francisco po trzęsieniu ziemi, projekt mieszkań w Quake, 1995 (źródło: <http://www.archdaily.com/444068/exhibition-lebbeus-woods-architect>)

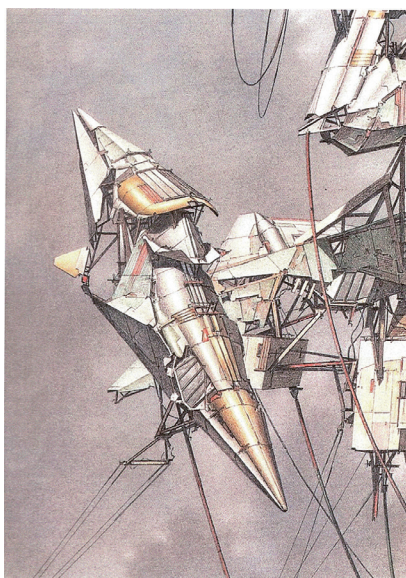

- III. 2. Lebbeus Woods, Terra Nova Korean DMZ, 1988 (source: <http://www.lebbeuswoods.wordpress.com/.../building-landscapes>)
- II. 2. Lebbeus Woods, Terra Nova – Korean DMZ. 1988 (źródło: <http://www.lebbeuswoods.wordpress.com/.../building-landscapes>)

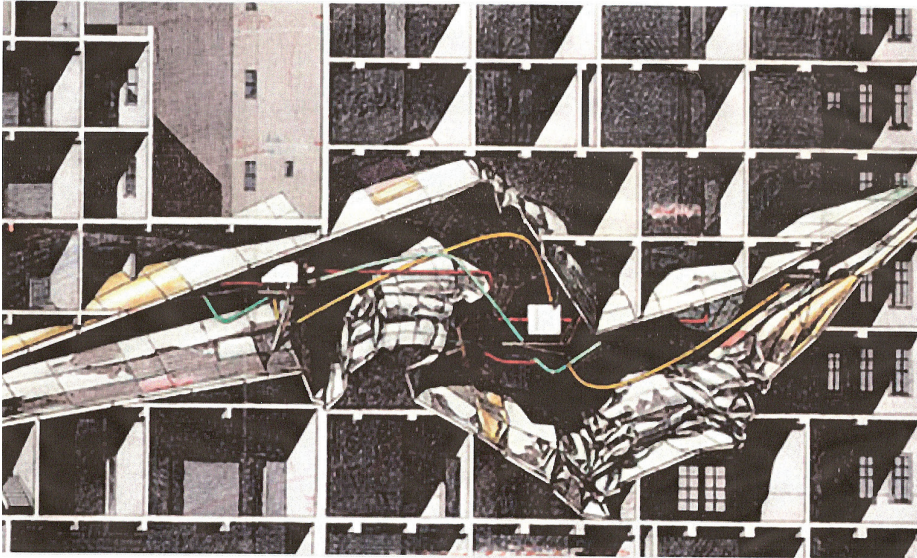
III. 3. Lebbeus Woods, Havana 1994 (source: <http://www.google.pl/amerykanski+architect+Lebbeus+Woods>)

II. 3. Lebbeus Woods, Havana 1994 (źródło: <http://www.google.pl/amerykanski+architect+Lebbeus+Woods>)

III. 4. Lebbeus Woods, Zagreb – Free – Zone 1991 (source: <http://www.google.pl/amerykanski+architect+Lebbeus+Woods>)

II. 4. Lebbeus Woods, Zagreb – Free – Zone 1991 (źródło: <http://www.google.pl/amerykanski+architect+Lebbeus+Woods>)

III. 5. Lebbeus Woods, Berlin – Free – Zone 3-2, 1990 (source: <http://www.google.pl/amerykanski+architect+Lebbeus+Woods>)

II. 5. Lebbeus Woods, Berlin – Free – Zone 3-2, 1990 (źródło: <http://www.google.pl/amerykanski+architect+Lebbeus+Woods>)

1. Miasta podziemne

Od setek lat ludność naszej planety była zaintrygowana tym, co znajduje się w środku naszego globu.

W czasach antycznych, także u Homera i Wergiliusza zakładano usytuowanie pod ziemią świata zmarłych, później wyobrażano tam rozmaite kopalnie, jaskinie, groty, które stawały się niejako magicznymi miejscami, a słynne rysunki Giovanniego Battisty Piranesiego z drugiej połowy XVIII wieku zatytułowane *Więzienia wyobraźni* sprawiały wrażenie jakby były lokowane gdzieś pod ziemią.

Znamienne były teorie, mówiące o tym, że Ziemia jest pusta w środku. Włoski pisarz i jeden z największych filozofów naszych czasów Umberto Eco w swojej książce pt. *Historia krain i miejsc legendarnych* wspomina o ponad 2200 powieściach i artykułach poświęconych tej problematyce. Eco sugeruje, że jednym z pierwszych, który postawił hipotezę o pustym wnętrzu Ziemi był angielski uczonec Edmund Halley, który w opublikowanym w Londynie w 1692 r. artykule na łamach czasopisma *Philosophical Transaction* przedstawił swoją teorię. Opisywał tam, że nasza planeta złożona jest z trzech koncentrycznych i niestykających się ze sobą sfer, które są puste w środku i obracają się z różną prędkością. Natomiast w samym centrum tego układu, a więc w środku naszej planety umieszczone jest gorące sferyczne jądro¹.

Mieszkańcy Ziemi od setek lat zastanawiali się, jaki los spotkał wcześniejsze żyjące na naszej planecie cywilizacje o wysokim stopniu inteligencji i rozwoju, które nagle zniknęły, dlatego teorie ich ukrycia, bądź przeniesienia na inną planetę były akceptowane i cieszyły się dużą popularnością. Jedną z wielu była powieść z 1721 r. pt. *Relacja z podróży od bieguna północnego do południowego przez środek Ziemi*, gdzie wewnątrz Ziemi stanowiło schronienie dla myśliwców i mędrców z Egiptu, żyjących w podziemnym świecie razem z fantastycznymi zwierzętami i potworami. Na tym oparł hipotezę Richard Sharpa Shaver, który w latach 1945–1949 pisał o wyższej rasie, która przetrwała w głębi globu.

Także w XX wieku w powieści *The Smoky God (Dymny bóg)* wydanej w 1908 r. George Emerson opisuje norweskiego rybaka, który wraz z ojcem dociera łodzią do podziemnego miasta, aby potem powrócić przez biegun południowy na powierzchnię. W 1818 r. kapitan J. Cleves Symmers Jr zawiadamiał wiele towarzystw naukowych Ameryki Północnej, iż jest pewien, że Ziemia jest pusta w środku, a wejścia do tych przestrzeni dostępne są przez okrągłe otwory ulokowane na dwóch biegunach. Dowodem na to, że wejście do świata podziemnego znajduje się właśnie w miejscu biegunów miało świadczyć to, że zlodowacenia biegunów powstały z wody słodkiej, a nie słonej.

Okultystyczne fantazje nie tylko rozwijały idee pustej Ziemi, wypukłej lub właśnie wklęsłej, ale także stworzyły „mit polarny”, stawiając tezę „dziur polarnych”, sytuowanych najczęściej w okolicach bieguna północnego lub południowego, które prowadzą do ukrytego wspaniałego podziemnego świata. Owe opowieści sięgające XVI czy XVII wieku – gdzie na mapach historycznych znaczone szczeliny, przez które można było wejść do podziemnych miast – w nazistowskich Niemczech początku XX w. uznawane były za wiarygodne².

¹ U. Eco, *Historia krain i miejsc legendarnych*, Rebis, Poznań 2013, s. 352-354.

² *Ibidem*, s. 368.

W XIX wieku zrodził się bazujący na staroindyjskich opowieściach mit miasta Agarttha, które miało znajdować się pod całym globem, a przede wszystkim pod Azją i Himalajami. Owa Agarttha tworzyła olbrzymią aglomerację, łączącą wiele miast, w której mieszkańcy odznaczyli się niezwykłym intelektem, bowiem zamieszkiwana była przez *Nieznane Istoty Wyższe*³. To jakby rozszerzony mit o Atlantydzie⁴, który został opublikowany, jak pisze Umberto Eco, pierwszy raz w 1875 r. przez Louisa Jacolliota w książce *Le Spiritisme dans le monde*, opierający się na tekstach z tabliczek sanskryckich. Teorię Jacolliota kilka lat później, bo w 1886 r. popierał Joseph Alexandre Saint-Yves d'Alveydre w książce pt. *Misja Indii w Europie*. W tym samym czasie powstała teoria o kolejnym legendarnym podziemnym mieście, które nazwano Śambhali. Miasto to, oparte także na orientalnych opowieściach lokalizowane było czasami także na powierzchni Ziemi, wśród szczytów górskich w Himalajach, na Syberii bądź na pustyni Gobi. Plotki mówią, iż w latach trzydziestych XX w. Henrich Himmler i Rudolf Hess wysyłali ekspedycje do Tybetu w celu poszukiwania źródeł i przedstawicieli „rasy czystej”⁵. Zaskakujące było to, że zupełnie niedawno, bo w pierwszej połowie XX w. wielką popularnością cieszyła się opowieść o amerykańskim admirałe Byrdzie, nagradzanym i wielokrotnie odznaczanym popularnym badaczem i odkrywcy polarnym, bohaterze Stanów Zjednoczonych. Cieszący się dużym autorytetem i sympatią admirał twierdził, iż kilkakrotnie latał samolotem nad Antarktydą w latach 1926, 1929, 1933, 1947, 1956 i dostrzegł tam nowy tajemniczy ląd „(...) jeszcze dalej niż biegun (...)”. Swoje obserwacje zawarł w pamiętniku pokładowym, który dzisiaj nie jest uznawany za autentyczny⁶.

Żadna z tych opowieści nie wytrzymała próby czasu, a przede wszystkim badań naukowych XX w., które nie potwierdziły owych fantazji. Odkrywane stale przez archeologów historyczne miasta lub ich fragmenty na różnych kontynentach naszej planety pobudzają wyobraźnię i rozwijają nowe legendy⁷.

Podziemne miasta istniały niemal zawsze. Już Ksenofont w *Wyprawie Cyrusa* opisywał jak w Anatolii wykuwano miasta podziemne, w których zamieszkiwali ludzie wraz ze zwierzętami domowymi. Do dzisiaj istnieją w Kapadocji osady starożytne wykute w skałach pod ziemią. Najbardziej znane było miasto Dernikuyu, które zlokalizowane jest na jedenastu poziomach i według badań naukowców usytuowane było 85 m pod powierzchnią Ziemi. Długimi podziemnymi korytarzami łączyło się z kolejnymi miastami i jak wykazują badania archeologów mogło być zamieszkiwane przez 3–5 tys. osób⁸.

Gdzie indziej na innym krańcu naszej planety tuż obok Japonii pod wodami morza w pobliżu Yonaguni Jima znajdują się pozostałości zatopionego miasta w wyniku trzęsienia ziemi,

³ *Ibidem*, s. 401-405.

⁴ Atlantyde jako pierwszy ze starożytnych autorów opisał Platon. Znajdować się miała w okolicach Cieśniny Gibraltarskiej, a wg Platona w IX tysiącleciu p.n.e. po trzęsieniach ziemi i potopach lub po uderzeniu olbrzymiego meteorytu została zalana przez morza i zniknęła. W XIX i XX w. problem Atlantydy frapował wielu uczonych i entuzjastów, do 1920 r. ukazało się 1200 artykułów naukowych i utworów literackich na temat przypuszczeń jej lokalizacji w rozmaitych miejscach naszej planety, [za:] archiwumx51.republika.pl/Atlantyda.html

⁵ U.Eco, *op. cit.*, s. 379-385.

⁶ *Ibidem*, s. 369-374.

⁷ I. Calvino, *Niewidzialne miasta*, wydanie III, W.A.B., Warszawa 2013.

⁸ *Ibidem*, s. 374.

erupcji wulkanu lub tsunami przed dwoma tysiącami lat. Japoński geolog Masaaki Kimura twierdzi, że miasto mogło powstać około 3000 lat p.n.e. Trwają spory wśród naukowców, czy jest to rzeczywiście miasto, czy układ zderzonych ze sobą płyt tektonicznych w tym rejonie bardzo wrażliwym na wpływy sejsmologiczne. Japońscy naukowcy twierdzą, że miasto jest pozostałością po legendarnej cywilizacji *Mu*⁹.

Przewidywana przez naukowców przyszłość naszej planety przy dzisiejszym rozwoju nauki nie jest zachwycająca. Powszechnie obserwowane jest ocieplenie klimatu i podniesienie poziomu mórz i oceanów. Zakłada się, że za sześć miliardów lat Ziemia przestanie istnieć, coraz większe słońce będzie coraz bliżej Ziemi i utworzy z niej kulę ognia, a zatem w wybuchu żaru Ziemia zniknie pochłonięta przez Słońce. Ale trzy bądź cztery miliardy lat wcześniej, kiedy temperatura na naszej planecie będzie wynosić 150°C, odczuwalny będzie powszechny brak wody, a po ulicach miast będzie można poruszać się w specjalnych kombinizonach. Możliwość przetrwania mogłaby wtedy istnieć pod ziemią do 300 m poniżej obecnego poziomu terenu, bowiem niżej byłoby za gorąco, gdyż temperatura w głąb Ziemi rośnie o 8°C co 300 m¹⁰. Przy stale rosnącej temperaturze za cztery miliardy lat, kiedy na powierzchni ziemi będzie 370° definitywnie skończy się życie ludzi. Jedynym ratunkiem dla wybrańców może być wcześniejsza ewakuacja na inną planetę.

2. Miasta idealne

Prognozy przyszłości rozbudzają fantazyjne wyobrażenia, które ulegają zmianom, zgodnie z rozwojem technologii, wprowadzaniem nowych materiałów, postulatami ochrony środowiska naturalnego. Wróćmy do projektów i rozwoju miast teraz i w niedawnej przeszłości. Interesujące są koncepcje miast idealnych, nigdy niezrealizowanych, stworzonych w różnych czasach dla poprawy jakości życia w miastach¹¹. Powszechnie uważa się, że pojęcie „miasto idealne” kojarzyć należy z renesansowymi wyobrażeniami o mieście, przede wszystkim Bartolomeo Ammanatięgo czy Giorgio Vasarięgo z końca XVI wieku¹². Marzenia o idealnych miastach pojawiały się wcześniej już w *Utopii* Platona, potem znane były także średniowieczne wizje miast fantastycznych i idealne miasta Tomasza Morusa, Tomasza Campanelli, Roberta Owena, Francisza Bacona czy Charlesa Fouriera¹³. Z końcem XIX w. furorę zdobyła teoria miasta ogrodu Ebenezera Howarda, potem w latach 60. XX w. dużą popularność zdobyła *Notopia* – miasto zaprojektowane przez Geoffrey’a Allana Jellicoe¹⁴ oraz mechanistyczne formy grupy *Archigram*, by sto lat później zaskoczyć świat

⁹ Centrumcywilizacjiorientu.pl/index.php/kultura/ciekawostki/24-japonska-atlantyda-czyli-zatopione-japonskie-miasto

¹⁰ Program TV *Po zagładzie*, National Geographic Chanel, styczeń 2014.

¹¹ Np. R. Klanten, L. Feireiss, *Utopia Forever. Visions of Architecture and Urbanism*, Gestalten, Berlin 2011.

¹² Z. Paszkowski, *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011.

¹³ B. Gutowski, *Przestrzeń Marzycieli, Miasto jako projekt utopijny*, Warszawa 2006.

¹⁴ G.A.Jellicoe, *Metopia. A Study in the Evolution of Urban Landscape*, Studio Books, London 1961.

koncepcjami „miasta pionowego” grupy architektów MVRTV z Rotterdamu, którego prototyp przedstawiono na Światowej Wystawie EXPO 2000 w Hanowerze w postaci pawilonu holenderskiego¹⁵.

3. Miasta rysowane

Historyk i poeta Joseph Ponten pisał jeszcze w 1925 r. „Najlepsze z tego co wybudowano, wybudowano na papierze (...). Nie ma na świecie naprawdę wielkiej budowli, która by w tym lub innym znaczeniu nie była ruiną. Jeśli nawet pozornie została ona skończona, nie została ona skończona tak, jak to sobie wyobrażał jej twórca (...).”¹⁶ Architektura rysowana „papierowa” jest nie tylko sztuką samą w sobie, samą dla siebie, jest poligonem doświadczalnym, polem badawczym rozwoju nowych form, kreowania nowych światów. Nieskrępowana uwarunkowaniami, jakie daje życie „tu i teraz”, pozwala na swobodniejszy rozwój myśli, na realizację marzeń, realizację wewnętrznego świata twórcy.

Rem Koolhaas w swojej książce *Deliryczny Nowy Jork* opisuje projekt wymarzonego miasta, który został zbudowany na Wystawę w Nowym Jorku w 1939 r. na terenie Flushing Meadows¹⁷. W środku założenia stała pojedyncza stupa wieża otoczona zielenią. Wizjonerskie miasto *Democracy* było przeciwieństwem wysokich budowli Manhattanu, proponując mieszkańcom „miasto-ogród jutra” z niskimi budynkami. To miasto pełne zieleni, światła, powietrza. Miał to być projekt Metropolii Wieku Maszyn, zwany „Perysferą” – ukazywał właściwie dwa zasadnicze elementy – Kulę i Iglicę, gdzie Kula miała średnicę 60 m, tyle ile wynosi szerokość kwartału na Manhattanie. Blisko centrum zlokalizowano obiekty sztuki, administracji, szkoły wyższe oraz ośrodki rozrywki i sportu. Mieszkania rozlokowano w miasteczkach satelitarnych, połączonych z centrum miasta publicznym transportem. Perysfera została opracowana przez Wallace’a Harrisona i była wówczas wyrazem prędkości i opracowań urbanistów na całym świecie.

Znamienne są rysowane przez znanych architektów wyobrażenia miast przyszłości. Na ostatnim spotkaniu Międzynarodowego Kongresu Architektury Nowoczesnej CIAM w 1959 r. od lat pracujący w Szwecji Ralph Erskine przedstawił perspektywiczny rysunek *An Arctic Town* z 1958 r., gdzie niskie domy łapiące nisko zawieszone zimą słońce były zwrócone ku południowi i otoczone były wysokim budynkiem w kształcie muru, aby ochraniać przed uciążliwymi wiatrami północy¹⁸.

Obok powszechnie znanych z lat 60. XX w. koncepcji *Miasta Przestrzennego* Yony Friedmana, wznoszącego nowe struktury ponad istniejącymi miastami czy zamykającymi fragmenty Manhattanu w geodezyjnych kopułach R. Buckmistera Fullera¹⁹, intrygujące za-

¹⁵ V. Maas, J. van Rijs, N.de Vries, *Metacity, Datatown*, 010 Publisher, Rotterdam 1999; także F. Márquez Cecilia & R. Levene (ed.), *MVRDV 1991–2002, Works and Projects*, El Croquis, Madrid 2003, s. 36-44, 236-255.

¹⁶ J. Ponten, *Architektur die nicht gebaut wurde*, 1925, [za:] A. Wallis, *Noakowski*, Warszawa 1965, s. 15.

¹⁷ R. Koolhaas, *Deliryczny Nowy Jork, Retroaktywny Manifest dla Manhattanu*, Karakter, Kraków 2013, s. 312-319.

¹⁸ Patrz: N. Bingham, *100 lat Rysunku Architektonicznego 1900–2000*, Top Mark Centre, Raszyn 2013.

¹⁹ M. Ragon, *Où Vivrons – nous Demain?*, wyd. Robert Laffont, Paris 1963.

pewne były koncepcje Jeana Louisa Rey Chanéac'a *Ville Aligator* czy *Ville Cratère*, gdzie czerwone arterie układu krwionośnego mogłyby przypominać wygięte grzbiety aligatorów lub mieszkania były wykuwane i drażone w sztucznych kanionach i wzgórzach²⁰. W 1971 r. Claude Parent narysował kolejne utopijne miasto oparte na „funkcji pochyłości” udowadniając, że miasto niczym spirala mogłoby być wyposażone w skośne płaszczyzny, wyobrażające olbrzymie rampy i pochylnie, likwidujące kąt prosty pomiędzy płaszczyznami poziomymi i pionowymi²¹.

4. Koncepcje miasta Lebbeusa Woodsa

W latach 80. XX w. zwrócono uwagę na rysunki Lebbeusa Woodsa (1940–2012), który był profesorem architektury w Cooper Union w Nowym Jorku oraz w Szwajcarii w Wyższej Szkole Europejskiej w Saas-Fee²². Od 1988 r. współtworzył Instytut Badawczy Architektury Eksperymentalnej²³. Jego rysunki, przedstawiające wielokrotnie destrukcje zastanej tkanki miejskiej, pełne emocji i niepokoju, a także obaw przy tworzeniu w niekorzystnych warunkach były inspirowane dekonstruktywistycznymi projektami architektonicznymi Daniela Libeskinda. Rysunki jego nie mogły nie wywoływać emocji, przez wiele lat inspirowały architektów, naukowców, filmowców, pisarzy i krytyków. Prace Woodsa zaskakiwały nie tylko wspianiałym warsztatem plastycznym, ale także wciągały widza do gry intelektualnej. Fantastyczne i utopijne wizje przedstawiały najbardziej aktualne problemy współczesnych cywilizacji.

Lebbeus Woods był mistrzem, wirtuozem rysunku, który zaskoczył świat przedstawieniami oraz modelami przestrzennymi nieistniejących wyimaginowanych światów. Nazywany był ostatnim „papierowym architektem”. Jego kunszt manualny i wyobraźnia sprawiały, że porównywano go do G.B. Piranesiego, C.N.Ledoux czy É.L.Boullée. Był kontynuatorem ruchu architektury konceptualnej lat 60. i 70. XX w., kiedy takie grupy jak *Superstudio* czy *Archigram* poszukiwały odmiennej przyszłości. Niektórzy krytycy uważają, iż jego rysunki nie zawsze są sprecyzowane do końca, co jest celowe, aby wciągnąć widza w grę wyobraźni i ukończyć projekty w sposób dowolny w umysłach odbiorców.

Znany amerykański architekt Steven Holl, który był przyjacielem i współpracownikiem Woodsa uważa, iż łączył on w swoich pracach architekturę ze sztuką tak jak „(...) połączyły się w przeszłości i są widoczne połączenia w przyszłości (...)”²⁴.

²⁰ *Ibidem*, s. 211.

²¹ *Ibidem*, s. 226.

²² L. Maluga, *Autonomiczne rysunki architektoniczne*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, 2006, s. 213-262.

²³ Lebbeus Woods urodził się w 1940 r. w Lansing w Michigan. Studiował architekturę na Uniwersytecie w Illinois i inżynierię w Purdue University Pracował w biurach Eero Saarinen, a od 1976 r. zwrócił się wyłącznie do projektów teoretycznych i doświadczalnych. Jego kolorowe obrazy, jednobarwne rysunki znajdują się w Museum na State University w Michigan, w San Francisco Museum of Modern Art (SFMOMA), MoMA oraz w Whitney Museum w Nowym Jorku, MAK w Wiedniu oraz Getty Research Institute. Lebbeus Woods był laureatem Honorowej Nagrody Amerykańskiego Instytutu Architektów oraz Nagrody Chryslera Innowacji Projektowania z 1994 r. Zmarł w listopadzie 2012 r.

²⁴ <http://www.archdaily.com/288469/lebbeus-woods-experimental-architect-dies/>

Lebbeus Woods proponował skrócone i rozbite formy, które tworzyły „rany” w tkankach istniejących miast, budując równoległy świat alternatywny dziejący się najczęściej pod ziemią, bądź w przestrzeni pomiędzy budynkami. Jego obiekty przypominały maszyny wlatujące w powietrze lub lokowane na wodzie. Woods czynił z architektury akty polityczne, reagując na wojny w różnych rejonach świata. W wielu swoich rysunkach zwracał uwagę na dramatyzm wojny – „architekturę należy oceniać nie tylko jak rozwiązuje swoje problemy – ale także ze względu na problemy, które stwarza”²⁵. Ukazywał w swoich wizjach miejsca, gdzie odbywały się istotne działania społeczne, polityczne – stan Berlina po zjednoczeniu Niemiec, wojna w dawnej Jugosławii – od Sarajewa do Zagrzebia, wydarzenia z Hawany czy przemiany w Nowym Jorku.

Woods jako dziennikarz był w 1993 r. świadkiem konfliktu w Bośni. Ów mit wojny był dla niego zawsze ważny. Prawdopodobnie przeżycia z dzieciństwa, kiedy obserwował śmierć ojca w wyniku choroby popromiennej, który jako wojskowy został napromieniowany w czasie prób jądrowych na atolu Bikini, pozostawiły w emocjonalnym rozwoju młodego człowieka niezapomniane przeżycia²⁶. Kiedy zakończyły się działania wojenne w Sarajewie, przedstawił projekt rewaloryzacji budynku elektrowni, który nie został oczywiście zrealizowany, ale zwrócił uwagę swoją oryginalnością, bowiem bryła pozostawiona została częściowo w formie ruiny ukształtowanej z popiołów tragicznej przeszłości²⁷.

Gdzie indziej w Berlinie w opuszczonym budynku rządowym po zjednoczeniu Niemiec przedstawił w rysunku pt. *Berlin Darmowe-Zone 3-2* z 1990 r. „bliznę” czy „ranę” w obiekcie, która jest przerwą, a właściwie wyrwą w strukturze elewacji, gdzie zlikwidowano ściany. Obiekt rzeczywiście przypomina ruinę po bombardowaniu, które przecież tutaj w tym czasie nie miało miejsca. Ale taki jest ulubiony motyw architekta – wywołuje emocje i przerażenie. Podobne elementy powtarza w różnej skali w projektach dla miast dawnej Jugosławii, Hawany, Chin. Jego budowle i wizje miast często wyglądają jakby przetrwały trzęsienie ziemi. Woods pisał: „Architekci nie powinni jedynie przyglądać się miastu z góry, postrzegając je jako przedmiot do kształtowania i modyfikacji (...)”²⁸. Innym razem elementy stalowe, powyginane zdają się fruwać w powietrzu, lub niczym ptaki czy owady latać w przestrzeni. Projekt *Grobu Alberta Eisteina* to latający pojazd – godny wielkiego człowieka – na kształt satelity okrążający naszą planetę i w ten sposób dostępny dla wszystkich.

Ale wyobraźnia artysty zdaje się nie ma granic. W 1999 r. Woods został zaproszony przez magazyn „Abitare” do przedstawienia swojej opinii na temat przyszłego rozwoju Nowego Jorku. Jego konkurentami w tym konkursie byli m.in. Steven Holl, Rafael Viñoly, Todd Williams czy Billie Tsien. Woods, oprócz opisu koncepcji swojej oczywiście fantazyjnej wizji czysto teoretycznej, przedstawił rysunek. Zdając sobie sprawę ze znacznie przeskalowanych proporcji, narysował olbrzymią granitową skałę, która ukaże się wówczas, kiedy na obu rze-

²⁵ Wypowiedź Lebbeusa Woodsa za: <http://www.theguardian.com/artanddesign/architecture-design-blog/2012/oct/31/lebt/>

²⁶ M. Stasiowski, *Lebbeus Woods: Urbanistyka w stanie eksperymentalnych naprężeń*, ARCH Magazyn Architektoniczny SARP nr 1(21), styczeń/luty 2014, s. 100.

²⁷ <http://www.egs.edu/faculty/lebbeus-woods/biography/>

²⁸ L. Woods, *Radical re construction*, Princeton Architectural Press, New York 1997, s. 28; [za:] M. Stasiowski, *op. cit.*, s. 102.

kach otaczających Manhattan zostaną zbudowane olbrzymie tamy. Na odsłoniętych dnach tych rzek zbudowano nowy świat, nazwany przez Woodsa *Bardzo Dolnym Manhattanem*²⁹. Koncepcja jest manifestem ukazującym zwycięstwo natury nad naszym życiem, bowiem w całym przedstawieniu graficznym znacznie wyolbrzymiona naturalna skala dominuje nad współczesnym miastem, mieszczącym pod spodem tunele metra, wielopoziomowe podziemne parkingi, całą infrastrukturę techniczną umieszczoną pod ziemią. Nawet wysokie budynki Manhattanu w tym rysunku nie są znaczące. Wizja Woodsa może nasuwać skojarzenia ze znanym europejskim projektem z konkursu na zagospodarowanie przestrzeni po wyburzeniu słynnych hal targowych, zrealizowanych w centrum Paryża przez Victora Baltarda w latach 1854–1912. W 1969 r. zostały zakończone, mimo ostrych protestów grupy architektów i konserwatorów zabytków, zabiegi związane z likwidacją Hal Paryskich – dziewięciu pawilonów z żelaza, przykrytych szklanymi mansardowymi dachami. Decyzji o wyburzeniu hal zaraz zaczęto żałować i przez kilka lat trwały dyskusje jak zagospodarować tę przestrzeń zwaną dzisiaj na pamiątkę tej znanej realizacji „Les Halles”. Na ogłoszony w 1980 r. konkurs zagospodarowania przestrzeni po wyburzonych halach wpłynęło wiele projektów, niektóre autorstwa znanych architektów, z których żaden nie nadawał się do realizacji. Wielu architektom chodziło wówczas o demonstracyjne ukazanie swojej filozofii twórczej³⁰. Wówczas na terenie objętym konkursem znajdowały się trzy ważne elementy – gotycki kościół św. Eustachego, XVIII w budynek giełdy oraz świeżo zrealizowane nowe centrum handlowe, które niczym spływająca woda symbolizująca upływ czasu czterema przeszklonymi kondygnacjami spływało w dół pod ziemię. Powstawała w ten sposób prostokątna otwarta przestrzeń, dostępna z poziomu ulic szerokimi schodami, z placem usytuowanym na samym dole. To obszerne centrum kulturalno-handlowe przez mieszkańców nazywane było „wielką dziurą w Paryżu”. Jedną z prac Jeana Patou z Lille pokazała, że cały teren opracowania konkursowego może stać się jeszcze większą dziurą, aby centrum handlowe wyglądało niczym wieżowiec w tej ogromnej, wykopanej wokół niego przestrzeni. I tam architekt umieścił świat przeszłości z wieżyczkami, małymi domkami, jakby świat zapamiętany z dzieciństwa lub domu dla lalek. W tamtych latach trwały jeszcze spory pomiędzy postmodernizmem a nowym modernizmem, a w czasach tworzenia i kształtowania się nowych nurtów liczba fantazji architektonicznych zdaje się być większa.

W historii architektury możemy wyróżnić okresy, w których ugrupowania twórcze prześcigały się w tworzeniu dzieł awangardowych o wielkim ładunku emocjonalnym, poszukiwań formalnych opierających się na negacji dokonań epok poprzednich. Właśnie w tych okresach liczba fantazji architektonicznych, wyprzedzających swoją epokę zwykle bywała większa³¹. Utopie opierały się na przesłankach społecznych i funkcjonalnych, a nie formalnych, chodziło o stworzenie idealnych warunków życia. Postmodernizm szukał poprawy jakości życia przez klimat architektoniczny wywołujący znane skojarzenia, czytelne, jed-

²⁹ wieszowce.blox.pl/2007/11/Bardzo-Dolny-Manhattan.html

³⁰ *Consultation internationale sur le quartier des Halles a Paris*, L'Architecture d'aujourd'hui nr 208, IV, 1980, s. 1-40.

³¹ E. Węclawowicz-Gyurkovich, K. Styrna-Bartkiewicz, *Wpływ utopii architektonicznych i urbanistycznych na kształtowanie form we współczesnej architekturze*, [w:] *Science-Fiction w Kulturze Współczesnej*, Instytut Filozofii UJ, Kraków–Rzeszów 1987, s. 159-182.

noznaczne odwołania do przeszłości. Operując doznaniem, do których nawykli odbiorcy, zmniejszał wrażenie szczególnie drastycznego „szoku estetycznego”, występującego przy wprowadzaniu form nowych, obcych tradycyjnej sztuce czy uznawanych dotychczas za „estetyczne” – oferujących brzydotę, dysharmonię, dziwactwo³².

Dekonstrukcja, nurt który inspirował Lebbeusa Woodsa, opierała się przede wszystkim na wywoływaniu emocji i wrażeń u odbiorców. Wielu krytyków i znanych architektów wysoko oceniało obrazy i modele Woodsa, w których uczucie i emocje w odbiorze architektury wysuwały się na plan pierwszy. Wizje Woodsa pokazywały także kształty zniszczone przez siły natury, tworząc wały nadmorskie, skręcane, obracane fragmenty terenu, budynki, wyglądające jakby były po trzęsieniu ziemi czy przemieszczenia gruntów wywołane przez kataklizmy wojen. Rozszczępienia i rozdarcia ziemi podkreślają dramatyzm i przerażenie, które pragnął przedstawiać. Mówił: „jestem w stanie wojny z moim czasem, z historią, z całą instytucją, która znajduje się w formach stacjonarnych i jestem przestraszony (...) nie mam rodziny, nie mam własnego domu i nie mam stałego miejsca (...) Architektura to wojna. Wojna jest architekturą (...)”³³. Architektura Woodsa traci stabilność, rozdziera pustkę, burzy granice pomiędzy fikcją a rzeczywistością. Dopuszcza lokowanie siedzisk ludzkich w formach dotychczas niewyobrażalnych i niedopuszczalnych w tradycyjnej akceptowanej konwencji budowania. Takim jest na przykład rysunek z końca lat 80. XX w. pt. *Aero – Livinglab*, w którym architekt przedstawił utopijne miasto pływające po wodzie, gdzie budynki przypominają wielkie mechanistyczne owady, czasami wznoszące się w powietrzu niczym jakiś niesamowity Zeppelin.

Leszek Maluga w podsumowaniu analizy twórczości Lebbeusa Woodsa napisał „Teksty, które osadzają niezwykle pomysły w realiach współczesnego świata, dodatkowo wzmacniają ekspresję rysowanych utworów, dlatego ich dramaturgia może oddziaływać na wyobraźnię widzów znacznie silniej niż innych wytworów artystycznych”³⁴.

Prace „papierowych architektów”, którzy szczycili się tym, że nierealizowali własnych pomysłów w większości wypadków opierały się na ich przemyślanych własnych teoriach filozoficznych. Owe powikłania intelektualne oraz dramatyczne wahania artystyczne wielokrotnie były wyraźnie odczytywane przez odbiorców. Świat przestrzeni wylaniający się z rysunków i obrazów tych twórców był nie tylko światem marzeń o idealnym życiu w komfortowych warunkach, nieraz znacznie wybiegających poza możliwości współczesnej techniki, ale jak zaobserwować było można w przedstawieniach Woodsa istotną stawała się troska o naprawianie społecznych i politycznych błędów ludzkości.

³² M. Gołaszewska, *Zarys estetyki*, Warszawa 1986, s. 388-439, por. także M. Gołaszewska, *Estetyka i antyestetyka*, Warszawa 1984.

³³ http://www.sfmoma.org/exhib_events

³⁴ L. Maluga, *op. cit.*, s. 252.

CONTENTS

Introduction.....	5
Gyurkovich J.: Water in the city of the future.....	13
Gzell S.: The city of the future I would not like to live in.....	31
Harnack M.: The mode of pastoral in urban development.....	47
Hofert Feix K.: Recycling industrial heritage.....	57
Januchta-Szostak A., Biedermann A.: The impact of great cultural projects on the transformation of urban water-side spaces.....	69
Jasiński A.: Cities and wars of the future – part II.....	89
Kantarek A.A.: The time and the space of the city.....	105
Nadolny A.: Changeability or stability: reflections on the issue of the modern city as shown by the Polish film picture after the mid-20 th century.....	127
Noworól A.: Functional urban area as the city of the future.....	143
Paszkowski Z.W.: Ideal future city in relation to urban tendencies in Poland.....	159
Peterek M., Bürklin T.: Potentials and challenges of polycentric city-regions: a case-study of Frankfurt Rhine-Main.....	179
Schneider-Skalska G.: The from of urban structures – constancy or changeability, rigour or freedom?.....	191
Seruga W.: Twenty-first century housing architecture. Development.....	209
Sotoca A.: Stone on paper. Architects manifesting on their cities.....	241
Węclawowicz-Gyurkovich E.: Existent and nonexistent cities.....	255

TREŚĆ

Wprowadzenie.....	9
Gyurkovich J.: Woda w mieście przyszłości.....	13
Gzell S.: Miasto przyszłości, w jakim nie będę chciał mieszkać.....	31
Harnack M.: Nurt rustykalny w rozwoju urbanistycznym.....	47
Hofert Feix K.: Odzyskiwanie dziedzictwa przemysłowego.....	57
Januchta-Szostak A., Biedermann A.: Wpływ wielkich projektów kulturalnych na przekształcenia miejskich obszarów nadwodnych.....	69
Jasiński A.: Miasta i wojny przyszłości – część II.....	89
Kantarek A.A.: Czas i przestrzeń miasta.....	105
Nadolny A.: Zmienność czy stabilność, rozważania nad zagadnieniem miasta nowoczesnego na przykładzie polskiego obrazu filmowego w drugiej połowie XX wieku.....	127
Noworól A.: Miejski obszar funkcjonalny jako miasto przyszłości.....	143
Paszkowski Z.W.: Idealne miasto przyszłości w kontekście tendencji urbanizacyjnych w Polsce... ..	159
Peterek M., Bürklin T.: Potencjał oraz wyzwania dla miast-regionów policentrycznych. Studium przypadku: Frankfurt Ren-Main.....	179
Schneider-Skalska G.: Forma struktur miejskich – stałość czy zmienność, rygor czy swoboda.....	191
Seruga W.: Architektura mieszkaniowa XXI wieku. Prognozy rozwoju.....	209
Sotoca A.: Kamień na papierze. Miejskie manifesty architektów.....	241
Węclawowicz-Gyurkovich E.: Miasta istniejące i nieistniejące.....	255